

Essaybundel
**De sociale klasse
voorbij**

Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving

Inhoud

Voorwoord	5
Sociale breuklijnen herzien	9
Een review-essay en een empirische analyse	
<i>Prof. Dr. Beate Völker</i>	
Samenvatting	32
Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn	35
<i>Prof. Dr. Mark Elchardus</i>	
Executive summary	36

Woord vooraf

In deze publicatie zijn de essays van prof. dr. Beate Völker en prof. dr. Mark Elchardus opgenomen over de betekenis en aard van nieuwe scheidslijnen in de samenleving. De essays hebben het karakter van een wetenschappelijke review, waarbij een overzicht wordt gegeven van recente wetenschappelijke inzichten met betrekking tot nieuwe sociale scheidslijnen in de samenleving. Daarbij wordt ook een duiding gegeven van mogelijke maatschappelijke consequenties van deze nieuwe scheidslijnen.

Kenniskamers

De essays zijn geschreven ten behoeve van de interdepartementale kenniskamer 'Nieuwe scheidslijnen in de samenleving en hun maatschappelijke consequenties', die op dinsdag 19 juni 2012 plaatsvindt. Kenniskamers zijn een instrument van de overheid om een brug te slaan tussen wetenschap en beleid. Het instrument werd in 2006 binnen de Rijksoverheid geïntroduceerd als vervanging van de sectorraden. Ieder departement organiseert sindsdien kenniskamers met als doel wetenschappelijke inzichten naar binnen te halen, zodat het beleid meer *research based* (en daarmee efficiënter en effectiever) kan worden gevormd. In de kenniskamer wordt de beschikbare kennis omtrent een thema gepresenteerd en worden nieuwe kennisvragen geformuleerd. Meestal worden kenniskamers departementaal georganiseerd, maar het gebeurt ook dat meerdere departementen betrokken zijn bij de organisatie van een kenniskamer.

Bij de voorbereiding van deze kenniskamer zijn de ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties betrokken. Daarnaast hebben medewerkers van het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling meegewerkt aan de organisatie van de kenniskamer.

Rijksbrede kennisagenda

Het thema 'Nieuwe scheidslijnen in de samenleving en hun maatschappelijke consequenties' komt voort uit de Rijksbrede kennisagenda die in november 2010 werd gepubliceerd door het Strategiebeeraad Rijksbreed. In dit beeraad zitten vertegenwoordigers van alle departementale strategie- en onderzoekseenheden, alsmede vertegenwoordigers van de planbureaus en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. In de Rijksbrede kennisagenda zijn 18 trends en ontwikkelingen voor de middellange termijn opgenomen, die van invloed zijn

op het beleid van de rijksoverheid¹. In het Strategiebeeraad Rijksbreed zijn drie van deze onderwerpen uit deze agenda aangewezen voor gezamenlijke verdere uitwerking in een kenniskamer. De andere onderwerpen zijn 'Schaarste en ruimte' en 'Verdienvermogen van Nederland'.

Het onderwerp 'Nieuwe scheidslijnen in de samenleving en hun maatschappelijke consequenties' is aangewezen als thema omdat er de laatste jaren veel gesproken wordt over nieuwe scheidslijnen in de samenleving. Deze scheidslijnen zouden niet langer een strikt sociaal-economische basis hebben, maar veeleer voortvloeien uit segmentatie langs alle denkbare domeinen van het persoonlijke leven, van zingeving tot woonomgeving. Ook het verschil in opleidingsniveau wordt een steeds dominantere factor geacht. Kortom, er is discussie over de vraag welke scheidslijnen er nu eigenlijk nieuw zijn en wat de betekenis van deze nieuwe scheidslijnen gaat zijn op de middellange termijn.

Review essay 'Sociale breuklijnen herzien'

Het eerste essay in deze publicatie, getiteld 'Sociale breuklijnen herzien', is geschreven door prof. dr. Beate Völker. Zij is bijzonder hoogleraar sociologische determinanten van sociaal gedrag aan de Universiteit Utrecht. Völkers onderzoek richt zich op sociale netwerken en op de institutionele en contextuele condities die het ontstaan van bepaalde soorten relaties en het functioneren van netwerken beïnvloeden. Ze promoveerde in 1995 op de structuur en de verandering van sociale netwerken in de voormalige DDR als gevolg van de politieke omwenteling. Völkers recente onderzoek gaat over de vraag hoe buurten eruit moeten zien om contacten tussen de bewoners te bevorderen en het ontstaan van buurtgemeenschappen te faciliteren.

Het doel van het essay van Beate Völker is het in kaart brengen van sociale scheidslijnen in het huidige Nederland en het bediscussiëren van hun consequenties voor houdingen en gedrag van individuen. Door middel van een empirische analyse worden bestaande sociale scheidslijnen op verschillende niveaus in kaart gebracht. Na een kort overzicht van de literatuur over scheidslijnen wordt eerst op macroniveau gekeken welke scheidslijnen thans bestaan. Op mesoniveau wordt ingezoomd op sociale netwerken: wie heeft met wie contact? Is er sprake van een trend naar minder gemeenschapszin? Hoe verlopen scheidslijnen in persoonlijke netwerken? Ten slotte is er op microniveau gekeken naar de consequenties van scheidslijnen: welke houdingen en opinies hebben groepen aan weerskanten van de scheidslijnen over

¹ <http://www.go.to/rijksbredekennisagenda>

belangrijke sociale issues? In deze paragraaf worden ook individuele opvattingen belicht. Na de conclusies wordt ook een vooruitblik op mogelijke ontwikkelingen gegeven.

Review essay ‘Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn’

Het tweede essay in deze publicatie, getiteld ‘Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn’, is geschreven door prof. dr. Mark Elchardus. Hij is hoogleraar sociologie aan de Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij doceert algemene sociologie, klassieke sociologische auteurs en cultuursociologie. Zijn onderzoek betreft de cultuursociologie en de sociologie van de tijdsordening. Hij onderzoekt de hedendaagse ontwikkelingen van opvattingen, houdingen en wijzen van denken en voelen. Daarbij gaat de aandacht ook uit naar de rol die onderwijs, verenigingsleven en media daarin spelen, alsook naar de gevolgen van die ontwikkelingen voor welzijn, politiek en sociaal beleid. Binnen de sociologie van de tijdsordening spitst zijn onderzoek zich momenteel toe op de ordening van de levensloop.

| 6 |

In het essay van Mark Elchardus staat het opleidingsniveau als nieuwe scheidslijn in de samenleving centraal. Deze specifieke focus is gekozen, omdat de laatste jaren veel is gezegd, geschreven en gemeend over juist de betekenis van deze scheidslijn in de samenleving. In zijn essay gaat Elchardus in op de historische verandering van het aandeel hoger en lager opgeleiden in de samenleving. Rond de Tweede Wereldoorlog had in landen als Nederland en België slechts een heel kleine minderheid – minder dan één procent van de bevolking – een diploma van het hoger onderwijs. Vandaag is ongeveer een derde van de bevolking hoog opgeleid. Het is duidelijk dat die ontwikkeling de maatschappelijke verhoudingen tussen die opleidingsgroepen diepgaand heeft veranderd. In het essay wordt de vraag gesteld of de verschillen in opleidingsniveau in de loop der tijd zijn toegenomen. Daarnaast wordt ingegaan op de kwestie of opleidingsniveau, vergeleken met andere kenmerken (zoals beroepsstatus, afkomst en sociaaleconomische status) een relatief belangrijker bron van ongelijkheden, verschillen en gedragsverklaringen is geworden. Elchardus concludeert dat er veel empirische steun is voor de stelling dat onderwijsverschillen nu de belangrijkste scheidslijn van de Nederlandse en Belgische en vele andere samenlevingen vormen. Elchardus gaat ook in op de vraag of deze scheidslijn leidt tot conflicten tussen de opleidingsgroepen.

Sociale breuklijnen herzien

Een review-essay en een empirische analyse

Beate Völker¹

¹ Beate Völker is werkzaam aan de Universiteit Utrecht, afdeling sociologie. Contact: b.volker@uu.nl. Ze bedankt de leden van de begeleidingscommissie voor constructief en inspirerend commentaar. Uiteraard is ze voor alle omissies alleen verantwoordelijk.

Vooraf: Vraagstelling en leeswijzer

Het doel van dit essay is het in kaart brengen van sociale scheidslijnen in het huidige Nederland en het bediscussieren van hun consequenties voor houdingen en gedrag van individuen. Door middel van een empirische analyse worden bestaande sociale scheidslijnen op verschillende niveaus in kaart gebracht. Na een kort overzicht van de literatuur over scheidslijnen (paragraaf 1 en 2) wordt eerst op macroniveau gekeken welke scheidslijnen thans bestaan (paragraaf 3 en 4). Het is van belang om te weten of macroverhoudingen zich ook vertalen naar het mesoniveau van concreet contact, d.w.z. welke consequenties macroverhoudingen voor individueel gedrag hebben. Daarom wordt er vervolgens op het mesoniveau ingezoomd op sociale netwerken: wie heeft met wie contact? Is er sprake van een trend naar minder gemeenschapszin (paragraaf 5)? Hoe verlopen scheidslijnen in persoonlijke netwerken (paragraaf 6)? In een derde en laatste stap is er op microniveau gekeken naar de consequenties van scheidslijnen: welke houdingen en opinies hebben groepen aan weerskanten van de scheidslijnen over belangrijke sociale issues (paragraaf 7)? In deze paragraaf worden ook individuele opvattingen belicht. Tot slot geeft paragraaf 8 een discussie van de bevindingen en een vooruitblik op mogelijke ontwikkelingen.

Dit stuk is voor verschillende doelgroepen geschreven: voor beleidsmakers en voor sociale wetenschappers. Daarom bestaat het uit verschillende onderdelen. In de lopende tekst is er zo min mogelijk ingegaan op methodologische en technische kwesties. Informatie hierover kan men in de wetenschappelijke verantwoording in de bijlage vinden. Tevens zijn de belangrijkste uitgangspunten, bevindingen en conclusies aan het einde van het stuk samengevat.

1 Scheidslijnen en verbindende lijnen

Het behoren tot een bepaalde sociaal-demografische categorie kan met anderen verbinden, maar ook scheiden. We hebben het hier over een belangrijk vraagstuk in de sociologie, namelijk dat van sociale ongelijkheid en cohesie. Scheidslijnen lopen meestal tussen mensen van verschillende rangen en standen, hoger of lagere opleidingen en inkomens, maar ook andere kenmerken kunnen scheidslijnen vormen. Een verschil in sociaal demografische kenmerken hoeft echter niet noodzakelijk uit te groeien tot een scheidslijn. Pas als dit verschil samengaat met verschillen in hulpbronnen en er geen pogingen – door politiek of door burgers zelf – worden gedaan om deze verschillen kleiner te maken, groeien ze uit tot scheidslijnen en kunnen sociale spanningen en conflicten versterken.

Behalve op verschillen in hulpbronnen duiden scheidslijnen ook op sociale sluiting en uitsluiting. In een sociaal gesloten samenleving is er bijzonder weinig contact tussen leden van de verschillende sociale groepen aan de weerskanten van sociale scheidslijnen. De mate van openheid van een samenleving geeft aan of leden van verschillende sociale groeperingen met elkaar omgaan, in elkaars buurt wonen, vriendschappen vormen (convivium) of trouwen (connubium). In een open samenleving is contact mogelijk tussen alle sociale lagen: zowel verticaal als horizontaal, dat laatste wil zeggen tussen groepen met uiteenlopende kenmerken, maar met gelijke sociale status. Men komt elkaar op verschillende gelegenheden tegen en de resulterende netwerken zijn dan ook heterogeen samengesteld.

Een samenleving die open is en waar dergelijke contacten bestaan vertoont sociale cohesie. In een samenleving met veel en duidelijk afgebakende scheidslijnen bestaat contact voornamelijk tussen leden binnen dezelfde sociale groep en niet tussen de groepen zelf. Het is mogelijk dat in zo'n samenleving veel cohesie binnen een bepaalde groep bestaat, maar homogene groepen leven dan afgezonderd naast elkaar. Op macroniveau is in een dergelijke samenleving de cohesie laag. Reeds Robert Merton (1964), in navolging van Durkheim's (1897) gedachten over anomie, zelfmoord en integratie, beargumenteerde dat een gebrek aan sociale cohesie en integratie in intermediaire groeperingen crimineel gedrag bevordert. Vreedzaamheid zou daarentegen ontstaan indien sociale categorieën niet (meer) systematisch met elkaar verweven zijn. Dat is het geval indien bijvoorbeeld opleiding en godsdienst niet systematisch samengaan: het ene kenmerk kan niet worden gebruikt om het andere te voorspellen. Simmel heeft reeds in 1908 geopperd dat modernisering tot meer en meer overlap van sociale circuits leidt en dat dit gevolgen heeft voor tolerantie, 'open mindedness' en vreedzame oplossing van conflicten. Netwerken worden heterogener en met grotere mazen erin. Sociale cirkels overlappen, dit verbreedt de horizon en heeft gunstige gevolgen voor individualisering (zie Simmel, 1908, Blau en Schwartz, 1984). Individuen die lid zijn van meer heterogene netwerken leren andere gedragingen en houdingen kennen. Daardoor wordt hun eigen wereld groter en een individu wordt uniek door zijn of haar bijzondere netwerkpositie. Doordat verschillende sociale scheidslijnen door elkaar heen lopen (dit worden 'crosscuttingcleavages' genoemd) zijn sociale groepen in moderne samenlevingen nooit helemaal homogeen. Hierdoor worden conflicten gedempt: wederzijdse belangen worden gezien en gedeeld. Volgens dit sociologische perspectief is overlap van sociale netwerken hetgeen dat ervoor zorgt dat diversiteit sociaal wenselijke gevolgen heeft. Indien de netwerken van mensen uit verschillende sociaal demografische categorieën overlappen – d.w.z. dat men vriendschappelijk contact

onderhoudt – is er sprake van een open samenleving. In een gesloten samenleving overlappen netwerken niet en gaat men alleen om met de ‘eigen soort’. Netwerkoverlap maakt dat sociale scheidslijnen elkaar kruisen. Dit kan alleen ontstaan indien er contact mogelijk is of in ieder geval gewaarwording van elkaar en het besef dat er gemeenschappelijke belangen zijn.

Deze sociologische gedachte is echter omstreden: in 2007 claimde de politicoloog Putnam dat in een heterogene omgeving mensen zich juist als ‘schildpadden’ gedragen – ze participeren nergens meer in en hebben amper contact met elkaar, zelfs ongeacht de kenmerken van de potentiële interactiepartners. In een diverse omgeving, hebben mensen, volgens Putnam, geen of nauwelijks contact met elkaar, ook het contact tussen mensen die qua sociaal demografische kenmerken op elkaar lijken is zeer beperkt. Putnam richt zich niet zozeer op de vraag welke scheidslijnen er bestaan, maar zijn bewering is dat mensen niet goed met sociale diversiteit en openheid om kunnen gaan. Een open, diverse samenleving zal dan juist geen cohesie vertonen omdat mensen dan geen contacten met elkaar aangaan. Merk op dat Putnam alleen schrijft over etnische diversiteit, maar men kan deze gedachte ook betrekken op andere kenmerken. Een sociale scheidslijn bestaat immers niet alleen tussen verschillende etnische groepen. Zoals gezegd kunnen in principe alle soorten kenmerken uitgroeien tot scheidslijnen indien ze samengaan met verschillen in hulpbronnen en belangen.

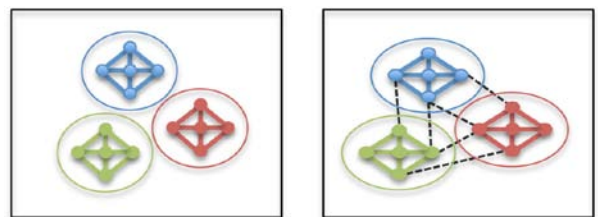
Volgens Putnam zal het in een heterogene omgeving helemaal niet tot netwerkoverlap en dus tot elkaar kruisende scheidslijnen komen, omdat mensen in een dergelijke omgeving geen contacten meer aangaan.

Een gedachtenexperiment.

Stel, het zou mogelijk zijn een samenleving zo in te richten dat leden van verschillende sociale groeperingen compleet van elkaar gescheiden zijn en zonder enige gewaarwording van elkaar naast elkaar leven.² Figuur 1a laat zo’n samenleving

zien. Figuur 1b toont een samenleving met overlappende netwerken. Welke groeperingen zouden dit dan zijn?

De antwoorden die op deze vragen worden gegeven zijn indicaties voor bestaande breuklijnen. Belangrijker voor deze gedachte is echter de vraag of een dergelijke inrichting van een samenleving – die dan uiteenvalt in sterk homogene groeperingen – goed is voor haar functioneren? Leidt het tot wenselijke gevolgen zoals integratie, openheid en vreedzaamheid?

Afbeelding 1a en b: een systeem zonder en met overlappende netwerken.

Indien dat zo is, zijn gelegenheden waar leden van verschillende sociale categorieën elkaar ontmoeten overbodig. Dan zou men beter ernaar streven de verschillende sociale groeperingen waartussen scheidslijnen lopen zo veel mogelijk gescheiden te houden. Zowel in geografische, institutionele en organisatorische zin. Mensen leven dan zonder veel notie van elkaar te nemen naast elkaar. Er is gemiddeld een lage cohesie, maar toch is iedereen geïntegreerd. Scheidslijnen vormen geen conflicten. Toch werkt dit alleen onder bepaalde condities: er moeten geen discussies over het verdelen van goederen worden gevoerd. Schaarste van (alle soorten) hulpbronnen zal deze schijnbare vrede teniet doen. Indien er discussies ontstaan over te verdelen goederen zal iedereen alleen het belang van zijn eigen groep zien. Niemand zal het voor belangen van een andere groep opnemen omdat er geen banden zijn met deze anderen. Zolang een gelijke verdeling gewaarborgd is, en iedereen genoeg heeft, is een op deze manier gesegregeerde samenleving wellicht vreedzaam. Dit model vereist een overkoepelende institutie die erop toeziet dat goederen en hulpbronnen gelijk verdeeld worden. In de Nederlandse geschiedenis zijn voorbeelden van sociale scheidslijnen, waarbij de leden van de verschillende sociale groeperingen vreedzaam naast elkaar leefden. Tijdens de verzuiling in Nederland (zie bijv. Lijphart 2007) hadden mensen met verschillende religieuze en politieke opvattingen in hun dagelijkse leven nauwelijks nog contact. Daardoor was er minder kans op conflict.

² De vraag naar scheidslijnen in een samenleving is impliciet ook een van de vragen in het beroemde ‘small world experiment’ (Milgram 1967) waar via persoonlijk contact een brief aan een onbekende persoon wordt doorgegeven. Hieruit bleek dat er enerzijds verbluffend veel samenhang bestaat: ca. 20% ‘ketens’ blijken succesvol en de brief bereikt de doelpersoon. Echter, het blijkt tevens dat er veel segmentatie bestaat: zo is er evidentie dat brieven tussen verschillende etniciteit en tussen mannen en vrouwen minder vaak worden doorgegeven en dat leden van lagere inkomensklassen maar zelden erin slagen een brief naar een doelpersoon van een hogere klasse te bemiddelen via informele contacten. Andersom lijkt het eerder te kunnen. Kleinfeld (2002) concludeert in haar bespreking van de small world studies dan ook “these patterns suggest a world divided by social class with low-income people more apt to be disconnected” op.cit:63).

Toch bestonden er overkoepelende samenwerkingsverbanden, namelijk tussen de leden van de elite in de verschillende scheidslijnen. Tevens kan men beargumenteren dat niet alleen het *scheiden* van de zuilen een pacificerende werking had, maar ook het *kruisen* van de scheidslijnen: de zuilen liepen namelijk niet parallel met de sociale klassen. Zowel in de confessionele als in de socialistische en liberale zuil bestond er een interne hiërarchie en was er een elite. Politieke vertegenwoordigers van de verschillende zuilen hadden daardoor ook gemeenschappelijkheden: ze behoorden tot de elite, hadden cultureel kapitaal, macht en kennis en ze werden met dezelfde problemen geconfronteerd. Thans zijn sociale scheidslijnen minder institutioneel gedragen of georganiseerd dan in tijden van de verzuiling. Het gedachte-experiment laat zien dat het separeren van leden van verschillende sociale groeperingen geen veelbelovend uitgangspunt is, wil men komen tot ideeën over condities voor een samenleving die open is, waar de leden geïntegreerd zijn en waar conflicten vreedzaam worden opgelost.

| 12 | Wanneer is er sprake van een scheidslijn en wanneer leiden scheidslijnen tot conflicten?

Waar gaat het dan wel om als men het heeft over sociale scheidslijnen? Zoals reeds aangeduid, associeert men met sociale scheidslijnen vooral de verschillen tussen sociale klassen, opleiding, godsdienst en verschillen in etniciteit. Deze verschillen in sociaal demografische kenmerken zijn een noodzakelijke, maar geen toereikende conditie van sociale scheidslijnen. Volgens Lipset en Rokkan (1960) moeten er tevens twee andere condities gerealiseerd zijn om scheidslijnen tussen sociale groeperingen te laten ontstaan. Dit zijn

- 1 tegenstellingen in belangen alsmede de wil desnoods hiervoor op te komen en
- 2 de aanwezigheid van instituties die de belangen van mensen aan de verschillende kanten van de scheidslijn in verschillende mate, eenzijdig, tegemoet komen.

Voor het laatste criterium is belangrijk voor de mogelijkheden van politiek en beleid voor het beïnvloeden en sturen van sociale scheidslijnen. Sociale tegenstellingen groeien volgens deze gedachte pas uit tot scheidslijnen als de instituties van een samenleving belangen eenzijdig ondersteunen, pas dan is er potentieel voor conflicten.

Een tegenstelling in belangen kan ook begrepen worden als een verschil in hulpbronnen: ervan uitgaande dat mensen niet verschillen in hun doelen, maar in de middelen die ze hebben om deze doelen te realiseren (vgl. Adam Smith), zijn verschillen in belangen een gevolg van ongelijk verdeelde hulpbronnen. Deze gedachte is belangrijk omdat hij tot de hypothese leidt dat in tijden van schaarste, onrust en onzekerheid meer sociale scheidslijnen ontstaan dan in tijden van

sociale en economische zekerheid en stabiliteit. Scheidslijnen zijn dan een gevolg van crises en geen oorzaak.

Max Weber (1921) maakte een onderscheid tussen economische, politieke en symbolische hulpbronnen. Door moderne sociologen (bijvoorbeeld Burt 1990, Lin 2001, Flap & Volker 2004) zijn sociale hulpbronnen een vierde soort middelen die iemands levenskansen verbeteren of waarborgen. Verschillen in hulpbronnen komen vooral voort uit verschillen in maatschappelijke posities. Scheidslijnen zijn dan een gevolg van deze verschillen in posities, en niet zo zeer een direct gevolg van verschillende houdingen of opvattingen. In dit stuk wordt deze positie onderschreven. De primaire kwestie is, onder welke omstandigheden bepaalde kenmerken mensen zich van elkaar verwijderden. Deze vraag is nog belangrijker dan de vraag naar welke kenmerken dit dan wel zijn. Afhankelijk van contextuele en situationele condities en van de koppeling met hulpbronnen kunnen alle mogelijke kenmerken scheidend of juist verbindend zijn.

2 'Klassieke' sociale scheidslijnen

De belangrijkste scheidslijnen lopen volgens Lipset en Rokkan (1960) tussen verschillende klassen, godsdiensten en geografische regio's. Dergelijke scheidslijnen worden zichtbaar bij verkiezingen. Stemgedrag kan als een van de belangrijkste indicaties voor scheidslijnen worden gezien: mensen maken immers hun verschillen in belangen actief duidelijk. Stemgedrag gaat gewoonlijk samen met klasse, godsdienst en er zijn ook regionale patronen. In het politieke landschap van Nederland werden van oudsher vooral de eerste twee scheidslijnen in uiteenlopend stemgedrag manifest: die van confessionele en niet-confessionele partijen en die tussen links en rechts.

a) Klasse

Sinds de jaren '60 is klasse gebonden stemgedrag minder manifest (zie bijv. Nieuwbeerta 1995 voor een onderzoek naar klasse gebonden stemgedrag in 25 industrielanden, zie Ultee, Arts en Flap, 2003, voor een overzicht over stemgedrag en sociologisch onderzoek hiernaar). Terwijl links de politieke positie/partij van handarbeiders was en rechts die van hoofdarbeiders is het sinds enkele decennia zo dat de middenklasse juist vaker links stemt en lagere klassen juist meer rechts. Dit heeft volgens Inglehart (1990) met het ontstaan van een postmaterialistisch waardenpatroon te maken. Binnen linkse partijen werden van oudsher materiele verdelingsvraagstukken aan de orde gesteld, maar mede door groei van welvaart kwamen steeds meer culturele kwesties aan de orde. De hypothesen van Inglehart over het ontstaan

van postmaterialistische waardenpatronen zijn echter niet bevestigd (zie Houtman 2000, Houtman et al. 2008). Een alternatieve verklaring voor de verandering in stemgedrag is een compositionele (zie De Graaf et al. 2001, Jansen et al. 2010): door technologische vooruitgang en economische herstructureringen slonk de klasse van handarbeiders en groeide de dienstensector met hoofdarbeiders. Dit had tot gevolg dat linkse partijen ook de middenklasse als kiezers probeerden te werven door zich op hun belangen te richten (cf. Przeworski and Sprague, 1986). Ook heeft de verzorgingsstaat veel overheidsbanen voor de middenklasse geschapen en daarom stemmen leden van deze klasse vaker op een partij die het model van de verzorgingsstaat overeind wil houden (zie Guveli 2007). Thans wordt in de politieke discussie minder gepraat over tegenstellingen tussen klassen. Het verband tussen ouderlijk milieu en de sociale status die kinderen bereiken is geslonken, maar toch nog aanwezig. Klasse heeft dus nog steeds betekenis, maar in de moderne verzorgingsstaat is opleiding hetgene dat het behoren tot een klasse bepaalt (zie onderaan).

b) Kerkelijkheid

De tweede 'klassieke' scheidslijn is die langs katholieken, protestanten/gereformeerden en onkerkelijken. Traditioneel wordt ook deze scheidslijn door verschillen in stemgedrag zichtbaar en kan begrepen worden met het verzuilingsmodel. Sinds 1980 zijn KVP, ARP en CHU³ opgegaan in het CDA, maar stemmen gelovigen nog steeds vaker op confessionele partijen en onkerkelijken op seculiere. In 1970 was de kans dat een gereformeerde protestant op een confessionele partij stemt en niet op een op een seculiere partij 170 groter dan voor de onkerkelijke kiezer. In 2006 daarentegen was deze verhouding sterk afgenomen, maar nog steeds 30 keer groter. Voor katholieken was het verband altijd minder sterk maar desalniettemin duidelijk: van een 30 keer grotere kans in 1970 naar een 8 keer grotere in 2006 (Jansen, 2011). Volgens De Graaf (et. al. 2001) is klasse gebonden stemmen meer afgenomen dan confessioneel gebonden stemmen. Ondanks een in vergelijking met andere landen ver gevorderde secularisering heeft kerkelijkheid in Nederland nog invloed op gedragingen zoals stemmen.

c) Regio

De derde door Lipset en Rokkan (op cit.) genoemde klassieke scheidslijn is die tussen regio's, vooral tussen stad en platteland, maar ook het verschil tussen de nationale belangen van een bestuurlijk centrum en de meer regionale van de

periferie. Deze scheidslijn heeft vergelijkenderwijs weinig aandacht gekregen. In Nederland zijn regionale verschillen vaak ook minder prominent dan in de VS. Stad vs. platte land verklaren in Nederland maar een klein deel van de verschillen in voorzieningen, contacten en meningen (zie Vermeij en Mollenhorst 2008).

3 Moderne scheidslijnen?

Politicalologisch onderzoek laat zien dat er een trend is naar afname van de verklaringskracht van klasse en kerkelijkheid. Terwijl in 1967 70% van de variatie in stemgedrag door deze condities verklaard kon worden was het in 2002 nog maar 28% (zie Irwin en van Holsteyn 2008). De auteurs voorspellen een verdere afname en houden rekening met de mogelijkheid dat de dimensie 'confessioneel – seculier' op den duur vervangen wordt door een dimensie die meer over internationale/nationale issues (Europa) gaat en over migratie-problematiek. Inderdaad spelen kwesties zoals confessioneel/seculier en handarbeid/hoofdarbeid in de moderne discussie nog maar een ondergeschikte rol. Ook is het landschap van politieke partijen steeds gevarieerder geworden. Immigratie en integratie, Europa, en de economische crisis voeren thans de boventoon in de discussie. Verschillende onderzoekers hebben daarom nieuwe sociale scheidslijnen geobserveerd en benoemd, zoals die van nationaal vs. kosmopolitisch (Bovens en Wille 2011). Deze nieuwe scheidslijn werd steeds duidelijker zichtbaar met de toename van immigranten en politieke en economische discussies rond de Europese Unie. De vrees voor multiculturaliteit en een te snelle internationalisering speelde echter al langer, maar werd door partijen niet opgepakt. Nog steeds zijn partijen onderling het niet eens over standpunten en aanpak van problemen gerelateerd aan bijvoorbeeld immigratie en integratie. Maar net als het verschil (in stemgedrag en belangen) tussen hoofd- en handarbeiders grotendeels aan een verschil in opleiding te wijten is, vormen opleidingsverschillen ook de basis voor deze nieuwe, meer culturele, scheidslijn. Deze nieuwe scheidslijn wordt gezien als een consequentie van de dominantie van academici over lager en middelbaar opgeleide burgers⁴. Sommige politicologen zien dan ook het huidige populisme als een politieke emancipatie van lager opgeleiden (Bovens en Wille 2011).

131

³ Katholieke Volkspartij (KVP), Antirevolutionaire Partij (ARP) en Christelijk Historische Uni (CHU) gingen in 1980 op in het CDA.

⁴ Hoewel ik het belang van het verschil in houdingen over nationalisme vs. kosmopolitisme zie, wordt deze lijn hier verder niet gevolgd. Het gaat immers om houdingen en er wordt geopperd dat houdingen, attitudes etc een gevolg van sociale scheidslijnen zijn en geen scheidslijn op zich zelf.

a) Opleiding: hoog vs. laag?

Hoger en lager opgeleiden onderscheiden zich in tal kenmerken en gedragingen, de mate waarin ze in de samenleving politiek en cultureel participeren, qua gezondheidsgedrag, kleding, enz. Hoger opgeleiden hebben betere banen, kunnen zich in de moderne informatiemaatschappij beter oriënteren en participeren meer op alle terreinen van de samenleving dan lager opgeleiden. Ze zijn productiever en daarmee belangrijker voor het functioneren van de economie. Opgemerkt worden moet ook dat hoger opgeleiden informatie beter kunnen verwerken en daardoor wellicht beter zijn in het scheiden van belangrijke en onbelangrijke informatie – en deze vaardigheid is in een tijd van explosie van informatie via moderne technologieën een zeer belangrijke hulpbron. In pre-industriële en vroeg industriële tijdsperken was opleiding minder belangrijk en speelden de baan van de vader en het ouderlijke milieu een grotere rol. Het verband tussen familiestatus en verworven beroepsstatus is in de huidige samenleving kleiner, maar nog steeds aanwezig. In tijden van schaarste en werkloosheid in alle lagen van de bevolking en economische sectoren zal de rol van opleiding als scheidslijn wellicht weer kleiner worden: in een dergelijke situatie staan mensen met en zonder inkomen uit arbeid aan de weerskanten van een scheidslijn.

14 |

Is het verschil in opleidingsniveau dus op dit moment de scheidslijn waarop politiek en beleid meer op in moeten spelen? En hoe kan het dat dit juist nu belangrijk is, terwijl het onderwijspeil sterk is gestegen? Diploma-inflatie vindt immers ook aan de bovenkant van de opleidingen plaats. Volgens Tolsma en Wolbers (2010) hebben de hoger opgeleiden zelfs de meeste last van de diploma-inflatie. Deze inflatie is door voortschrijdende onderwijsexpansie opgetreden. Hierdoor wordt de trend naar verminderd belang van achtergrondkenmerken, zoals status van de familie teruggedrongen (zie Tolsma en Wolbers 2010, Dronkers en Ultee 1995). Dit plaatst een kanttekening de opvatting dat opleidingsniveau de nieuwe sociale scheidslijn par excellence is, die in de plaats is gekomen van die van klasse/ouderlijk milieu: door het toegenomen opleidingsniveau worden achtergrondkenmerken zoals het ouderlijk milieu weer belangrijker en zet meritocratisering niet door. Het is mogelijk dat de diploma-inflatie en de hierdoor stakende meritocratisering, de subjectieve beeldvorming alsmede de kansen van lager opgeleiden beïnvloeden. Omdat deze ontwikkeling sociale daling tot gevolg heeft voor vooral hoger opgeleiden (Tolsma en Wolbers 2010), wordt sociale stijging voor laag opgeleiden moeilijker, vooral als zij uit een laag opgeleid gezin komen. Hoger opgeleiden vormen, met andere woorden, door de diploma-inflatie juist een bedreiging voor lager opgeleiden.

Inzoomen op opleidingsverschillen helpt wel bepaalde sociale spanningen op een moment in de tijd te begrijpen. Maar, de conclusie dat door investeren in betere opleidingen de problemen worden opgelost, schiet te kort. Het sociale weefsel is complexer: door vooral te investeren in betere opleidingen worden problemen niet opgelost en kan de trend naar het belang van opleiding als de belangrijkste hulpbron juist ondermijnd worden.

b) Type opleiding: sociaal/ kunstzinnig of technisch/commercieel?

Opleiding staat wellicht ook achter een andere scheidslijn die meer cultureel is dan sociaal economisch. Zoals gezegd gaan veel houdingen betreffende tolerantie, multiculturalisme en nationalisme samen met het niveau van opleiding. Maar niet het niveau alleen is hier van belang, ook het type opleiding speelt een rol, zeker in huidige tijden van schaarste en economische crisis waar toepassingsgerichtheid centraal staat. Mensen met een technische of commerciële opleiding hebben andere houdingen en prioriteiten dan mensen met een meer sociaal of taalgerichte opleiding.

Er is nog niet veel systematisch onderzoek gedaan naar de mate en de consequenties van deze verschillen in type van opleiding. Wat we wel weten is dat het type sociaal kapitaal dat men heeft door mensen in bepaalde posities te kennen – cultureel vs. economisch georiënteerd – ook een invloed heeft op de baan die men uiteindelijk bereikt (zie Flap & Volker, 2008). Heeft men meer toegang tot cultureel/kunstzinnig beroepen via zijn netwerk komt men zelf ook eerder in een dergelijk beroep. Van de Werfhorst (et. al. 2000) lieten zien dat het type opleiding tussen generaties wordt doorgegeven. Kinderen van ouders met een culturele opleiding hebben zelf ook een grotere kans op een dusdanige opleiding en hetzelfde geldt voor kinderen van ouders met een technische opleiding. Door de jaren heen is de invloed van ouders op de hoogte van de opleiding van de kinderen afgenomen, de invloed op het type opleiding echter niet. Deze bevindingen suggereren het bestaan van een scheidslijn tussen soorten opleidingen.

d) Werk: voltijd-deeltijd-tijdelijk-vast?

Naast opleiding kan men ook beargumenteren dat er een scheiding bestaat tussen verschillende soorten werk. De Nederlandse arbeidsmarkt is in de laatste decennia veel flexibeler geworden. Bijna een kwart van de mensen onder de 35 heeft thans vaak geen vast contract (de Volkskrant 2 maart 2012, afhankelijk van de gehanteerde bronnen kan dit percentage echter variëren). Vast staat dat er steeds meer mensen op een tijdelijk contract werken en dat Nederland nog steeds kampioen is wat deeltijdwerk betreft. Deze dimensie zal in de komende jaren kunnen uitgroeien tot een nieuwe scheidslijn.

C) ontbreekt!
Alles één letter terugbrengen, of levert dit problemen op met verwijzingen in de tekst?

e) Generaties: oud vs. jong?

Een andere scheidslijn is wellicht op komst, die tussen ouderen en jongeren. Door toenemende welvaart, en betere sociale voorzieningen is het aantal mensen met een hogere leeftijd toegenomen. De Nederlandse samenleving vergrijs, de leeftijdsstructuur van de samenleving is niet meer piramidaal. In 2060 zal het percentage 65plussers rond 25% van de bevolking bedragen, tegenover 16.8% nu, in 2012 (bron CBS, statline). Over deze mogelijke scheidslijn en hoe ze zich zal ontwikkelen is weinig bekend. Toch kan men beargumenteren dat een scheidslijn tussen ouderen en jongeren zal ontstaan: ouderen hebben andere voorzieningen nodig dan jongeren, en ook al zijn steeds meer mensen met hoge leeftijd zeer gezond, het grote percentage ouderen drukt sterk op sociale uitgaven. De discussie over pensioenen en mogelijke bezuinigingen in dezen is wellicht maar het begin van een sociale tweedeling langs leeftijden. In het sociaal-cultureel rapport van 2010 is er tevens op gewezen dat er buiten de familie nauwelijks contacten tussen ouderen en jongeren bestaan. Ouderen en jongeren lijken in verschillende werelden te leven.

Reeds Coleman (1990/1993) wees er op dat in een moderne samenleving generaties steeds meer gescheiden zijn van elkaar leven. Sport- en culturele verenigingen richten zich meestal op doelgroepen die qua leeftijd van elkaar verschillen. En omdat veel activiteiten niet meer thuis of in de buurt plaatsvinden maar op specifieke plekken (bijv. de fitnessclub op het werk) zijn er ook minder gelegenheden waar verschillende generaties elkaar ontmoeten.

f) Seksuele geaardheid: homo vs heteroseksualiteit?

Verskil in seksuele geaardheid is een andere scheidslijnen die in de toekomst belangrijk kan worden. Incidenten van weggepeste homoseksuele paren in verschillende plaatsen (door allochtonen alsmede allochtone jongeren) zijn hiervoor een signaal. Opvallend is ook dat in de bekende gevallen er geen burgers waren die ingrepen, door partij te kiezen of de politie te waarschuwen. Niemand van de burens die het blijkbaar wilde opnemen voor de slachtoffers van de pesterijen. Onderzoek van Keuzekamp (2010) naar de acceptatie van homoseksualiteit in de Nederlandse bevolking laat zien dat maar 9% homoseksualiteit afkeurt. Het gaat hierbij echter om een steekproef die niet geheel representatief is voor de Nederlandse bevolking: zo zijn de meningen van immigranten onvoldoende gerepresenteerd. Toch zijn de houdingen tegenover homoseksuelen onder migranten en behoudende protestanten negatiever dan bij de rest van de bevolking. Over de hele linie kan men echter en uit dit onderzoek niet concluderen dat er sprake is van een openlijk vijandige houding tegenover homoseksuelen. Belangrijk is wel het volgende: als het gaat om het accepteren van gedragingen verandert

dit beeld: 40% vindt het aanstootgevend als mannen in het openbaar zoenen en ruim 20% keurt het hebben van gelijke rechten van homo en heteroseksuele paren bij adoptie af.

g) Etniciteit: allochtonen vs autochtonen?

De scheidslijn die tussen mensen van verschillende etnische afkomst loopt is reeds vaak onderwerp van empirisch onderzoek en van politieke discussie geweest. Het gaat hier met name om het verschil tussen allochtone Nederlanders en niet-westerse allochtonen. Westerse allochtonen vormen geen sociaal probleem, ze zijn relatief goed geïntegreerd. Voor een deel is de scheidslijn tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen op een verschil in opleiding terug te brengen. Vooral nog is het gemiddelde opleidingsniveau van allochtonen laag. Hierdoor zijn de inkomens ook aanzienlijk lager, in 2007 verdiende een autochtone man rond 30% meer dan een niet-westerse allochtone man, vanwege het verschil in opleiding. De positie van jonge migranten op de arbeidsmarkt blijft zorgelijk. De kans om onder de armoedegrens te vallen is voor niet-westerse migranten vier keer groter dan voor Nederlanders. Sinds meer dan 10 jaar is het inkomen van autochtonen constant ruim een derde hoger dan dat van niet-westerse migranten (Jaarrapport Integratie 2011). Wellicht is bij deze scheidslijn niet alleen sprake van een sociaaleconomische, maar wederom ook van een culturele scheidslijn, die zichtbaar wordt door verschillen in kleding, rituelen en tijdsbestedingen. Niet alleen het verschil in economische hulpbronnen is opvallend, ook in sociale, culturele, symbolische en politieke zin. Niet-westerse allochtonen participeren bijvoorbeeld minder in alle soorten vrijwilligersorganisaties en vrijetijdsclubs.

h) Sekse

Een scheidslijn waarop relatief veel beleid is gericht is die tussen de seksen. Uit de emancipatiemonitor (CBS 2010) blijkt dat meisjes het inmiddels beter doen op school en tijdens de studie dan jongens. Wel zijn er verschillen in arbeidsmarktpositie, en hebben vrouwen een lager startsalaris dan mannen. Lang niet alle streefcijfers werden behaald. Omdat aan deze scheidslijn echter al aandacht wordt besteed gaan we hier verder niet op in.

Conclusie: Het heldere en simpele beeld van klassieke scheidslijnen lijkt niet meer te bestaan. In plaats daarvan vinden we een aantal nieuwe dimensies die in de huidige discussie een belangrijke rol spelen. Op deze scheidslijnen passen de criteria van Lipset en Rokkan (1969) echter niet geheel: het is immers (nog) niet het geval dat specifieke instituties de kloof tussen deze groepen versterken. Wel kunnen maatschappelijke instituties eraan bij dragen de sociale verschillen te verminderen.

4 De zichtbaarheid van scheidslijnen op macroniveau

In de voorafgaande paragrafen zijn klassieke en moderne scheidslijnen bediscussieerd, sommige daarvan berusten meer op hypothesen, andere zijn empirisch onderbouwd.

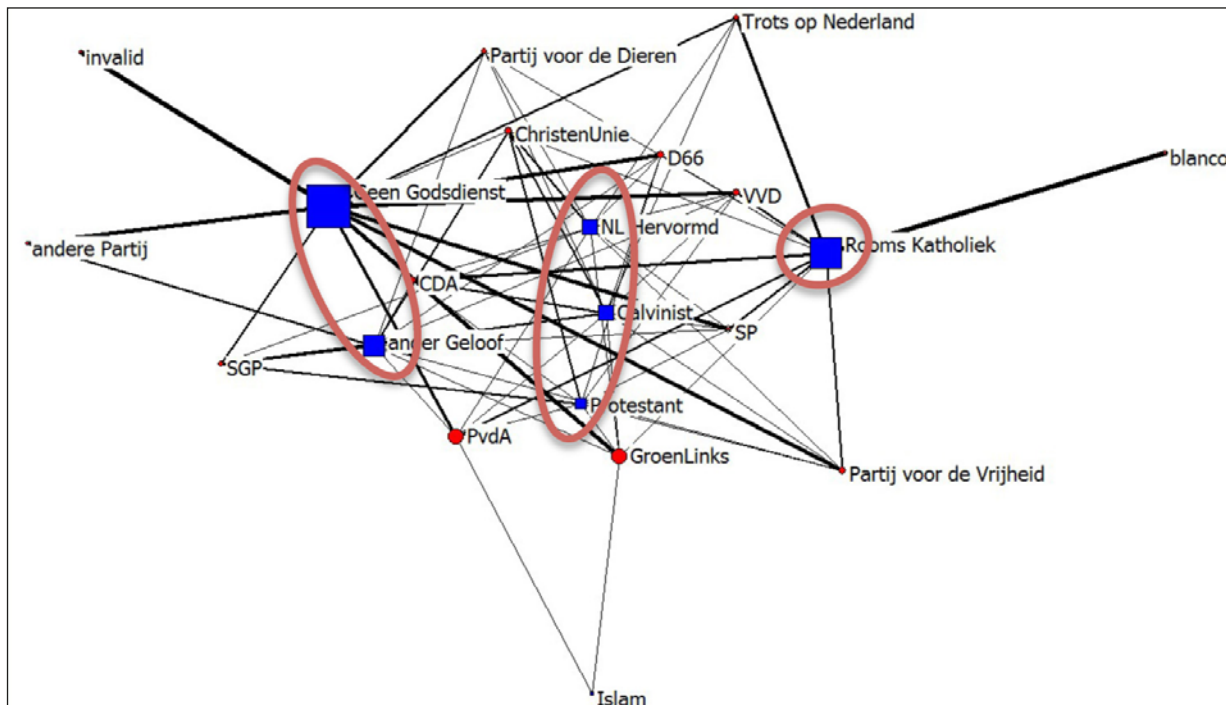
[16] In de nu volgende paragraaf zal er gekeken worden of scheidslijnen op macroniveau zichtbaar kunnen worden gemaakt. Hiervoor is er gekeken naar stemgedrag: dit is immers de klassieke indicator voor sociale tegenstellingen.

a) Godsdienst en stemgedrag

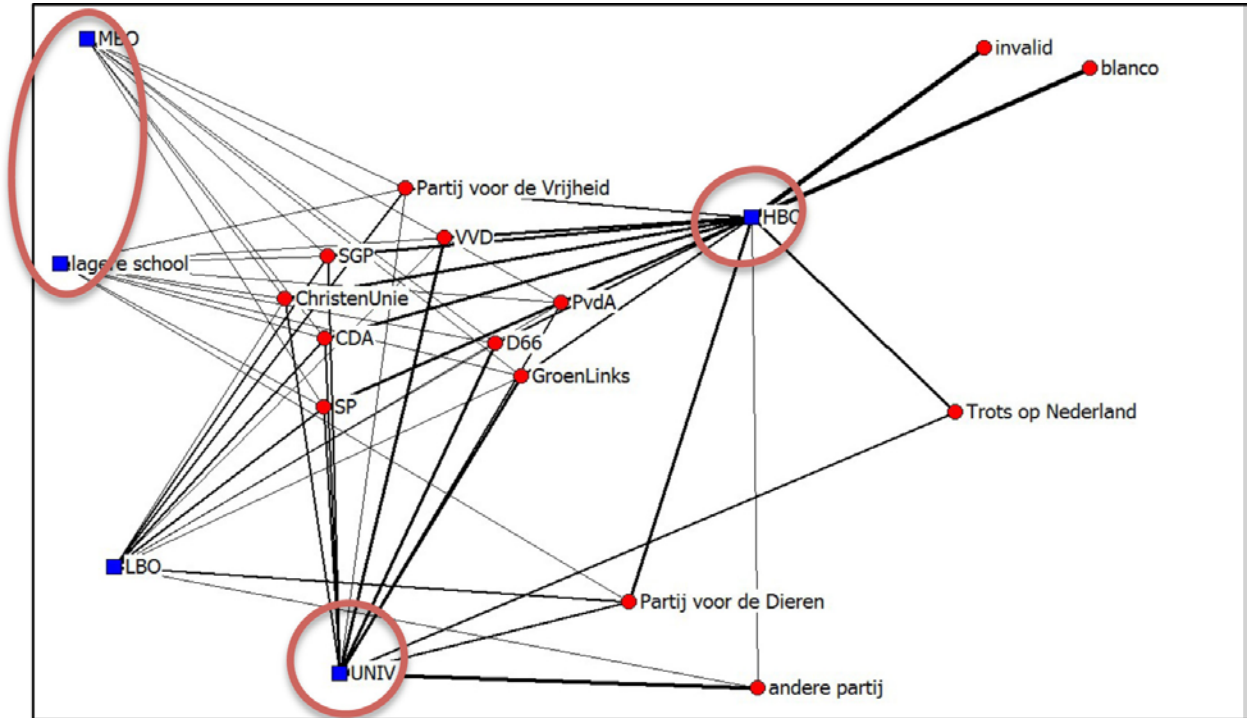
De analyse van wie op welke partij stemt is een van de belangrijkste instrumenten in de politicologie om scheidslijnen inzichtelijk te maken. We hanteren hier een andere methode dan gebruikelijk, namelijk netwerkanalyse als een methode om scheidslijnen af te beelden (zie bijlage, wetenschappelijke verantwoording).

Afbeelding 2 toont het netwerk van godsdiensten en partijen gebaseerd op het Nationaal Kiezersonderzoek in 2010 (NKO 2010). De afbeelding is een representatie van de samenhang tussen stemgedrag en geloof, berekend door middel van dimensionele schaaltechnieken (zie ook de bijlage: wetenschappelijke verantwoording). Hoe groter een eenheid (godsdienst of partij) hoe belangrijker deze is als spil of verbinding tussen verschillende clusters. Hoe meer een eenheid in het midden van de afbeelding is geplaatst hoe belangrijker ze is en hoe dichter verschillende eenheden bij elkaar zijn hoe meer ze op elkaar lijken. Let wel, 'op elkaar lijken' heeft hier geen inhoudelijke betekenis, maar betekent dat de afstand naar andere eenheden vergelijkbaar is. Hoe dikker de lijn, hoe vaker een verband voorkomt.

Deze berekeningen zijn onafhankelijk van groepsgrootte: het gaat om gemiddelde frequenties.

Afbeelding 2: Samenhang tussen stemgedrag en godsdienst (bron NKO 2010)

Afbeelding 3: Samenhang tussen opleiding en stemgedrag (Bron NKO2010)

De afbeelding laat zien dat er drie belangrijke clusters naar godsdienst zijn: onkerkelijken en aanhangers van een 'ander' geloof, Protestanten, NI- hervormden en Calvinisten, en Rooms-Katholieken. Naast een onderscheid tussen kerkelijk vs. onkerkelijk is er blijkbaar ook sprake van segmentatie tussen verschillende geloofsrichtingen.

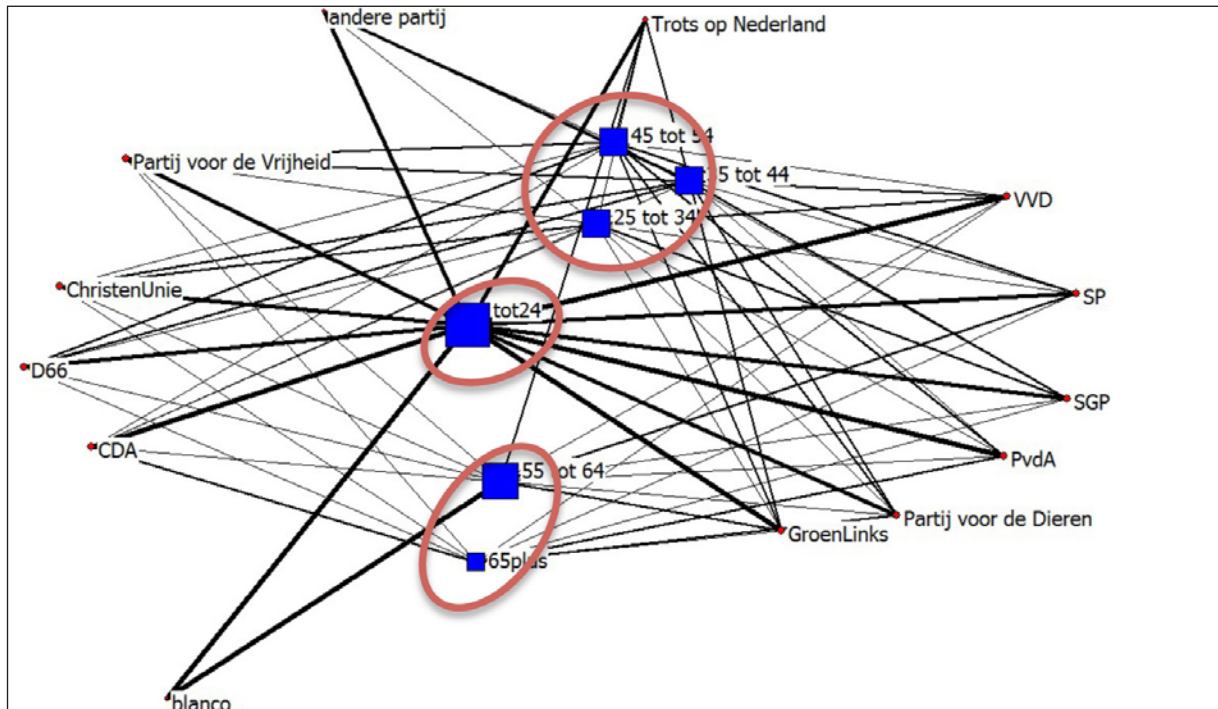
De islam staat in de periferie van het netwerk en speelt voor de structuur geen wezenlijke rol. Aanhangers van de islam stemmen vooral op GroenLinks en de PvdA. Tevens kan men zien dat onkerkelijken het meest divers stemmen, hun spilfunctie is daarom ook duidelijk te zien. Maar ook het Rooms-Katholieke geloof heeft een duidelijk verbindende functie: ook hier is het stemgedrag relatief divers, waarbij de sterkste samenhang met het CDA en met 'blanco' stemmen bestaat. Opvallend is verder dat de afstand tussen de verschillende geloofsrichtingen, vooral tussen Rooms-Katholieken en onkerkelijken, groot is. Men kan concluderen dat er sprake is van confessioneel stemmen, maar geloof bepaalt ook de partijenkeuze op een ander niveau dan kerkelijkheid: zo stemmen Protestanten volgens deze gegevens niet op Trots op Nederland, maar Katholieken wel. En Katholieken stemmen vaker op de Partij van de Dieren dan Protestanten. Mensen die geen geloof aanhangen hebben kennelijk de meest uiteenlopende houdingen. Dit is interessant, maar het is lastig het potentieel van deze brugfunctie te benutten: omdat ze geen geloof aanhangen komen is er ook geen

institutie die hen bij elkaar brengt en waar ze in contact met elkaar kunnen komen.

Hoe verandert het beeld als er in plaats van godsdienst naar de scheidslijn langs opleiding wordt gekeken? Dit toont afbeelding 3.

Deze afbeelding laat zien dat mensen met een hogere opleiding een ander profiel vertonen dan mensen met lagere opleidingen. Maar ook tussen de twee hoogste opleidingen, universiteit en HBO zijn er duidelijke verschillen. Ze zijn in de afbeelding ver uit elkaar geplaatst. We zien ook dat populistische partijen deel lagere en deels juist hogere opleidingen aanspreken: PVV staat dicht bij lagere opleidingen, Trots op Nederland is relatief in de periferie, maar toch dicht bij de hogere opleidingen. De groep met de belangrijkste spilfunctie is hier de HBO groep. Mensen in deze groep stemmen het meest divers en kunnen daarom tegenstellingen overbruggen. Ook de periferie van een netwerk is interessant: hier zijn vooral MBO'ers links in de periferie geplaatst: de afstand tot deze groep is het grootst.

Indien men afbeelding 1 en 2 met elkaar vergelijkt toont afbeelding 2 een sterkere fragmentering dan afbeelding 1. Stemgedrag is minder geprononceerd langs verschillen in godsdienst dan langs opleidingsverschillen.

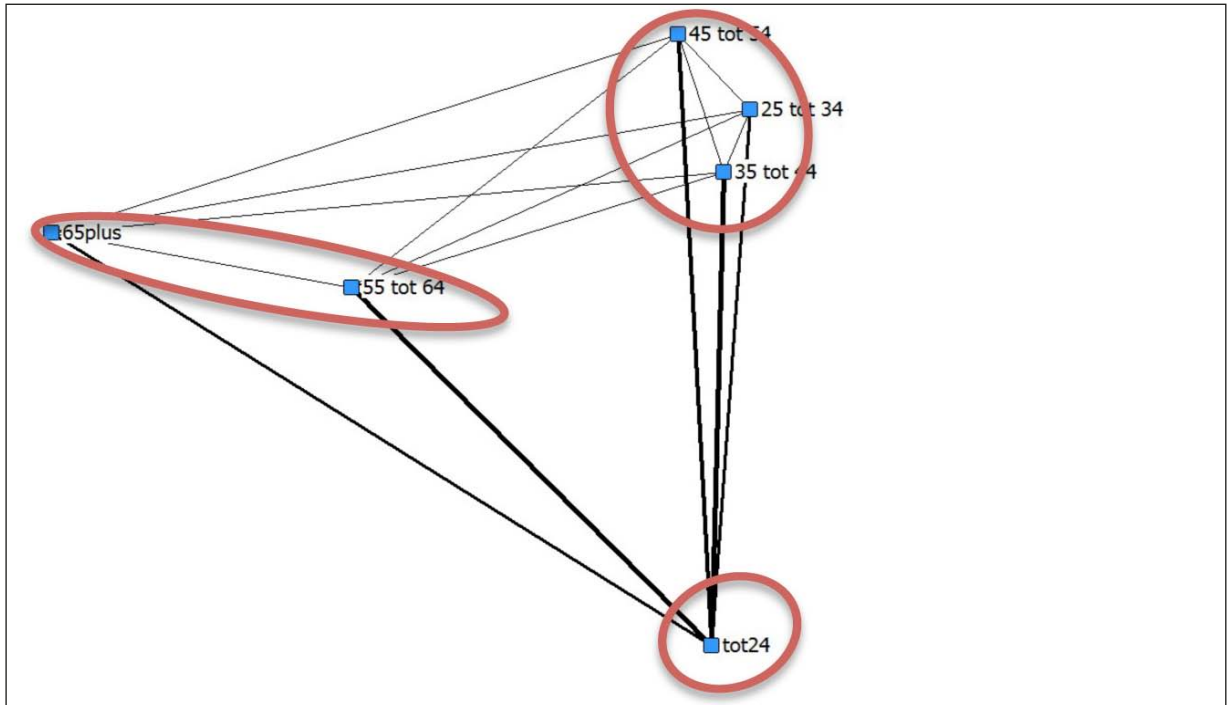
Afbeelding 4: Samenhang tussen leeftijd en stemgedrag (Bron NKO2010)

Afbeelding 4, toont scheidslijnen op macroniveau langs leeftijdsverschillen. Ook hier zien we een gesegmenteerd beeld. Interessant is, dat de jonge leeftijdsgroep hier de belangrijkste is: jonge mensen tot 24 jaar stemmen op de meest verschillende partijen. Tevens kan men zien dat er een cluster is van de 25 – 54 jarigen, en een van de 55 -64 jarigen en de 65plus-sers. Deze groepen verschillen qua stemprofiel.

Om de segmentatie naar leeftijd nog beter in beeld te brengen is er in afbeelding 5 een hypernetwerk van deze gegevens geconstrueerd. Indien twee mensen die op dezelfde partij stemmen tot verschillende leeftijdsgroepen behoren is er een lijn tussen deze twee groepen door het programma aangemaakt. Hier kan men hetzelfde patroon herkennen als in afbeelding 3: jongeren staan apart, de groep tussen 25 en 55 vormt een cluster en ouderen staan wederom op zich zelf. De groep van tot 24 jaar lijkt hier een bijzondere spilfunctie te hebben. Dit komt omdat deze groep meest heterogeen is: jongere mensen stemmen op alle soorten partijen.

Concluderend: de klassieke scheidslijnen beïnvloeden nog steeds politiek stemgedrag. Ondanks ver gevorderde ontkerkelijkheid is godsdienst van belang. Daarnaast spelen twee nieuwe scheidslijnen een belangrijke rol, die van leeftijd en van opleiding. Lager opgeleiden hebben een ander profiel dan hoger opgeleiden, maar de segmentatie langs kerkelijkheid lijkt sterker. Tevens zien ouderen en jongeren hun belangen als verschillend.

Er is hier niet voor alle mogelijke scheidslijnen een afbeelding getoond. Deels waren er geen gegevens voor, deels waren de beschikbare gegevens niet voldoende genuanceerd. Sekseverschillen in stemgedrag zijn trouwens nauwelijks gevonden. We konden hier daarom vooral de breuklijnen tussen geloof, opleiding en leeftijden laten zien. Tussen deze groeperingen bestaan er duidelijke verschillen in stemgedrag en dat wijst op verschillen in belangen. Deels verschillen ook de hulpbronnen tussen deze groeperingen, voor godsdienst geldt dit wellicht het minst.

Afbeelding 5: Hypernetwerk naar leeftijd (bron NKO2010)

We gaan ervan uit dat naarmate schaarste en onzekerheid toenemen ook de scheidslijnen tussen deze groeperingen sterker worden en conflicten ontstaan.

5 Uitstap: Scheidslijnen en de trend naar minder cohesie

Alvorens in te gaan op het mesoniveau van de samenstelling van persoonlijke netwerken naar sociaal demografische kenmerken gaan we eerst in op de discussie over de afname van sociale cohesie. Zoals aan het begin beargumenteerd is er in een samenleving waar veel scheidslijnen zijn weinig sociale cohesie, mits de scheidslijnen elkaar niet ook kruisen. Een dergelijke samenleving valt uiteen in gefragmenteerde en gesegmenteerde eenheden. Door media, politici en wetenschappers is in de laatste jaren herhaaldelijk de vrees geuit dat men steeds minder verbonden is met anderen. Er lijkt sprake te zijn van een trend naar minder gemeenschap, minder sociale cohesie. Een implicatie van de trend is dat relaties minder waarde hebben. De oorzaak hiervan wordt gezocht in processen van rationalisering en modernisering. Die veronderstelde trend zou onomkeerbaar zijn (zie Coleman, 1993). Sterk verbonden, dichte, netwerken degenereren tot zwak verbonden netwerken en geïsoleerde individuen. De moderne samenleving met haar veelvuldige

keuzemogelijkheden heeft geleid tot verlies van sociaal kapitaal, tot vereenzaming en niet tot sociale cohesie. Bestaat deze trend? Empirische beproevingen van deze trend zijn schaars en de resultaten die er zijn, zijn niet consistent. Bevindingen die de trend lijken te bevestigen zijn:

- De studie van Miller McPherson (et. al. 2006) en collega's die laten zien dat gedurende de jaren 1985 en 2004 de netwerken die men in de VS heeft met belangrijke anderen kleiner zijn geworden en – dat is misschien nog opmerkelijker – dat het aantal mensen dat helemaal niemand noemt als vertrouwenspersoon groter is geworden.
- Ook het tijdsbestedingonderzoek uitgevoerd door onderzoekers van het SCP (De Hart et al. 2002) in Nederland laat zien dat de tijd die men besteedt aan praten met zijn huisgenoten in de laatste 25 jaar duidelijk is afgenomen. Ook vroeger besteedde men trouwens in absolute termen al niet veel tijd aan gesprekken met huisgenoten.

Maar er zijn ook bevindingen die in een andere richting wijzen:

- We weten dat in Nederland vrijwilligerswerk bloeiende is en mensen eerder meer dan minder geld geven aan goede doelen (zie bijv. De Hart et al 2002, Dekker en De Hart, 2001, Dekker et al 1999)
- Robert Sampson (et al. 2005) liet samen met collega's zien dat in Chicago tussen 1970 en 2000 de vormen van

collectieve acties en gemeenschappelijke evenementen veranderd zijn, maar dat het aantal daarvan juist niet omlaag ging. Volgens hen is de productie van collectieve goederen in locale settings dan ook ‘duurzaam’.

De empirische evidentie voor de bewering dat sociale netwerken uit elkaar vallen, dat zich geen gemeenschappen meer vormen en men niet meer participeert in de productie van collectieve goederen is verreweg van consistent. Er is geen dergelijke trend, althans niet in de veronderstelde totaliteit. Toch zijn relaties gedurende de laatste decennia veranderd. Wellicht gaat het hierbij echter niet om relaties zelf, maar om de condities waaronder relaties, netwerken, ontstaan. Een duidelijke verandering heeft zich voorgedaan in de sociale contexten, de settings, waarbinnen men zijn netwerkleden ontmoet. Deze verandering is beschreven door de socioloog James Coleman (1990). In zijn analyse van de moderne samenleving stelt Coleman dat sociale settings zoals werk, buurt, of vrije tijd in de loop der tijd steeds meer uit elkaar zijn gevallen. Toen werken, wonen, opvoeden en zich ontspannen nog meer in huis en buurt plaatsvonden, was er sprake van een stapeling en een duidelijke overlap van deze settings. Sociale settings zijn in de afgelopen decennia steeds meer uit elkaar gegroeid – wonen, werken, en vrijetijdsbesteding vinden niet meer op dezelfde plek plaats en veel activiteiten worden uitbesteed aan anonieme instituties van markt en staat.

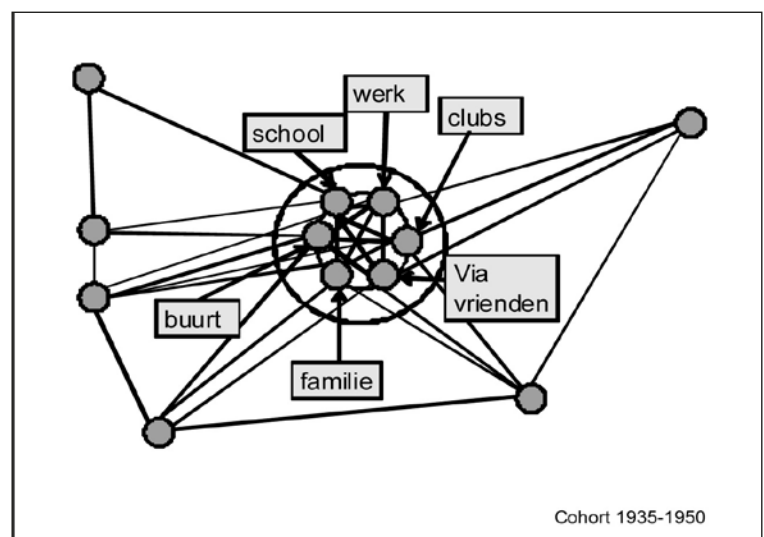
Het uit elkaar vallen van deze sociale settings heeft deels te maken met grotere geografische afstanden die overbrugd worden, maar voor een belangrijk deel is dit ook een gevolg van *rationaliseringsprocessen*: het streven naar meer efficiëntie leidde ertoe dat settings niet meer gecombineerd werden en zo opgezet zijn dat ze nog maar één functie dienden, in kantoren wordt alleen maar gewerkt, in buurten alleen maar gewoond en in de sportclub alleen maar de spieren getraind. De mate waarin settings al dan niet samenvallen, beïnvloedt de structuur van sociale netwerken. Hoe meer settings samenvallen, des te meer komt men steeds dezelfde mensen tegen en is er meer overlap in de verschillende onderdelen van iemands netwerk. Als consequentie kan men verwachten dat netwerken in settings die samenvallen dichter zijn en waarschijnlijk uit sterkere banden bestaan dan netwerken in settings die niet met elkaar verbonden zijn. Indien settings uit elkaar vallen kan men verwachten dat ook netwerken uit elkaar vallen.

Uit deze gedachte volgen een aantal implicaties over de invloed van sociale settings op netwerken. De belangrijkste voor het moment is dat er een verschil zou moeten zijn tussen verschillende leeftijdscohorten in de structuur van settings waar deze hun netwerkleden ontmoeten en in de resulterende netwerken met personen die men vroeger respectievelijk nu heeft leren kennen. Zowel de structuur van de

ontmoetingsplaatsen als de resulterende netwerken zijn naar verwachting door de jaren heen minder dicht geworden.

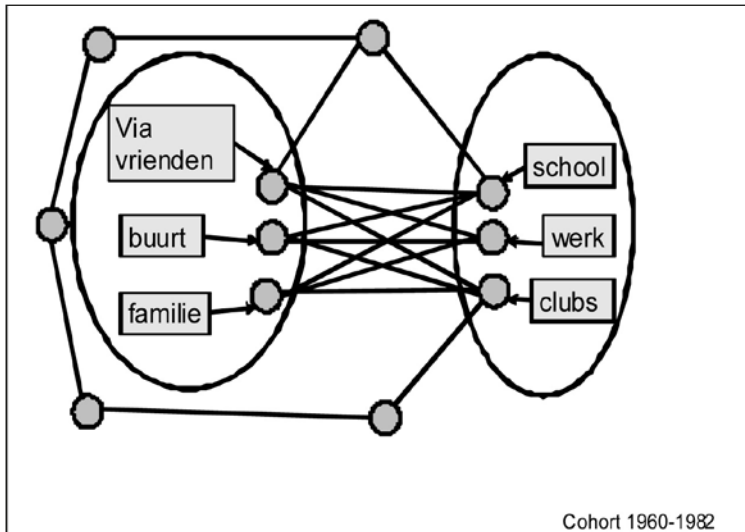
Net zoals in de vorige paragraaf is netwerkanalyse gebruikt; hier om een netwerk van settings te reconstrueren. Een lijn tussen twee settings betekent dat men in beide settingsnetwerken heeft leren kennen. Hoe *dichter* ze bij elkaar liggen, des te meer de settings op elkaar *lijken* en hoe meer ze in het *centrum* van de afbeelding staan, des te *belangrijker* ze zijn. Afbeelding 6a toont het netwerk van settings voor het oudere cohort in de data, het zijn de 50plussers. Men ziet hier een duidelijk centrum in het netwerk, het bestaat uit de settings school, werk, buurt, verenigingen, thuis en ‘andere vrienden’. Settings die in de periferie van het netwerk liggen zijn de kerk, vakantie, uitgaansgelegenheid en feestjes. Afbeelding 6b toont het netwerk van settings in het jongste cohort, de 30plussers. Hier is te zien dat de structuur van sociale settings inderdaad is veranderd.

Uit aanvullende analyses blijkt dat sommige settings zoals verenigingen voor het oudere cohort door de tijd heen *belangrijker* zijn geworden – voor het jongere zijn ze dat altijd geweest. De kerk als ontmoetingsplek voor netwerkleden heeft echter aan belang ingeboet. Het *aantal settings* waaruit men zijn netwerkleden rekruteert is tevens omhoog gegaan. Tevens is de *dichtheid* in netwerken voor verschillende cohorten afgenomen – oudere cohorten hebben dichtere netwerken dan jongere. Rekening houdend met de duur van de relaties is het echter niet zo dat er een trend naar minder dichte netwerken bestaat.

Afbeelding 6a: Relaties tussen sociale contexten waar men zijn/haar netwerkleden heeft ontmoet. Cohort 1935 - 1950; n= 196; bron SSND 2000.

Afbeelding 6b: Relaties tussen sociale contexten waar men zijn/haar netwerkleden heeft ontmoet. Cohort 1960 - 1982; n= 106; bron SSND 2000.

Maar het meest opmerkelijke is dat als dit geen effect heeft op de kwaliteit van de relaties, in tegendeel: indien men zijn vrienden vanuit meerdere settings heeft gerekruteerd is het gemiddelde vertrouwen in deze vrienden zelfs hoger.

Conclusie: gedurende de laatste tien jaar zien we een verandering in sociale settings in die zin dat sommige belangrijker zijn geworden voor het 'rekruteren' van netwerkleden en andere juist niet. Settings zijn ook minder met elkaar verbonden: werk overlapt niet met de buurt en de club waar men sport heeft hier ook niets mee te maken. Dit alles heeft echter niet tot verslechtering van relaties geleid. De sociale cohesie is vooralsnog niet meetbaar achteruit gegaan. Ouderen zoeken hun netwerkleden op andere plekken dan jongeren.

6 Mesoniveau: Scheidslijnen in persoonlijke netwerken: wie is bevriend met wie?

In de vorige paragrafen was te zien dat op macroniveau scheidslijnen zichtbaar kunnen worden gemaakt door te kijken naar stemgedrag. Maar spelen scheidslijnen in het dagelijkse leven een rol? Worden netwerken langs scheidslijnen opgebouwd? Met andere woorden hoe ziet de compositie van netwerken eruit, hoe verlopen sociale scheidslijnen

in netwerken? Wie gaat om met wie? In deze volgende stap wordt het mesoniveau van netwerken onderzocht.

Vanuit sociologisch oogpunt is onderzoek naar netwerkvorming van belang omdat wie met wie omgaat, bijv. de mate waarin men bevriend is met anderen uit hogere of lagere sociale lagen als een indicator voor sociale cohesie ofwel voor sociale scheidslijnen wordt gezien. Een samenleving waarin men uitsluitend vriendschappelijke contacten met anderen uit dezelfde sociale groep heeft is sociaal gesloten. Een soortgelijke vraag werd al langer in stratificatie-onderzoek naar de sociale samenstelling van huwelijken gesteld. Vriendschappen ofwel netwerken in bredere zin, zijn om twee redenen vanuit sociologisch perspectief zelfs nog interessanter dan huwelijken: ten eerste omdat vriendschappen niet exclusief zijn, d.w.z. men kan meerdere vrienden hebben en de vraag naar het overbruggen van sociale verschillen stelt zich iedere keer opnieuw. Ten tweede zijn vriendschappen over het algemeen zwakkere relaties dan huwelijken. Juist zwakke relaties zijn echter relaties die van belang zijn voor integratie, omdat ze bruggen kunnen vormen naar andere, nieuwe sociale kringen (Granovetter 1973).

| 21 |

De theorieën die het ontstaan van netwerken verklaren kan men onderscheiden naar hun focus op de vraagkant resp. die op de aanbod kant. Het merendeel van de psychologische theorieën benadrukt het belang van de vraagkant: ze kijken naar wensen en motieven en voorkeuren van individuen. Sociologische theorieën kijken meer naar de aanbodkant: welke mogelijkheden, gelegenheden, zijn er voor het aangaan van relaties?

Vanuit de vraagkant staat het beginsel dat mensen graag met anderen omgaan die op hen lijken centraal. 'Birds of a feather flock together'. In de literatuur wordt dit ook verwoord in de 'like me hypothese' (Laumann 1966, McPherson et al. 2001). Contacten met gelijke anderen worden als belonend ervaren (Homans 1958). Men heeft een voorkeur voor deze contacten, maar men komt ze ook vaker tegen.

Vanuit de aanbod kant is de gedachte dat de contexten, de sociale settings waarin men zich beweegt, een rol spelen voor het netwerk dat men opbouwt (Feld 1981). Mensen gaan ergens wonen, werken of worden lid van een club en rekruteren vervolgens hun netwerk uit deze settings. Op deze manier wordt de vraagkant, worden voorkeuren beperkt. In de oneliner van Peter Blau wordt dit beginsel verwoord: "you can not marry an eskimo if no eskimo is around". Hier komt echter bij dat sociale settings meestal gesorteerd zijn, d.w.z. men komt bepaalde soorten anderen in een setting meer tegen dan anderen. Gaat men naar een voetbalclub dan zal men daar bijvoorbeeld niet zo veel schaakspelers ontmoeten. Aan de ene kant wordt het realiseren van de preferenties voor gelijke anderen door sociale settings beperkt, maar aan de andere kant zijn deze settings gewoonlijk ook homogeen

en selectief samengesteld. Skopek et. al. (2011) vonden in een onderzoek naar contacten via internet dating dat in het internet-setting – een setting die immers geen contextuele beperkingen oplevert – het ‘soort zoekt soort’ principe even sterk of nog sterker was dan in de offline wereld. Dit laat vermoeden dat sociale settings vaak ‘mixers’ zijn: diversiteit in netwerken ontstaat door de aanbodkant, niet door de vraagkant. Tevens wijst deze bevinding erop dat de nieuwe media tot een verscherping van sociale klassengrenzen kunnen leiden en niet tot meer openheid.

Bij de nadruk op gelijkheid gaat het binnen het psychologische onderzoek gewoonlijk om gelijkheid van attitudes of meningen, maar binnen de sociologie heeft men ook laten zien dat gelijkheid in belangrijke sociaal-demografische kenmerken al voldoende is voor het voorspellen van vriendschappen (en ook vaak samengaat met gelijkheid in attitudes, houdingen etc.). Belangrijke kenmerken zijn dan bijvoorbeeld leeftijd, sekse, opleiding, of etniciteit.

a) Bevindingen over moderne scheidslijnen in netwerken

| 22 |

De ‘like me hypothese’ is goed bevestigd. Netwerken en vriendschappen ontstaan zeer vaak tussen mensen die op elkaar lijken, dan wel met betrekking tot basale demografische kenmerken overeenkomen. Wat dat betreft lijken vriendschappen op huwelijken, met een interessante uitzondering: vriendschappen zijn ook gelijk met betrekking tot sekse. Met betrekking tot de gelijkheid van *leeftijd* wijzen de bevindingen erop dat de meeste vrienden maar 1-2 jaar jonger of ouder zijn. Met toenemende leeftijd wordt dit verschil welgroter maar de tendens dat vrienden om en nabij dezelfde leeftijd hebben blijft bestaan. Tussen generaties zijn er zo goed als geen vriendschappen. Wat vriendschappen tussen leden van *verschillende sociale klassen* betreft laten resultaten van empirische studies zien dat vooral leden van hogere sociale klassen meer selectief zijn in de keuze van hun vrienden dan de leden van lagere sociale klassen (Chan en Goldthorpe 2004). Binnen arbeiderskringen worden trouwens familieleden ook vaker als vrienden genoemd (Allan 1977).

Wat betreft *eticiteit en godsdienst* is ook hier gevonden dat gelijkheid tussen deze kenmerken bij vrienden een grote rol speelt (Marsden, 1986). Esser (1990) heeft laten zien dat vriendschapsnetwerken tussen Turkse en Joegoslavische immigranten in Duitsland bijna volledig homogeen met betrekking tot etniciteit zijn en dat dit zelfs ook in de tweede generatie migranten het geval is. Andere studies lieten zien dat er interessante verschillen tussen groepen zijn: vooral Zwarten en Joden hebben (in de VS in de jaren '70) de duidelijkste tendens om zich volledig van andere sociale kringen af te sluiten of, anders gezegd: ze worden door deze andere kringen gemeden (zie Fischer et al. 1977; Verbrugge, 1977).

De verschillende dimensies waarop men op elkaar kan lijken of juist niet reflecteert de sociale structuur, of wel de mate waarin sociale cirkels elkaar kruisen ‘die Kreuzung sozialer Kreise’ (zie Simmel 1908). Indien meer leden van bepaalde sociale groepen uitsluitend met elkaar omgaan, des te minder overlappen de verschillende sociale cirkels met elkaar. Zoals boven reeds genoemd wordt binnen de literatuur (over netwerken maar ook binnen andere soorten literatuur) ervan uitgegaan dat de kruising van sociale kringen – dus meer diversiteit in netwerken algemeen maar ook in vriendschapsnetwerken – samengaat met meer tolerantie en de demping van sociale conflicten.

Met betrekking tot het geleheidsprincipe zijn er enkele studies die laten zien dat settings een duidelijke invloed hebben op het type relatie dat eruit voortkomt. Mollenhorst et al. (2008) lieten bijvoorbeeld zien dat er een padafhanke-lijkheid in sociale settings bestaat: heeft men eenmaal een netwerk lid uit in een bepaalde setting gerekruteerd, dan is de kans dat men een volgend netwerk lid in dezelfde settings vindt aanzienlijk groter.

b) Scheidslijnen in netwerken van bewoners van Nederland

Kenmerken van vriendschappen van mensen die in Nederland wonen zijn als volgt: men heeft gemiddeld 4 vrienden, die men al vrij lang kent: gemiddeld 15 jaar. Men ziet zijn vrienden ongeveer 2 keer per maand. De inhoud van vriendschappen is tamelijk divers, maar duidelijk gericht op het privéleven. Zo wordt er niet vaak met vrienden over werk en over problemen die aan werk zijn gerelateerd gepraat. Trouwens, ook met burens wordt zo goed als niet over het werk gepraat. Dit duidt op een duidelijke scheiding tussen werk en privé bij de Nederlandse bevolking. Verder is het belangrijk om te vermelden dat netwerken lokaal georiënteerd zijn: bijna de helft van alle netwerkleden leeft binnen een straal van 5-10 kilometer bij de respondent vandaan. Netwerken zijn verder homogeen naar etniciteit, opleiding, sekse en leeftijd – bij meer dan 70% van alle vrienden is het verschil in leeftijd minder dan 5 jaar.

In de openbare opinie wordt vaak ervan uitgegaan dat nieuwe media, zoals internet, een belangrijk effect hebben op netwerken en in het bijzonder op vriendschappen. Gegevens van de Survey of the Social Networks of the Dutch (2008) laten echter zien dat er maar 0,3 % van alle netwerkleden elkaar via internet heeft leren kennen en alleen 0,4% noemen ‘chatten’ als belangrijke ontmoetingsplaats. Op basis daarvan kunnen we concluderen dat het belang op dit moment nog niet zo groot is. Met een verdere ontwikkeling van deze technologie, bijvoorbeeld het verbeteren van webcam technologie, kan men wel verwachten dat dit de komende jaren aan belang toeneemt. Bijzonder is met name dat internet niet alleen een

Tabel 1: Relatieve kansen op contact tussen verschillende sociaal-demografische categorieën
(bron: SSND2008, n=984)

	Categorie	Odds ratio voor kans op omgaan met iemand van deze categorie
Opleiding	Basisschool	3,0
	LBO/MAVO	3,5
	MBO	2,1
	Havo/VWO	2,3
	HBO	2,5
	Universiteit	4,8
Geloof	Geen	2,9
	Katholiek	8,1
	Protestant	11,7
	anders	13,4
Leeftijd	Tot 25	13,6
	26-30	6,2
	31-35	5,1
	36-40	2,3
	41-45	2,8
	46-50	2,0
	51-55	1,9
	56-60	0,9
	61-65	3,1
	66+	5,6
Etniciteit	Nederland	9,32
	Westers buitenland	7,94
	niet -Westers buitenland	17,20

Noot: deze berekeningen zijn onafhankelijk van groeps grootte. Het gaat om relatieve kansen.

middel is om bestaande contacten te onderhouden door bijv. email of skype, maar ook steeds meer mogelijkheden biedt om nieuwe netwerkleden te rekruteren. Mensen die actief zijn op diverse sociale media hebben wellicht een groot aantal, vooral zwakke, bindingen. Zwakke bindingen zijn belangrijk voor informatievoorziening, maar leveren geen persoonlijke steun of feedback. Gedrag en houdingen van individuen wordt meer via sterke dan via zwakke bindingen beïnvloed. Tabel 1 geeft de relatieve kansen voor netwerkrelaties tussen mensen van verschillende sociaal-demografische categorieën. Zo is inderdaad te zien dat de kans dat iemand een vriendschappelijke relatie onderhoudt met iemand van het hetzelfde geslacht 3,5 keer hoger is dan de kans op een netwerkrelatie met iemand van het andere geslacht. Vooral mensen met een hogere, universitaire opleiding, selecteren anderen meer naar opleiding, zo blijkt. Al in eerder

onderzoek is getoond dat vooral aan de bovenkant van de samenleving sociale sluiting plaats vindt (cf. Bourdieu 1979). Mensen met een universitaire opleiding hebben een bijna 5 keer hogere kans op omgaan met iemand die een soortgelijke opleiding heeft dan met iemand van een lagere opleiding.

Opmerkelijk zijn vooral twee bevindingen:

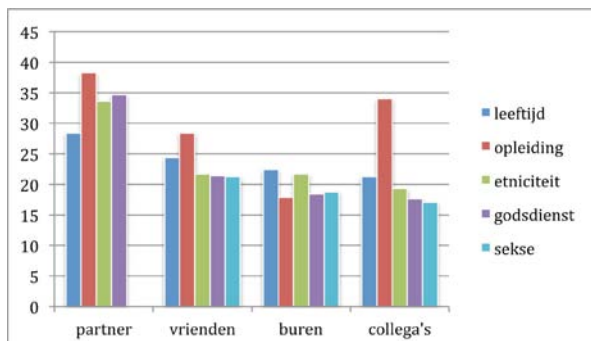
Nog steeds zijn persoonlijke netwerken in Nederland gesloten wat betreft godsdienst. Protestanten blijken erg selectief te zijn in hun keuze van netwerkleden met betrekking tot godsdienst. Vooral mensen met een ander dan traditioneel geloof zoeken elkaar echter op. Mensen die geen geloof aanhangen zijn daarentegen het minst selectief, d.w.z. hun netwerken zijn het meest divers wat betreft verschillen in geloofsrichtingen. Deze laatste groep is de grootste in Nederland. Rond de helft van de bewoners hangt geen geloof aan. Voor de andere helft van de bevolking speelt godsdienstige levensbeschouwing echter een rol voor met wie ze omgaan.

De tweede opmerkelijke bevinding is de geslotenheid in de sociale lagen wat betreft leeftijd. Zowel jongeren als ouderen zoeken vooral mensen op die qua leeftijd op hen lijken.

| 24 |

Tevens blijkt er een sterke selectiviteit naar etniciteit te bestaan, vooral wat betreft mensen van niet westerse afkomst. Buitenlanders uit een westers land, zijn daarentegen het minst selectief.

Gaan deze verschillen, deze scheidslijnen, samen met individuele voorkeuren? Afbeelding 7 geeft hierop een antwoord. Deze figuur laat zien wat mensen antwoorden op de vraag hoe belangrijk ze het vinden dat verschillende soorten relaties op hen lijken. Mensen zijn voor sterke bindingen, zoals voor hun partner het meest selectief en het criterium dat meest belangrijk is, is opleiding. Voor zwakkere relaties zoals die met burens en collega's is similariteit minder belangrijk. Leeftijd, godsdienst en etniciteit spelen over het algemeen een kleinere rol dan opleiding.

Afbeelding 7: Preferentie voor gelijkheid in vijf sociaal-demografische kenmerken bij verschillende typen relaties (Bron: SSND2008)

Bijna 30% vindt dat hun partner niet meer dan 3 jaar qua leeftijd mag verschillen. En rond 20% vindt nog steeds dat leeftijd een belangrijk criterium is bij de relaties met collega's. Deze bevindingen over individuele preferenties maken de bevinding over de uiteindelijke netwerken nog interessanter: netwerken blijken hoogst selectief en homogeen, en dat komt deels overeen met individuele preferenties. Het is lastig te zeggen of het veel is of weinig als er 30% van de ondervraagden een duidelijke voorkeur voor similariteit van een bepaald kenmerk uit. Gemiddeld is het opleidingsniveau het belangrijkste kenmerk, maar de andere kenmerken scoren niet heel veel lager.

Concluderend: de preferenties komen overeen met de daadwerkelijke bevindingen over wie met wie omgaat. Op basis van deze analyse kunnen we echter niet bepalen of de relatieve sterkte van de preferenties zich direct vertaalt naar de relatieve kansen op wie met wie omgaat. We kunnen alleen zien dat de richting dezelfde is.

7 Microniveau. Welke consequenties hebben scheidslijnen voor gedrag en houdingen?

In een laatste stap is hier onderzocht welke consequenties scheidslijnen hebben voor meningen over belangrijke issues in de samenleving. Eerst is er gekeken naar verschillen in algemeen vertrouwen. Of mensen het eens zijn met de uitspraak 'mensen zijn over het algemeen te vertrouwen' vs. 'met kan nooit voorzichtig genoeg zijn' wordt vaak gezien als indicator voor sociale binding en cohesie. Uit de analyse (zie bijlage voor de tabel die de logistische regressie samenvat) komt naar voren dat algemeen vertrouwen bij alle opleidingsniveaus lager is dan bij de hoogst opgeleiden. Meer precies gezegd: de kans dat mensen zonder universitair diploma het eens zijn met de uitspraak dat 'men anderen over het algemeen kan vertrouwen' is 3 a 4 keer kleiner dan de kans dat mensen met zo een diploma dit onderschrijven. Verder: jongeren (jonger dan 24 jaar) en 65 plussers hebben een kleinere kans op algemeen vertrouwen dan de middelbare leeftijden. Dit resultaat bevestigt de eerdere bevinding over de scheidslijn tussen leeftijden. Met betrekking tot godsdienst vertrouwen Protestanten meer dan onkerkelijken, Islamieten echter beduidend minder. Migranten vertrouwen ook minder dan Nederlanders.

Vervolgens is er gekeken naar verschillen in houdingen ten opzichte van belangrijke sociale en politieke kwesties. Hiervoor zijn met behulp van de SOCON (2007) gegevens 4

Tabel 2: Samenhang tussen scheidslijnen en opvattingen over issues in de samenleving (bron: SOKON 2007)

	Houdingen betreffende opvoeding	Nationalisme	Bedreigings-gevoel door immigranten	Negatieve attitude t.o.v. Homoseksualiteit
Opleiding (ref= Univ./postacadem.)				
Basis	6,79 (1,59)***	2,55 (0,68)***	7,68 (1,57)***	2,78 (1,07)***
LBO	7,02 (1,39)***	2,24 (0,59)***	7,77 (1,37)***	3,27 (0,92)*
Mavo	6,64 (1,34)***	1,74 (0,57)**	5,62 (1,35)***	2,22 (0,89)***
Havo/VWO	4,77 (1,50)***	0,78 (0,64)	5,32 (1,46)***	0,42 (0,98)
MBO	5,55 (1,23)***	1,41 (0,52)**	5,73 (1,22)***	1,89 (0,81)*
HBO	3,89 (1,20)***	0,30 (0,51)	1,89 (1,18)	0,44 (0,79)
Godsdienst (ref=geen)				
Rooms-Katholiek	1,13 (0,78)~	0,33 (-0,25)	0,79 (0,77)	1,15 (0,52)*
Prot. Kerk NL	-0,39 (1,07)	0,46 (-0,58)	-1,09 (1,05)	2,40 (0,69)***
Ander christelijk	3,02 (4,35)	-1,14 (1,86)	-1,77 (4,20)	6,56 (2,87)*
Islamitisch	4,08(1,40)***	0,60 (-1,10)	-1,10 (1,36)	6,75 (0,92)***
Leeftijd (ref=65+)				
18-24	-0,89(4,36)	-0,12 (1,86)	-1,80 (4,22)	0,67 (2,88)
25-34	-0,31 (1,62)	2,14 (0,68)***	1,21 (1,57)	3,54 (1,09)***
35-44	-0,07 (1,15)	1,13 (0,49)*	-1,46 (1,14)	2,17 (0,76)**
45-54	-1,45 (0,96)	0,13 (0,41)	-0,47 (0,93)	1,25 (0,63)*
55-64	-2,09 (0,93)*	-0,11 (0,40)	-0,53 (0,91)	0,61 (0,61)
Intercept	44,17(1,22)***	14,82 (0,52)***	15,87 (1,19)***	10,58 (0,80)***
Likelihood ratio Chi2 test (DF)	60,29 /15***	71,12 /15***	67,30/15***	113,97/15***

Noot: ~ $p < 0.10$; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$. Controle voor sekse levert geen andere resultaten op.

schalen geconstrueerd die houdingen meten over opvoeding van kinderen, nationalisme, de mate waarin immigranten een bedreiging vormen en over homoseksualiteit. Bij opvoeding is er gekeken in welke mate een autoritaire of libertaire opvoeding goed bevonden wordt. Bijvoorbeeld is er gevraagd of kinderen moeten leren gehoorzaam te zijn en veel structuur belangrijk is. De exacte bewoording van de stellingen is in de bijlage te vinden. Bij nationalisme is er gekeken in hoeverre men trots is op Nederland en vindt dat Nederland een voorbeeld voor andere landen is. Bij de bedreiging door immigranten is er zowel naar bedreiging in economisch opzicht als cultureel/sociaal opzicht gekeken. Ook is er gevraagd of men zich zorgen maakt dat de woonbuurt achteruit gaat door de komst van migranten. Ten slotte, bij de houdingen tegenover homoseksualiteit wordt geprobeerd te achterhalen of iemand homoseksualiteit als een mogelijke seksuele geaardheid accepteert of als tegennatuurlijk ziet (zie bijlage voor alle items en de kwaliteit van de schalen).

In de volgende analyse (tabel 2) is er gekeken in hoeverre de verschillende sociale groeperingen waartussen de scheidslijnen lopen anders omgaan met deze kwesties. Opleiding blijkt een goede voorspeller te zijn voor alle soorten houdingen. In vergelijking met hoger opgeleiden vinden lager opgeleiden een meer autoritaire opvoeding beter. Mensen met lagere school/LBO opleiding zijn nationalistischer dan hoger opgeleiden. Getalsmatig zijn de verschillen in bedreiging kleiner, hoewel significant. Ook hoogopgeleiden voelen zich (gemiddeld) bedreigd door de komst van immigranten, alleen minder dan laagopgeleiden. Dit is al eerder gevonden door Hagendoorn & Snijderman (2009): bedreigingsgevoelens en vooroordelen lopen dwars door de lagen van de samenleving. Wat betreft de afkeuring van homoseksualiteit zijn er tevens overeenkomstige verschillen in opleidingsniveaus. Verschillen in kerkelijkheid zijn kleiner, maar ze zijn toch zichtbaar. Vooral homoseksualiteit wordt door alle gelovigen afgekeurd. Kerkelijkheid heeft geen verband met bedreigingsgevoelens en ook niet met nationalisme. Wel neigen Islamieten en

Rooms Katholieken meer naar een autoritaire opvoeding van kinderen.

Verder: in vergelijking met de groep 65+ zijn mensen die jonger zijn minder voor een autoritaire opvoeding. Heel opmerkelijk is verder dat mensen tussen 25 en 44 meer nationalistische houdingen hebben dan ouderen. Verder keuren ze eerder homoseksualiteit af. Mensen van middelbare leeftijd en onder de 25 zijn toleranter ten opzichte van homoseksualiteit.

In een verdere analyse is er tevens naar type opleiding gekeken en welke effecten dit heeft voor bepaalde houdingen. De aantallen zijn echter te klein om systematische analyses te doen. Toch is er een aantal belangrijke resultaten gevonden: zo vinden mensen met een medisch georiënteerde opleiding vaker dat de regering maatregelen moet ondernemen om inkomens te nivelleren, terwijl mensen met een wiskunde/technische opleiding hier juist niet mee instemmen. Wie een taalgerichte opleiding heeft vindt eerder dat vrije meningsuiting inhoudt dat men alles kan zeggen, terwijl sociaal georiënteerd opgeleiden het juist hiermee niet eens zijn.

| 26 | Deze groep gelooft ook dat kritiek uiten zinvol is, terwijl meer cultureel opgeleiden dat juist niet denken. Deze resultaten zijn onafhankelijk van het niveau van de opleiding.

Verder: mensen met een wiskundige/technische opleiding stemmen vaker overeen met het statement dat ze soms bang zijn dat hun financiële vooruitzichten verslechteren door de komst van etnische minderheden, terwijl sociaal/cultureel of kunstzinnig opgeleiden zich hierover juist niet druk maken. Wat betreft de opvang van asielzoekers verschillen mensen met deze opleidingen ook: terwijl sociaal-cultureel opgeleiden sterk voor de opvang van asielzoekers in Nederland zijn willen technisch/wiskundig opgeleiden dat juist niet of hebben ze er nog niet over nagedacht. Tot slot wijzen sociaal-cultureel opgeleiden de uitspraak 'het zou een betere wereld zijn als mensen uit meer landen zoals Nederlanders waren' duidelijk af, terwijl mensen met een technisch/wiskundige opleiding dit niet doen of ze zelfs onderschrijven.

Vervolgens is er ook gekeken naar scheidslijnen die elkaar kruisen: dit kan berekend worden door interactietermen in het model op te nemen. Belangrijke verbanden die hier zijn gevonden zijn als volgt: het verband tussen Islam en de negatieve houding ten opzichte van homoseksualiteit verdwijnt indien de respondent hoog opgeleid is. Voor jongeren is dit verband echter bij hoge opleiding zelfs nog sterker. Verder: Rooms Katholieken voelen zich minder bedreigd door immigranten dan mensen die geen geloof aanhangen, indien ze hoger zijn opgeleid.

8 Conclusie en discussie

Moderne scheidslijnen

Wat heeft deze exercitie opgeleverd? Ten eerste is er gebleken dat scheidslijnen in de Nederlandse samenleving bestaan tussen mensen met en zonder geloof, tussen verschillende geloofsrichtingen, opleidingen, etniciteiten en generaties. Wellicht is er ook een scheidslijn tussen mensen met verschillende seksuele geartheid en tussen mensen met en zonder vaste baan. We hadden over deze laatste twee scheidslijnen onvoldoende gegevens die we konden analyseren. Het is van belang om op te merken dat de klassieke scheidslijnen zoals religie en sociale klasse nog steeds een rol spelen, ook al is uit ander onderzoek bekend dat het belang daarvan door de jaren heen kleiner is geworden.

Deze analyse richtte zich op drie niveaus: het macro niveau waarbij gekeken is naar politiek stemgedrag, het mesoniveau van sociale netwerken en het microniveau van sociale houdingen. We zijn met het macroniveau begonnen omdat sociale scheidslijnen op dit niveau gewoonlijk bediscussieerd worden. Maar de volgorde van discussie had ook andersom kunnen zijn: mensen hebben bepaalde houdingen en voorkeuren, kiezen vervolgens (bewust en onbewust) anderen die op hen lijken als netwerkliden en het stemgedrag dat ze vertonen maakt deze verschillen op macroniveau duidelijk. Causaliteit gaat hier wellicht langs beide richtingen.

Ondanks ver gevorderde secularisering speelt godsdienst een rol op macro, meso en micro niveau: op welke partij men stemt, welke vrienden men kiest en hoe men denkt over belangrijke sociale kwesties wordt mede bepaald door iemands geloofsrichting.

Daarnaast is er een scheidslijn gevonden tussen generaties oftewel tussen verschillende leeftijdsgroepen. Door de toenemende vergrijzing zal deze scheidslijn in de toekomst nog belangrijker kunnen worden. Jongeren hebben maar weinig contact met de oudere generatie.

Tevens zijn er duidelijke scheidslijnen naar opleiding en etniciteit. Hoger opgeleiden gaan vooral met hoger opgeleiden om. Niet-westerse buitenlanders gaan maar zelden om met Nederlanders.

De analyse liet zien dat er ook een tweedeling tussen de hogere opleidingen bestaat: voor stemgedrag en met wie men omgaat maakt het wel degelijk iets uit of men een universitaire opleiding heeft of een HBO diploma. Verder bleek dat mensen met verschillende typen opleiding ook van elkaar verschillen qua houdingen betreffende belangrijke sociale issues. Het is goed mogelijk dat in de toekomst het type opleiding (technisch vs. sociaal/cultureel) een grotere rol gaat spelen, mede omdat diploma's aan inflatie onderhevig zijn. In de inleiding is in navolging van de politicologische literatuur gesteld dat instituties een rol spelen bij het ontstaan

van scheidslijnen. Pas als instituties de belangen van de leden van de verschillende sociale groeperingen eenzijdig tegemoet komen is er sprake van een scheidslijn (Lipset en Rokkan, 1960). Het is niet het geval ofwel niet duidelijk onhoeverre dit bij de genoemde scheidslijnen ook inderdaad gebeurt. Daarom is dit criterium niet verder gehandhaafd. Maatschappelijke instituties spelen wel een grote rol in het verscherpen of juist verzachten van deze scheidslijnen. Een van de veronderstelde scheidslijnen is tevens niet verder uitgezocht: die van verschillen in geografische regio's. Verschillen tussen stad en platte land zijn in Nederland vele maken kleiner dan in de VS. Nederland is dicht bevolkt, verregaand verstedelijkt en de afstand tot een stad is op alle plekken klein. Een bijkomende reden om niet naar geografische verschillen te kijken was het omdat de analyse individuen en hun netwerken als eenheid had (op micro en meso niveau). Op macroniveau zou men wellicht verschillen kunnen vinden tussen noord en zuid alsmede tussen verschillende postcode gebieden. Dergelijke effecten zijn er, maar ze zijn klein en daarom hier niet verder bediscussieerd.

Hebben scheidslijnen gevolgen?

Scheidslijnen hebben duidelijke gevolgen voor het denken over problemen in de samenleving en wellicht ook over hoe deze aangepakt moeten worden.

In de analyse bleek dat de genoemde scheidslijnen naar opleiding, geloof en leeftijd een rol spelen voor meningen die men heeft over issues in de samenleving zoals opvoeding, houdingen ten opzichte van migranten, nationalisme en houdingen ten opzichte van homoseksualiteit. De variatie in vertrouwen in anderen wordt tevens door deze scheidslijnen verklaard. Indien men onderschrijft dat het gemeten 'algemeen vertrouwen' een goede indicator is voor hoe veilig en geïntegreerd men zich voelt is het zorgwekkend dat immigranten en lager opgeleiden lager scoren dan Nederlanders en hoger opgeleiden.

Opleiding is de sterkste voorspeller van verschillen in deze houdingen – ondanks diploma-inflatie. Godsdienst en leeftijd spelen een rol, maar in mindere mate.

Nog een kanttekening moet worden gemaakt: bij de analyse van sociale netwerken is er gekeken wie daadwerkelijk contact heeft met wie. Hoewel hoger opgeleiden meer tolerant zijn en ook meer algemeen vertrouwen uiten, zijn hun netwerken gesloten, zelfs meer dan die van lager opgeleiden. Dit kan ermee te maken hebben dat hoger opgeleiden in hun dagelijks leven, in de settings waar ze komen, vooral andere hoger opgeleiden ontmoeten. Netwerken hangen sterk samen met ontmoetingsgelegenheden. Echter, tolerantie en het niet hebben van vooroordelen zeggen nog niet veel over voorkeuren voor contact. Het is daarom ook mogelijk dat hoger

opgeleiden een sterkere preferentie hebben voor omgaan met gelijke anderen.

Aan het begin van dit essay is geopperd dat scheidslijnen pas uitgroeien tot conflicten indien verdelingsvragen aan de orde worden gesteld: in tijden van schaarste en onzekerheid zal tussen de groepen aan weerskanten van de scheidslijnen eerder een conflict ontstaan. We verwachten daarom dat in de komende tijd de scheidslijnen eerder scherper dan zwakker zullen worden. De komende jaren zal de recessie zich nog voortzetten en de bezuinigingen zullen vaak leden van een bepaalde groepering benadelen. Hierop moet beleid inspelen indien men sociale conflicten niet wil laten groeien. De scheidslijnen duiden tevens op een maatschappelijk potentieel dat ongebruikt is. Zo wordt er bijvoorbeeld blijkbaar weinig gegeven om de levenservaring van ouderen. Senioriteit wordt weinig gewaardeerd in Nederland, en andersom: ouderen participeren weinig in de wereld van jongeren.

Kunnen scheidslijnen overbrugd worden?

Voor het overbruggen van scheidslijnen is het van belang om te kijken wie een spilfunctie heeft, d.w.z. in welke groep het meest divers wordt gestemd. Vooral mensen zonder geloof, jongeren en mensen met een HBO opleiding hebben zo'n spilfunctie. Dat betekent dat deze groepen sociale tegenstellingen kunnen overbruggen. Het is echter ook een probleem: niet kerkelijken hebben immers juist geen geloof en dus geen institutie die hen regelmatig bijeenbrengt. Om tegenstellingen daadwerkelijk te kunnen overbruggen moet er contact zijn. Er ligt hier een kans op integratie omdat binnen deze groepen uiteenlopende houdingen voorkomen. De analyse heeft tevens laten zien dat settings, sociale contexten belangrijk zijn voor het opdoen van contacten. Dit is belangrijk omdat de samenstelling van contexten beïnvloedbaar is. Wil men meer sociale mix, zou men ervoor moeten zorgen dat de contexten waarin mensen in hun dagelijks leven komen divers zijn samengesteld.

Tot slot

Gaan we nog een keer terug naar het gedachte-experiment van het begin. Een samenleving waarin homogene groeperingen gescheiden naast elkaar leven is nauwelijks te realiseren en niet wenselijk voor het creëren van sociale cohesie. Er zullen conflicten tussen deze groeperingen ontstaan zodra verdelingsvragen aan de orde zijn. Het is daarom zaak om met sociale diversiteit om te gaan en te proberen scheidslijnen te overbruggen.

Contact leidt tot op bepaalde hoogte tot vreedzaamheid en vriendschappelijke omgang (zie Pettigrew en Tropp 2007). Dit kan institutioneel versterkt worden door gemeenschappelijke doelen en belangen te benadrukken. Ook is er evidentie

voor de kracht van sociale settings: indien settings worden gemengd worden netwerken het ook. Hier ligt tevens een kans voor beleid en politiek.

Toekomstig onderzoek zou een aantal vragen moeten beantwoorden om goede input voor beleid te kunnen geven. Zo zou men meer kennis moeten hebben over de condities en de precieze consequenties van elkaar kruisende scheidslijnen en overlappende netwerken. Welke kruisingen leiden tot meer participatie en welke niet? Heterogene samenstelling van settings alleen hoeft immers niet direct tot gemixte netwerken te leiden: wanneer is dat wel en wanneer niet het geval? Waar het echter uiteindelijk om gaat is de vraag wanneer mensen inleggen voor het collectief belang. Bij het door Putnam (2007) geschetste 'schildpadden effect' participeren mensen niet meer in het sociale leven, laat staan dat ze investeren in collectieve goederen. Hoe kan men bereiken dat mensen durven in te grijpen en in te leggen bij de productie van collectieve goederen? Kruisende scheidslijnen werken verzachtend, maar wellicht moet men tegelijkertijd de gemeenschappelijke belangen, veelvuldige loyaliteiten, benadrukken. Als er belangen, loyaliteiten, met verschillende groepen worden gedeeld is de kans op vreedzaam oplossen van conflicten groter. Ook hier ligt een taak voor toekomstig onderzoek en beleid: het duidelijk maken van gemeenschappelijke belangen bij verschillende sociale groeperingen.

| 28 |

Geciteerde literatuur

- Allan, G. (1977) Class variation in friendship patterns. *The British Journal of Sociology*, 28,3,389-393.
- Blau, P. en J.E. Schwartz (1984) *Crosscutting Social Circles. Testing a Macrostructural Theory of Intergroup Relations*. Orlando: Academic Press Inc.
- Burt, R. (1990) *Structural holes. The social structure of competition*. Harvard University Press.
- Bovens, M. en A. Wille (2011) *Diplomademocratie*. Bert Bakker.
- Bourdieu P. (1984[1979]) *Distinction*. Routledge. London.
- Breiger, R.L (1974) The duality of persons and groups. *Social Forces* 53:181-90.
- Chan T. W. & Goldthorpe, J.H. (2004) Is there a status order in contemporary British society? Evidence from the occupational structure of friendship. *European Sociological Review*, 5,383-401.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coleman, J.S. (1993) The rational reconstruction of society. 1992 presidential address. *American Sociological Review* 58, 1-15.
- De Graaf, Dirk, N., Heath, A., & Need, A. (2001). Declining cleavages and political choices: The interplay of social and political factors in the Netherlands. *Elcetoral studies*, 20(1): 1-15.
- De Hart, J.; F. Knol; C. Maas-De Waal en T. Roes (2002) *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.
- Dekker, P., en J. De Hart (2001) Vrijwilligerswerk. In: Burger, A. en P. Dekker (eds) *Nog markt nog staat: de Nederlandse non-profit sector in vergelijkend perspectief*. Den Haag: SCP, p121-138.
- Dekker, P.; J. de Hart; M. Leijenaar; K. Niemöller en E. M. Uslaner (1999) *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP.
- Durkeim, E. [1897](1966) *Suicide*. New York. Free Press.
- Dronkers, J. & Ultee, W. (1995) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Van Gorcum. Assen.
- Esser, H. (1990) Interethnische Freundschaften. S.185-206 in H. Esser & J. Friedrichs (eds) *Generation and Identität: theoretische und empirische Beiträge zur Migrationssoziologie*. Opladen: WestdeutscherVerlag.
- Feld, S. (1981) The focused organization of social ties. *American Journal of Sociology*. 86,5 1015-1053.
- Fischer, C.S.; R.M. Jackson; C.A. Stueve; K. Gerson; L. McCallister Jones en M. Baldassare (1977) *Networks and Places. Social Relations in the Urban Setting*. New York: Free Press.
- Flap, H. & B. Völker (2008) Social, cultural and economic resources and job attainment: the position generator as a measure of cultural and economic resources. N. Lin & B. Erickson (eds) *Social Capital: Advances in Research*. Oxford University Press; pp65-80.
- Flap, H. en B. Völker (eds) (2004) *Creation and Returns of Social Capital. Theory, Research and Measurement*. London: Routledge.
- Guveli, A. (2007) *New social classes within the service class in The Netherlands and Britain. Adjusting the EGP class scheme for Technocrats and the Social and Cultural Specialists*. ICS Thesis. Thesis Publishers Amsterdam.
- Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology* 78, 6:1360-1380.
- Hagendoorn, L. & Snijderman P.M. (2007) *When ways of life collide. Multiculturalism and its Discontents in the Netherlands*. Princeton University Press.
- Homans, G.C. (1958) Social behavior as exchange. *American Journal of Sociology* 63, 597-606.
- Houtman, D. (2000) *Een blind vlek voor cultuur. Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Van Gorcum, Assen.
- Houtman, D.; Achterberg, P. & Derks (2008) *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press.
- Irwin, G.A. en J. J.M. Van Holsteyn (2008) Scientific Progress, Educated Guesses or Speculation? On Some Old

- Predictions with Respect to Electoral Behaviour in the Netherlands *Acta Politica*, 2008, 43, 180–202.
- Jansen, G. (2011) *Social Cleavages and Political Choices. Large-scale Comparisons of Social Class, Religion and Voting Behavior in Western Democracies*. ICS Thesis. Theis Publishers. Amsterdam.
- Jansen, G.; Graaf de, N. & Need, A. (2010) Class voting, social changes and political changes in the Netherlands 1971-2006. *Electoral Studies*, 30, 3, 510-524.
- Keuzenkamp, S. (red. 2010) *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Kleinfeld, J. (2002) Could it be a big world after all? The six degrees of separation myth. *Society* 39, 61
- Laumann, O. (1966) Subjective social distance and urban occupational stratification. *American Journal of Sociology* 71, 26-36.
- Lin, N. (2001) *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. NY: Cambridge University Press
- Lijphart, A. (2007) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam.
- Lipset, S. & S.M. Rokan (1969) Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. pp. 1-63 in S. Lipset & S.M. Rokan: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press.
- Marsden, P. (1986) Core discussion networks of Americans. *American Sociological Review* 52, 122-131.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin en J.M. Cook (2001) Birds of a feather: homophily in social networks. *Annual Review of Sociology* 27: 415-44.
- McPherson, M.; L. Smith-Lovin en M.E. Brashears (2006) Social isolation in America. Changes in core discussion networks over two decades. *American Sociological Review*, 71: 353-75
- Merton, R. (1964) Anomie, Anomia and Social Interaction. pp. 213-242 in M.M. Clinard (ed) *Anomie and Deviant Behavior*. Free Press, New York.
- Milgram, S. (1967) The small world experiment. The small world problem. *Psychology Today*, 1, 1, 61-67
- Mollenhorst, G.; B. Völker & H. Flap (2008) Social contexts and cores discussion networks. Using a choice constraint approach to study similarity in intimate relationships. *Social Forces*, 86, 937-965.
- Nieuwbeerta, P. (1995) *The democratic class struggle in 20 countries 1945-1990*. Amsterdam Theis Publishers.
- Pettigrew & Tropp (2007) How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology* 38, 6: 922-934.
- Putnam, R. (2007) *E Pluribus Unum. Diversity and community in the twenty-first century*. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30, 2: 137-174.
- Prezeworski, A. & J. Sprague (1986) *Paper stones: A history of electoral socialism*. Chicago University Press.
- Sampson R.J.; D. McAdam; H. MacIndoe en S. Weffer-Elizondo (2005) Civil society reconsidered. The durable nature and community structure of collective civic action. *American Journal of Sociology*, 111: 673–714.
- Simmel, G. (1908) *Soziologie. Untersuchungen ueber Formen der Vergesellschaftungen*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Skopek, J., F. Schulzand H. P. Blossfeld. 2011. "Who Contacts Whom? Educational Homophily in Online Mate Selection." *European Sociological Review* 27(2): 180-201.
- Tolsma, J. & Wolbers, M. (2010) Onderwijs als nieuw sociale scheidslijn? De gevolgen van onderwijsexpansie, sociale mobiliteit, de waarde van diploma's en het relatieve belang van opleiding in Nederland. *Tijdschrift voor Sociologie*, 31, 3 239-259.
- Ultee, W. ; W. Arts en H. Flap (2003[1996]) *Sociologie. Vragen, Uitspraken, Bevindingen*. Nordhoff. Groningen.
- Van de Werfhorst, H.; G. Kraaykamp & N.D. de Graaf (2000) Intergenerational transmission of educational field resources: the impact of parental resources on socialisation practices on children's fields of study in the Netherlands. *Netherlands Journal of Social Sciences* 36: 188-200.
- Van den Berg, E. en J. De Hart (2008) *Maatschappelijke organisaties in beeld*. Den Haag: SCP.
- Verbrugge, L.M. (1977) The structure of adult friendship choices. *Social Forces*, 56: 2, 576-597.
- Vermeij, L. & G. Mollenhorst (2008). *Overgeblevend orpsleven. Sociaal kapitaal op hethedendaagse platteland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Weber, M. (1921) *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Mohr Siebeck. Leipzig

Verdere geraadpleegde literatuur

- Albacete, G. M. G. (2010). The Saliency of Political Cleavages and the "Dark Sides" of Social Capital: Evidence From Spain. *American Behavioral Scientist*, 53(5): 631-639.
- Anderson, R. & Heath, A. (2003). Social Identities and Political Cleavages: The Role of Political Context. *Journal of the Royal Statistical Society*, 166(3): 301-327.
- Bornschieer, S. (2010). The New Cultural Divide and the Two-Dimensional Political Space in Western Europe. *West European Politics*, 33(3): 419-444.
- Booth, A. & Hess, E. (1974) Cross-sex friendships. *Journal of Marriage and the Family*, 1, 38-47.
- Bruckner, E. & Knaupp, K. (1993) Women's and men's friendships in comparative perspective. *European Sociological Review* 3, 249-266.

Breen, R. (2010). Educational Expansion and Social Mobility in the 20th Century. *Social Forces*, 89(2): 365-388.

Brooks, C., Nieuwbeerta, P., & Manza, J. (2006) Cleavage based voting behavior in cross-national perspective: evidence from six postwar democracies. *Social Science Research*, 35(1): 88-128.

Charles, C. Z. (2003). The Dynamics of Racial Residential Segregation. *Annual Review of Sociology*, 29(4), 167-207.

Charnok, D. (2005). Post-war changes in the influence of social structure on Australian voting: the decline of social cleavages revisited. *Australian Journal of Political Science*, 40(3): 343-356.

DiPrete, T. A., Gelman, A., McCormick, T., Teitler, J., & Tian, Z. (2011). Segregation in social networks based on acquaintances and trust. *American Journal of Sociology*, 116(4): 1234-1285.

Elff, M. (2007). Social Structure and Electoral Behavior in Comparative Perspective: The Decline of Social Cleavages in Western Europe Revisited. *Electoral Studies*, 27(1): 136-150

Fischer C.S. (1982) *To Dwell among Friends. Personal Networks in Town and City*. Chicago: Chicago University Press.

Fischer, C.S. (2009) The 2004 GSS Finding of Shrunken Social Networks: An Artifact? *American Sociological Review* 74 : 659-669.

Fischer, C.S. & Mattson, G. (2009) *Is America Fragmenting?* Annual Review of Sociology 35:435-55.

Heider, F. (1958) *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley, 1958

Hellerstein, J., & Neumarkt, D. (2007). Trends in Ethnic Educational Inequalities in the Netherlands: A Cohort Design. *European Sociological Review*, 23(3): 325-339.

Henjack, A. (2010). Political Cleavages and Socio-economic Context: How Welfare Regimes and Historical Divisions Shape Political Cleavages. *West European Politics*, 33(3), 474-504.

Katz-Gerro, T. (2002). Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States. *Social Forces*, 81(1): 207-229.

Marks, G., & Wilson, C. L. (2000). The past in the present: a cleavage theory of party response to European integration. *British Journal of Political Science*, 30(3): 433-459.

Moody, J. (2001). Race, School Integration, and Friendship Segregation in America. *American journal of Sociology*, 107(3): 679-717.

Pescosolido, B.A., en B.A. Rubin (2000) The web of group affiliations revisited: Social life, postmodernism and sociology. *American Sociological Review* 65:52-76.

Pichler, P., & Wallace, C. (2009). Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification. *European Sociological Review*, 25(3): 319-332.

Sampson, R., S.W Raudenbush en F. Earls (1997) Neighborhoods and violent crime. A multilevel study of collective efficacy. *Science* 277:918 – 24.

Scheepers, P. en J. Janssen (2001) Informele aspecten van sociaal kapitaal. *Ontwikkelingen in Nederland, 1970-1998. Mens en maatschappij*, 3:183-201.

Van der Brug, W. (2010). Structural and Ideological Voting in Age Cohorts. *West European Politics*, 33(3): 419-444.

Völker, B. en H. Flap (2007) 16 million neighbors. A multilevel study of the role of neighbors in the personal networks of the Dutch. *Urban Affairs Review*, 43,2, 256-284.

Völker, B.; H. Flap en G. Mollenhorst (2009), Changing places. The influence of meeting places on recruiting friends, pp. 28-48 in Ray May Hsung, Nan Lin and Ronald Breiger (eds.), *Contexts of Social Capital: Social Networks in Communities, Markets and Organizations*. Oxford: Routledge.

Völker, B.; H. Flap en S. Lindenberg (2007) When are neighborhoods communities? Community in Dutch neighborhoods. *European Sociological Review* 23, 1, 99-114.

Bijlage: Informatie over data en analyse

1) Gebruikte databestanden

Voor dit essay zijn drie verschillende databestanden gebruikt: het nationaal kiezersonderzoek (NKO 2010, =2621), de Survey of the Social Network of the Dutch (SSND2008n=984) en het bestand Sociaal culturele ontwikkelingen (SOCON 2007, n=376).

2) Het construeren van netwerkdata bij de NKO

Het nationaal kiezersonderzoek is hier gebruikt als input voor een netwerkanalyse. Hiervoor is gekeken wie op welke partij stemt, controlerend voor sekse, leeftijd en etniciteit. Vervolgens zijn de gegevens geaggregeerd naar het kenmerk dat onderzocht wordt: godsdienst, opleiding etc. Indien iemand met een bepaalde godsdienst op een bepaalde partij stemt is er een verbindende lijn tussen dezen. UCINET, het gebruikte analyseprogramma telt vervolgens op hoe vaak dit gebeurt en gebruikt dit als basis voor het plaatsen van de eenheden in de tweedimensionale ruimte. Hiervoor zijn multidimensionale schaaltechnieken gebruikt die de afstanden tussen de eenheden zo goed mogelijk weergeven. Hoe meer een eenheid in het midden van een afbeelding is geplaatst hoe belangrijker ze is en hoe dichter verschillende eenheden bij elkaar zijn hoe eerder ze op elkaar lijken. Let wel, 'op elkaar lijken' heeft hier geen inhoudelijke betekenis, maar betekent dat de afstand naar andere eenheden vergelijkbaar is. Hoe dikker de lijn, hoe vaker een verband voorkomt.

Bij de constructie van een hypernetwork (ook affiliation–network zie Breiger 1974) wordt een abstractieniveau toegevoegd. Indien bijvoorbeeld een persoon die katholiek is stemt op het CDA tekent het programma een lijn tussen Katholicisme en CDA. Deze manier van netwerkconstructie abstraheert hier van individuele personen.

3) Het meten van netwerken in de SSND

In veel studies heeft men tot voor kort nog de respondenten rechtstreeks naar het aantal vrienden gevraagd. Vergelijkende studies hebben echter laten zien dat er behoorlijke verschillen in het aantal vrienden tussen verschillende landen zijn en dat het onduidelijk blijft of er daadwerkelijk minder contact is of de inhoud van vriendschappen verschilt tussen landen. Vooral mensen uit de VS en Italië noemen relatief veel vrienden, mensen uit Hongarije bijzonder weinig. Nederland neemt in dit soort onderzoek een middenpositie in. Mede op basis van deze bevindingen wordt thans niet meer direct naar vriendschappen gevraagd maar naar bepaalde activiteiten die men met anderen onderneemt. Dit zijn zogeheten ‘naamgeneratoren’. Er wordt bijvoorbeeld aan de respondent gevraagd mensen (gewoonlijk maximaal 5) te noemen waarmee men praat over persoonlijke dingen. Andere standaard naamgeneratoren zijn vragen naar advies, op bezoek gaan, uitgaan enz. In een 2de stap wordt informatie over deze genoemde netwerkleiden en de relatie die ze met de respondent hebben verzameld. De op deze manier afgebakende netwerken omvatten gemiddeld 12 leden: familie, vrienden, collega’s en burens.

4) Schaalconstructie bij de SOCON gegevens

Hieronder worden de items die gebruikt werden voor de beschreven schalen opgevoerd.

Nationale identiteit

- Nederlanders zouden trotser moeten zijn op hun nationale identiteit.
- Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied.
- Het zou een betere wereld zijn wanneer mensen uit andere landen meer zoals de Nederlanders waren.
- Ik ben er trots op een Nederlander te zijn.
- Je moet je land steunen, ook als je vindt dat het land ongelijk heeft.

Schaal 1-5; Cronbach’salpha .72

Houding t.o.v. homoseksualiteit

- Het homohuwelijk dient te worden afgeschaft
- Homoseksuele paren moeten dezelfde rechten hebben als heteroseksuele paren bij het adopteren van kinderen
- Mannelijke homoseksualiteit is in strijd met de menselijke natuur
- Seks tussen twee vrouwen is onnatuurlijk
- Mannelijke homoseksualiteit keur ik af
- Lesbische seksualiteit hoort eigenlijk niet in onze samenleving

Schaal 1-5; Cronbach’salpha .75

Bedreiging door immigranten

- De komst van etnische minderheden naar Nederland is een bedreiging voor onze eigen cultuur
- Het komt nog eens zo ver dat Nederlanders ontslagen worden om etnische minderheden aan te nemen
- Ik maak me zorgen over dat mijn woonomgeving er op achteruit gaat door de komst van etnische minderheden
- Het komt nog eens dat ik mij moet aanpassen aan gewoontes etnische minderheden
- Ik ben wel eens bang dat mijn financiële vooruitzichten zullen verslechteren door de aanwezigheid van etnische minderheden
- Etnische minderheden hebben het veel te veel voor het zeggen
- Komst van etnische minderheden naar Nederland is een bedreiging voor de rechten van vrouwen en homoseksuelen.

Schaal 1-5, Cronbach’salpha .91

Autoritaire opvoeding

Het is belangrijk dat ...

- kinderen leren hun ouders te gehoorzamen.
- kinderen leren respect te hebben voor mensen met gezag.
- kinderen leren te denken voor zichzelf.
- kinderen leren zich te houden aan de regels die gelden.
- kinderen zelf alles laten ontdekken]
- kinderen leren te luisteren naar het eigen gevoel.
- kinderen leren dat ze zich altijd netjes dienen te gedragen.
- kinderen structuur geven,
- kinderen leren open te staan voor andere ideeën.
- kinderen leren dat ze veel kunnen bereiken door hard te werken.

Schaal 0-10; Cronbach’salpha .86

Samenvatting

In dit essay zijn sociale scheidslijnen in kaart gebracht en de consequenties daarvan bediscussieerd. Hiervoor is er op macro, meso en micro niveau van de samenleving gekeken in hoeverre scheidslijnen bestaan: hebben ze consequenties voor stemgedrag op nationaal niveau? Zijn scheidslijnen tevens terug te zien in persoonlijke netwerken? En, tot slot, gaan ze ook samen met verschillende, elkaar tegensprekende, houdingen ten opzichte van belangrijke sociale kwesties?

In de eerste stap zijn scheidslijnen gevisualiseerd. Moderne scheidslijnen bestaan tussen verschillende opleidingsniveaus, leeftijdsgroepen, etniciteiten en godsdiensten. Ook zijn er scheidslijnen tussen verschillende types van opleidingen en wellicht tussen mensen met verschillende seksuele gaardheid, met verschillende types werk en contracten. Uit de analyse bleek dat de klassieke scheidslijnen nog steeds een rol spelen voor politiek stemgedrag. Daarnaast zijn opleiding en leeftijd van belang. Naast een tweedeling tussen hoger en lager opgeleiden is er ook een verschil binnen de groep hoger opgeleiden, dat tussen HBO en universitaire opleiding. Ouderen hebben tevens andere belangen dan jongeren. Mensen jonger dan 25 blijken het meest divers te stemmen.

In een tweede stap is er op microniveau gekeken of er ook scheidslijnen in netwerken van vriendschappelijke relaties bestaan. Persoonlijke netwerken zijn sterk homogeen samengesteld en mensen van verschillende groeperingen hebben beduidend geringere kansen om bij elkaar in het netwerk te zijn. Het is opvallend dat de segregatie groter is bij hoger dan bij lager opgeleiden: hoger opgeleiden zijn kennelijk selectiever met wie ze omgaan dan lager opgeleiden. Vooral jongeren tot 25 jaar hebben een beduidend kleinere kans op omgang met iemand uit een andere leeftijdsgroep. Maar ook mensen boven de 60 jaar hebben maar weinig contact met leden van andere generaties. Tot slot is er een zeer sterke segmentering naar etniciteit in persoonlijke netwerken: niet-westerse buitenlanders gaan maar zelden om met Nederlanders.

Een derde stap vormde de analyse naar verschillen in houdingen die samengaan met deze scheidslijnen. Ouderen en jongeren hebben minder algemeen vertrouwen. Vooral hoger opgeleiden daarentegen meer. Ook onderscheiden zich de beschreven sociale groeperingen in hun kijk op belangrijke maatschappelijke kwesties zoals nationalisme, opvoeding, bedreigingsgevoelens door immigranten en mening over homoseksualiteit. Hoger opgeleiden blijken toleranter en minder nationalistisch. Tevens voelen ze zich minder bedreigt

door immigranten en hebben ze relatief minder negatieve attitudes ten opzichte van homoseksuelen.

Schaarste, economische en politieke crises leiden wellicht tot een verscherping van scheidslijnen. Elkaar kruisende scheidslijnen en overlappende netwerken hebben een conflict-dempende werking.

In het volgende zullen deze bevindingen worden toegelicht. Scheidslijnen in de Nederlandse samenleving bestaan tussen mensen met en zonder geloof, tussen verschillende geloofsrichtingen, opleidingen, etniciteiten en generaties. Wellicht is er ook een scheidslijn tussen mensen met verschillende seksuele gaardheid en tussen mensen met en zonder vaste baan.

Ondanks ver gevorderde secularisering speelt godsdienst een rol op macro, meso en micro niveau: op welke partij men stemt, welke vrienden men kiest en hoe men denkt over belangrijke sociale kwesties wordt mede bepaald door iemands geloofsrichting. Daarnaast is er een scheidslijn gevonden tussen generaties oftewel tussen verschillende leeftijdsgroepen. Door de toenemende vergrijzing zal deze scheidslijn in de toekomst nog belangrijker kunnen worden. Jongeren hebben maar weinig contact met de oudere generatie. Tevens zijn er duidelijke scheidslijnen gevonden naar opleiding en etniciteit. Hoger opgeleiden gaan vooral met hoger opgeleiden om. Niet-westerse buitenlanders gaan maar zelden om met Nederlanders.

De analyse liet zien dat er ook een tweedeling tussen de hogere opleidingen bestaat: voor stemgedrag en met wie men omgaat maakt het degelijk iets uit of men een universitaire opleiding heeft of een HBO diploma. Verder bleek dat mensen met verschillende typen opleiding ook van elkaar verschillen qua houdingen betreffende belangrijke sociale issues. Het is goed mogelijk dat in de toekomst het type opleiding (technisch vs. sociaal/cultureel) een grotere rol gaat spelen, mede omdat diploma's aan inflatie onderhevig zijn.

De genoemde scheidslijnen spelen een rol voor meningen die men heeft over issues in de samenleving zoals opvoeding van kinderen, houdingen ten opzichte van migranten, nationalisme en houdingen ten opzichte van homoseksualiteit. De variatie in vertrouwen in anderen wordt tevens door deze scheidslijnen verklaard. Indien men onderschrijft dat het gemeten 'algemeen vertrouwen' een goede indicator is voor hoe veilig en geïntegreerd men zich voelt is het zorgwekkend dat immigranten en lager opgeleiden lager scoren dan Nederlanders en hoger opgeleiden.

Te verwachten is dat in de komende tijd de scheidslijnen eerder nog duidelijker dan zwakker worden. De komende jaren zal de recessie zich nog voortzetten en de bezuinigingen zullen vaak leden van een bepaalde groepering benadelen. Hierop moet beleid inspelen indien men sociale conflicten niet wil laten groeien.

De scheidslijnen duiden tevens op een maatschappelijk potentieel dat ongebruikt is. Zo wordt er bijvoorbeeld blijkbaar weinig gegeven om de levenservaring van ouderen. Senioriteit blijkt niets voor te stellen in Nederland, en andersom: ouderen participeren weinig in de wereld van jongeren.

Scheidslijnen kunnen overbrugd worden. Mensen zonder geloof, jongeren en mensen met een HBO opleiding hebben een spilfunctie in die zin dat ze relatief diverse gedragingen vertonen. Er ligt hier een kans op integratie omdat binnen deze groepen uiteenlopende houdingen voorkomen.

Tevens heeft de analyse laten zien dat settings, sociale contexten belangrijk zijn voor het opdoen van contacten. Dit is belangrijk omdat de samenstelling van contexten beïnvloedbaar is. Wil men meer sociale mix, zou men ervoor moeten zorgen dat de contexten waarin mensen in hun dagelijks leven komen divers zijn samengesteld.

Toekomstig onderzoek zou een aantal vragen moeten beantwoorden om goed input voor beleid te kunnen geven. Zo zou men meer kennis moeten hebben over de condities en de precieze consequenties van elkaar kruisende scheidslijnen en overlappende netwerken. Heterogene samenstelling van settings alleen hoeft immers niet direct tot gemixte netwerken te leiden: wanneer is dat wel en wanneer niet het geval? Hoe zit het met de stapeling van kenmerken? We hebben hier steeds maar een dimensie bekeken en geen combinatie daarvan. Onderzoek naar dergelijke combinaties, bijvoorbeeld naar al dan niet allochtoon plus al dan niet hoog opgeleid plus al dan niet gelovig etc. is schaars, maar hier ligt veel potentieel: mensen onderscheiden zich van elkaar door tal van kenmerken.

Verder: waar het echter uiteindelijk om gaat is de vraag wanneer mensen inzetten voor het collectief belang. Bij het door Putnam (2007) geschetste 'schildpadden effect' participeren mensen niet meer in het sociale leven, laat staan dat ze investeren in collectieve goederen. Hoe kan men bereiken dat mensen durven in te grijpen en in te leggen bij de productie van collectieve goederen? Kruisende scheidslijnen werken verzachtend, maar wellicht moet men tegelijkertijd de gemeenschappelijke belangen, veelvuldige loyaliteiten,

benadrukken. Als er belangen, loyaliteiten, met verschillende groepen worden gedeeld is de kans op vreedzaam oplossen van conflicten groter. Het is een taak voor beleid om de gemeenschappelijke belangen van verschillende sociale groeperingen duidelijk te maken.

Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn¹

Mark Elchardus

¹ Met dank aan Bram Spruyt en Filip Van Droogenbroeck voor hun gewaarde hulp bij het opzoeken van literatuur en cijfermateriaal.

Handleiding bij het lezen

Wie heel weinig tijd heeft kan de executive summary lezen (2.363 woorden). Wie over wat meer tijd beschikt kan de “samenvatting en kennisvragen” op het einde van de review lezen (4.441 woorden). Best geïnformeerd zal de lezer van de review zelf zijn (25.600 woorden, buiten de bibliografie, 1.800 zonder samenvatting en bibliografie).

Executive summary

Rond de Tweede Wereldoorlog had in landen als Nederland en België slechts een heel kleine minderheid – minder dan één procent van de bevolking – een diploma van het hoger onderwijs. Vandaag is ongeveer een derde van de bevolking hoog opgeleid. Het is duidelijk dat die ontwikkeling de maatschappelijke verhoudingen tussen die opleidingsgroepen diepgaand heeft veranderd.

| 36 |

Levenskansen en begeerde en schaarse goederen zijn heel ongelijk tussen onderwijsniveaus verdeeld. Laagopgeleiden nemen in veel mindere mate deel aan de arbeidsmarkt en zijn vaker werkloos. Als zij werken, verdienen zij minder, hebben zij minder werkzekerheid en lopen zij een groter risico op een arbeidsongeval. Laagopgeleiden schatten hun gezondheid aanzienlijk negatiever in dan midden- en hoogopgeleiden. Zij lijden meer aan chronische aandoeningen, hebben meer lichamelijke en meer psychische klachten en ervaren meer pijn. Hun slechtere gezondheid kan ten dele worden toegeschreven aan een ongezonere levensstijl. Al die verschillen cumuleren in een aangrijpende ongelijkheid in levensverwachting. In Nederland konden in 2009 hoogopgeleide mannen en vrouwen verwachten respectievelijk 19,2 en 20,6 jaar langer te leven in goed ervaren gezondheid dan laagopgeleiden.

Tussen laag- en hoogopgeleiden is ook een grote sociale afstand gegroeid. De maatschappelijke participatie van laagopgeleiden ligt veel lager dan die van hoogopgeleiden. Binnen het verenigingsleven ontmoeten zij elkaar minder dan vroeger het geval was. Uitermate revelerend voor processen van sociale segregatie en afstand is de keuze van levensgezel of huwelijkspartner. Homogamie naar onderwijsniveau is hoog. Laag- en hoogopgeleiden wonen en huwen veel minder samen dan kan worden verwacht op basis van het toeval. Homogamie naar opleidingsniveau is anno 2012 veel belangrijker dan homogamie naar sociale afkomst of beroepsgroep.

Homogamie naar onderwijsniveau speelt eveneens een erg belangrijke rol in de verdeling van onderwijskansen. Als gevolg van homogamie krijgt men een concentratie van hoogopgeleide gezinnen waarin hulpbronnen die kinderen helpen in hun onderwijsloopbaan in grote mate aanwezig zijn en daartegenover laagopgeleide gezinnen waar die hulpbronnen in grote mate ontbreken.

Er is sterke intergenerationale reproductie van onderwijsverschillen in nagenoeg alle Europese landen. In Nederland werd begin jaren negentig van de vorige eeuw een bescheiden winst in de strijd tegen sociale ongelijkheid in het verwerven van hogere onderwijsniveaus vastgesteld. Als onderwijs-systemen geconfronteerd worden met een toegenomen onderwijspeil neigen ze er echter naar om intern te differentiëren en verschillende onderwijstypen, die meestal ook ongelijke levenskansen inhouden aan te bieden. Als met dit laatste rekening wordt gehouden, blijkt er wat betreft de sociale ongelijkheid in het Nederlandse onderwijs vanaf de jaren negentig geen vooruitgang en zelfs een achteruitgang te hebben plaatsgevonden.

De hardnekkige intergenerationale reproductie van onderwijskansen, de hoge en volgens sommige onderzoekers toenemende mate van homogamie naar onderwijsniveau en de sociale segregatie naar schoolniveaus worden beschouwd als een aanwijzing voor een nieuwe standenstructuur rond onderwijsverschillen. Deze structuur heeft niet alleen tot gevolg dat materiële en sociale hulpbronnen ongelijk verdeeld zijn, maar vooral dat kinderen uit verschillende onderwijsgroepen ook heel ongelijke kansen op een succesvolle onderwijsloopbaan hebben en zich ook cognitief van elkaar beginnen te onderscheiden. De vrees dat door dergelijke ontwikkelingen het voor kinderen van laaggeschoolde ouders moeilijker wordt sociaal via het onderwijs te stijgen kan in verband worden gebracht met de zorg voor een ‘nieuwe sociale kwestie’ die een aantal jaren geleden is opgedoken.

De these van de nieuwe sociale kwestie stelt dat de levenskansen van mensen en de risico's op ziekte en werkloosheid, als gevolg van de toename van kennis en nieuwe technieken van informatieverwerking, beter voorspelbaar worden. Daarom wordt gevreesd dat de op welbegrepen eigenbelang steunende solidariteit zal worden ondermijnd. Zullen de hoogopgeleiden als zij bewust worden van hun kleinere risico's, nog even solidair zijn met de laagopgeleiden waarvan de risico's op werkloosheid en ziekte, zeker op een laaggegreerd niveau, duidelijk voorspelbaar worden. Onderzoek heeft doorgaans uitgewezen dat de hoogopgeleiden zich positiever opstellen ten opzichte van de sociale zekerheid dan de laagopgeleiden. Mede daardoor raakte de problematiek

van de nieuwe sociale kwestie ondergesneeuwd. De vaststelling dat een grote groep van de hoogopgeleiden de ethische keuze voor solidariteit maakt, impliceert echter geenszins dat de vrees die tot uiting kwam in de nieuwe sociale kwestie ongegrond is. Het is niet uitgesloten dat in de toekomst de solidariteit meer afhankelijk wordt van risicoselectie en risicocalculus en dat dit leidt tot scherpere vormen van verdeeldheid en conflict tussen de opleidingsgroepen.

Van zowel de grote ongelijkheden naar onderwijsniveau als de patronen van segregatie en de beperkte maatschappelijke participatie van laagopgeleiden die zich aftekenen, kan worden verwacht dat zij bij de laagopgeleiden leidt tot ontevredenheid met de persoonlijke situatie en tot gevoelens van onbehagen in de samenleving. Echter persoonlijke levensstevredenheid en maatschappelijk onbehagen zijn verschillende verschijnselen, die nauwkeurig dienen te worden onderscheiden.

In het licht van de grote ongelijkheden en de vastgestelde mate van sociale segregatie blijken de verschillen tussen de opleidingsgroepen in de mate van persoonlijke levensstevredenheid opvallend klein.

Verschillen in opleiding zijn daarentegen groot voor indicatoren die worden gebruikt om maatschappelijk onbehagen te meten zoals de aanwezigheid van een pessimistisch maatschappelijk toekomstbeeld, onveiligheidsgevoelens, gevoelens van anomie, wantrouwen ten aanzien van maatschappelijke instellingen en sociaal wantrouwen.

Mensen blijken vrij goed te weten welke ongelijkheden en verschillen in hun samenleving met het onderwijsniveau verbonden zijn. Daarenboven beschouwen zeker de meeste laagopgeleiden zichzelf ook als laagopgeleiden en hetzelfde geldt voor de hoogopgeleiden, wat wijst op een collectief bewustzijn. Er is duidelijk kennis van de verbanden, terwijl veel laagopgeleiden tegen beter weten in ontkennen dat het opleidingsniveau hun denken, voelen en handelen oriënteert. Vooral voor laagopgeleiden ligt verbondenheid met hun lage scholing moeilijk, omdat het lastig is zich verbonden te voelen met en dus ook gestuurd te worden door een gebrek (aan opleiding).

De moeilijkheid zich verbonden te voelen met de status van laagopgeleide verhindert niet dat de vastgestelde verschillen en ongelijkheden tussen de onderwijsstanden zich politiek uiten. Een eerste opvallende vaststelling is dat de onderscheiden onderwijsstanden een heel verschillende mate van politieke participatie hebben. Dat geldt voor nagenoeg alle mogelijke vormen van politieke participatie. De lage

participatie van de laagopgeleiden aan het politieke proces is echter niet de enige manier waarop de verschillen tussen de onderwijsstanden zich uiten. Twee andere manifestaties van die verschillen hebben ruim aandacht gekregen, namelijk: de zogeheten nieuwe breuklijn en het populisme.

Tot de jaren zestig bleek het stemgedrag in veel landen betrekkelijk goed te verklaren door de beroepsgroep waartoe men behoorde. Vanaf de late jaren zestig rapporteerden verschillende auteurs de neergang van dat klasse-gebonden stemgedrag. Veel onderzoekers stelden de groei van een nieuwe breuklijn vast, verschillend van de oude, rond herverdelingskwesties gecentreerde, sociaaleconomische breuklijn vast. De nieuwe of sociaal-culturele breuklijn gaat over wie deel uitmaakt van de maatschappelijke gemeenschap, hoe de verhoudingen tussen mensen moeten worden geregeld en wat het handelen van mensen motiveert. Houdingen waarmee die posities kunnen worden gemeten zijn: etnocentrisme, autoritarisme, utilitair individualisme of sociaal-Darwinisme en sceptis ten opzichte van de huidige vormen van democratie (of gevoelens van politieke machteloosheid). Deze breuklijn is relevant voor tal van hedendaagse politieke kwesties,

zoals: de toekomst van de Europese Unie, de verhouding tussen nationale soevereiniteit en Europese bevoegdheid, de immigratie, de verhoudingen tot minderheden, de veiligheid en de criminaliteit, de leefbaarheid, de burgerzin, het normbesef en het toewijzen van individuele verantwoordelijkheid. Het onderwijsniveau heeft een zeer grote invloed op de positie die op de nieuwe breuklijn wordt ingenomen. Laagopgeleiden tenderen naar een positie gekenmerkt door etnocentrisme, autoritarisme, sociaal-Darwinisme en sceptis ten opzichte van de vertegenwoordigende democratie.

Hoogopgeleiden tenderen naar een tegengestelde positie die als kosmopolitisch kan worden omschreven. Dit is een van de redenen waarom verschillende onderzoekers deze breuklijn beschouwen als een uitdrukking van de scheidslijn die tussen laag- en hoogopgeleiden loopt.

Bij deze constatering dient echter een belangrijke nuance aangebracht te worden. Uit het gegeven dat groepen afgebakend op basis van hun onderwijsniveau sterk verschillende en tegengestelde posities innemen op de nieuwe breuklijn, kan niet direct geconcludeerd worden dat zij dat ook doen als onderwijsgroepen en tegenover andere onderwijsgroepen. Op de nieuwe breuklijn verschillen de posities van laag- en hoogopgeleiden heel sterk en hun verschillende maatschappelijke posities komen in dat verschil in houding tot uiting, maar dat conflict wordt door de betrokkenen niet per definitie beschouwd als een conflict tussen opleidingsgroepen.

Een ‘wij-tegen-zij-perspectief’ is daarentegen wel duidelijk aanwezig in het populisme. Over wat wordt beschouwd als de kern van het populisme bestaat grote consensus. In het populisme staat de kloof tussen enerzijds de (goede en verstandige) ‘gewone’ mensen en anderzijds de (corrupte en wereldvreemde) elite (of het establishment, de intellectuelen en de bestuurders, enzovoorts) centraal. Die kloof uit zich in het verwerpen van de elite en de opvattingen, waarden en denkwijzen die zij erop nahoudt en aan anderen wil voorhouden. Een cruciaal referentiepunt voor het populisme zijn derhalve de ‘gewone mensen’ en deze vormen een groep waarmee laagopgeleiden zich wel verbonden kunnen voelen. Temeer daar die groep niet zozeer verschijnt als een gevormde groep, maar als een gemeenschap van denken en voelen, als de behoeder van het gezonde verstand.

Omdat de ongelijkheden en verschillen tussen de onderwijsstanden zo groot zijn en zich op zoveel verschillende vlakken voordoen, en vooral omdat de nieuwe breuklijn en het populisme weer zo sterk zijn naar voor getreden, schrijven heel wat auteurs, in een onbewaakt moment, dat die verschillen mettertijd zijn toegenomen. De beschikbare evidentie laat daarover nog geen duidelijke conclusies toe. Waar wel nagenoeg consensus over bestaat is dat onderwijscertificatie in de loop der tijd, vergeleken met andere kenmerken (zoals beroepsstatus, afkomst en sociaaleconomische status) een relatief belangrijker bron van ongelijkheden, verschillen en gedragsverklaringen is geworden. Er is heel wat empirische steun voor de stelling dat onderwijsverschillen nu de belangrijkste scheidslijn van de Nederlandse en Belgische en vele andere samenlevingen vormen. Dat zegt echter nog niets over de mate waarin ongelijkheden en verschillen tussen mensen met een verschillend onderwijsniveau over de tijd zijn geëvolueerd.

Aangezien er onvoldoende longitudinaal onderzoek bestaat om met vertrouwen te stellen of de kloof tussen laag- en hoogopgeleiden is toegenomen en de groei van die kloof heeft bijgedragen tot het toegenomen belang van de sociaal-culturele breuklijn en het populisme, gebruiken verschillende onderzoekers landenvergelijkend onderzoek om toch enig inzicht in die materie te verwerven.

In Europa zijn de toename van het onderwijspeil van de bevolking, de groei van de kennismaatschappij en de welvaartsstaat heel sterk verweven. In die zin kan men spreken van een Europese modernisering. Landen die op de drie dimensies steeds bij de top-5 van de Europese landen behoren, zijn: Denemarken, Zweden, Noorwegen en Finland. Nederland zit twee keer in die top-5 en België één keer. Het minst gevorderd

in die Europese modernisering zijn: Turkije, Roemenië, Bulgarije, Griekenland en Polen.

Ordent men de Europese landen naar graad van Europese modernisering dan blijkt dat ‘objectieve’ verschillen (in arbeidsparticipatie en gezondheid) evenals verschillen in de tevredenheid met het persoonlijke leven tussen laag- en hoogopgeleiden kleiner zijn naarmate het land meer gemoderniseerd is. De verschillen in indicatoren van maatschappelijk onbehagen (zoals gebrek aan vertrouwen in de instellingen) alsook in houdingen als ethnocentrisme en autoritarisme zijn daarentegen groter naarmate een land meer gemoderniseerd is. Die vaststellingen gelden zowel in het geval dat gekeken wordt naar verschillen tussen bestaande onderwijsniveaus als wanneer gekeken wordt naar het verschil tussen het kwintiel laagst opgeleiden en het bevolkingsgemiddelde.

In termen van arbeidsparticipatie, gezondheid en levenstevredenheid profiteren laagopgeleiden meer van de Europese modernisering dan de hoogopgeleiden. Voor de indicatoren van onbehagen en de bestudeerde houdingen blijkt de positie van de laagopgeleiden niet veel variatie te vertonen. De positie van de laagopgeleiden blijft voor maatschappelijk onbehagen, ethnocentrisme en autoritarisme ongeveer hetzelfde ongeacht het niveau van Europese modernisering. Het zijn de houdingen van de hoogopgeleiden die wijzen op een meer institutioneel vertrouwen, lagere graad van autoritarisme en een meer positieve en verdraagzame houding ten opzichte van immigranten, naarmate de mate van Europese modernisering hoger is. Als men de resultaten van het landenvergelijkend onderzoek even interpreteert als een longitudinale ontwikkeling zou men kunnen stellen dat naarmate de Europese modernisering voortschrijdt de hoger opgeleiden kosmopolitischer worden in hun houdingen, terwijl de laagopgeleiden op hun posities blijven. Hierdoor groeit er tussen beide groepen een grote kloof in maatschappelijk onbehagen en de houdingen die daar uiting aan geven. Een kloof die zowel in Nederland als in België inderdaad heel groot is en in Nederland in scherp contrast staat met de hoge mate van tevredenheid van de bevolking.

Die vaststelling plaatst grote vraagtekens bij de meest populaire verklaring die de verschillen in houdingen tussen opleidingsgroepen toeschrijft aan een reactie van de laagopgeleiden als verliezers van modernisering en globalisering. De houdingen van de laagopgeleiden blijken in de meer gemoderniseerde Europese landen niet te verschillen van die in de minst gemoderniseerde Europese landen. Daarentegen geven de houdingen van de hoogopgeleiden in de meer gemoderniseerde landen blijk van minder maatschappelijke malaise en meer kosmopolitisme dan in de

minst gemoderniseerde Europese landen. Het lijkt derhalve plausibel te veronderstellen dat naarmate de Europese modernisering zich heeft voltrokken, de snel groeiende groep van hoogopgeleiden zich beter voelt in de maatschappij. Deze groep neemt tevens houdingen aan die in verband met openheid en verdraagzaamheid en anti-autoritarisme meer en meer afwijken van die van de rest van de bevolking en in het bijzonder die van de laagopgeleiden.

In het licht van die vaststelling verschijnt het recente succes van het populisme minder als een reactie van de laagopgeleiden tegen een geleden verlies, meer als een reactie tegen de politieke invloed van de hoogopgeleiden waarvan de visie en waarden zich van die van de rest van de bevolking hebben verwijderd. Die interpretatie verandert grondig de visie op de politieke scheidslijn tussen laag- en hoogopgeleiden. Deze ontstaat niet omdat de laagopgeleiden reageren op een gebrek, maar omdat de expansie van het hoger onderwijs en de spectaculaire groei van de proportie hoogopgeleiden de definitie van weldenkendheid en de politieke cultuur vrij grondig hebben veranderd. Hoogopgeleiden ontwikkelen opvattingen die sterk verschillen van die van de laagopgeleiden en die, gegeven de relatieve omvang van de groep hoogopgeleiden en hun culturele en politieke invloed, bepalen wat als weldenkend wordt beschouwd en tevens heel sterk het gedrag van partijen en het beleid bepalen, waardoor dit op bijvoorbeeld het vlak van veiligheid, immigratie en integratie sterk verschilt van wat veel laagopgeleide burgers wenselijk achten.

Inleiding

Een korte passage uit Max Webers *Wirtschaft und Gesellschaft* over de machtsverdeling in de samenleving (1972:531-40) heeft de sociologische benadering van scheidslijnen blijvend beïnvloed. Weber onderscheidt: klasse, status en partij. Hierbij wordt de eerste groep afgebakend op basis van verschillen in economische positie of macht. Statusgroepen worden afgebakend door verschillen in sociaal contact, erkenning, aanzien en prestige. Partijen zijn groeperingen die ontstaan om langs politieke weg de wetgeving en de maatschappelijke orde te beïnvloeden. Weber situeert de drie verschijnselen netjes in drie verschillende 'ordes', respectievelijk: de economische, de sociale en de politieke. Veel sociologen na hem hanteerden klasse, status en partij als etappes in de vorming van groepen die op basis van economische achterstelling en sociale uitsluiting komen tot een bewuste collectieve strijd om hun maatschappelijke positie te verbeteren (o.a. Jackson, 1993; Sherif et al., 1988[1961]). Heel wat onderzoek wijst echter uit dat het geenszins om een onvermijdelijk proces gaat (o.a.

| 40 |

Guest, 1974). Grote ongelijkheden en vormen van sociale segregatie kunnen best samengaan met een afwezigheid van zelfbewuste politieke actie. Daarom is het boeiend na te gaan onder welke omstandigheden en op welke manier zij dat al dan niet doen.

In de plaats van drie worden hier vijf mogelijke, cumulatieve etappes in de vorming van scheidslijnen onderscheiden. Ten eerste, de 'objectief' vast te stellen verschillen in onder meer economische condities (kansen op arbeidsparticipatie en inkomen) en verschillen in gezondheid (levensverwachting). Wat dikwijls gegroepeerd wordt onder statusverschillen, wordt hier opgedeeld in enerzijds sociale afstanden of verschillen in de mate waarin en de wijze waarop mensen met elkaar in contact komen, en anderzijds symbolische verschillen in opvattingen, houdingen, normen en waarden. Wat Weber partijen noemt wordt eveneens opgedeeld in twee niveaus. Het eerste daarvan betreft de mate waarin groepen afgebakend door materiële, sociale en symbolische verschillen zich daarvan bewust worden en daar een identiteit aan ontleen die zij onderscheiden van de identiteit van andere groepen. Dat bewustzijn kan zich uiten, en dit is het vijfde van de onderscheiden niveaus, in de organisatie van belangenverenigingen, netwerken en partijen. In dat verband spreken politicologen wel eens van 'breuklijnen' (Bartolini & Mair, 1990; Kriesi, 1998; Lipset & Rokkan, 1967; Stubager, 2006). Het gaat dan om scheidslijnen die economische, sociale en culturele verschillen weergeven, waarrond een mate van bewustzijn en zelfbewustzijn is gegroeid, maar die zich daarenboven verwezenlijken en bestendigen via verschillende vormen van organisatie, waaronder partijen (Bartolini & Mair, 1990: 215).

Men kan eindeloos redetwisten over de wijze waarop de term 'scheidslijn' nu precies moet worden gedefinieerd. Spreken we al van een scheidslijn als groepen duidelijk van elkaar verschillen in materiële levensomstandigheden? Of reserveren we die term voor breuklijnen zoals Bartoli en Mair die definiëren? Er valt voor beide definities en alle daartussen liggende opties wel iets te zeggen en daarom is het belangrijk helder te stellen wat met dit concept precies wordt beoogd. 'Scheidslijn' wordt hier gehanteerd als een variabel en complex begrip: de scheidslijn wordt steviger, duurzamer, maatschappelijk en politiek belangrijker naarmate aan meer van de cumulatieve voorwaarden – ongelijkheid, sociale segregatie en afstand, verschillen in opvattingen, normen, waarden, zelfbewustzijn en politieke organisatie – is voldaan.

In dit overzicht wordt geen poging ondernomen om alle mogelijke relevante, hedendaagse scheidslijnen in kaart te brengen. De aandacht gaat resoluut naar wat vandaag verschijnt als een uitermate belangrijke bron van ongelijkheden en verschillen in de maatschappij: de opleidingsverschillen. Van onderwijs wordt boud gesteld dat het de belangrijkste sociale scheidslijn van de Nederlandse samenleving is (Tolsma & Wolbers, 2010:82); onderwijs wordt beschouwd als 'het zenuwstelsel van de samenleving' (Gesthuizen, 2004: 154), de democratie wordt omschreven als een 'diplomademocratie' (cfr. Bovens, 2006) en van laag- en hoogopgeleiden wordt gezegd dat ze op verschillende planeten leven (cfr. Elchardus & Smits, 2002: 110). De vraag dringt zich dan ook op in welke mate en op welke manier onderwijs uitgroeit tot een (nieuwe) scheidslijn, in de vijf eerder onderscheiden betekenissen.

Een decennium terug zou dat nog een wat verbazende vraagstelling zijn geweest. Heel wat auteurs geloofden toen, geïnspireerd door de stellingen van de massamaatschappij of de individualisering, dat het denken, doen en voelen van mensen zich had losgemaakt van collectieve identiteiten als klasse, gender of onderwijsniveau. De auteurs die geprobeerd hebben die stelling te toetsen (o.m. Glenn, 1966, 1967, 1974; Elchardus, 2009c; De Beer, 2007; Elchardus, 2005; Kalmijn & Kraaykamp, 2007; Van Eijck & Bargeman, 2004) komen tot de conclusie dat zij niet houdbaar is. Volgens sommige auteurs (De Beer, 2007) hebben we zelfs te maken hebben met een toegenomen voorspelbaarheid van het denken en voelen op basis van collectieve kenmerken waarbij het niveau en de aard van het genoten onderwijs een heel belangrijke rol speelt.

Een overzicht-essay over de onderzoeksbevindingen betreffende onderwijs als sociale scheidslijn spits de aandacht onvermijdelijk toe op de tweedeling naar laag- en hoogopgeleiden, met het gevolg dat de middenopgeleiden

verdonkeremaand worden. Onderhavig essay ontsnapt niet aan die beperking, anders zou het nog langer zijn geweest, zonder veel toe te voegen aan de fundamentele trekken van de onderwijsscheidslijn. Naast het niveau van onderwijs, speelt ook het type genoten onderwijs – algemeen vormend, of technisch en beroepsonderwijs – vaak een belangrijke rol in de kansen op werk of de vorming van houdingen. Af en toe zal daar op gewezen worden, maar het gros van de relevante literatuur heeft betrekking op verschillen naar onderwijsniveaus en het zijn hoofdzakelijk die verschillen die in dit essay zullen worden belicht. Verder bouwt dit essay voort op algemene inzichten uit de internationale wetenschappelijke literatuur. Voor de beschrijving gaat de aandacht echter in het bijzonder naar Nederland en België. Waar mogelijk wordt een onderscheid gemaakt naar drie opleidingsniveaus: laag-, midden en hoogopgeleid. Voor Nederland zijn die als volgt gedefinieerd: laag (basisonderwijs, VMBO, MBO1), midden (HAVO, VWO, MBO2,3,4) en hoog (HBO en WO). Voor Vlaanderen betekent dit: laag (basisonderwijs, lager secundair alle vormen), midden (hoger secundair, alle vormen) en hoog (hogescholen en universiteiten). In termen van de International Standard Classification of Education (ISCED, die waar mogelijk zal worden gebruikt als naar landenvergelijkend onderzoek wordt gekeken), komt dit overeen met laag (ISCED 0-2), midden (ISCED 3-4) en hoog (ISCED 5-6).

De onderwijsexpansie en de snelle transformatie van de samenleving

In de landen met een hoogopgeleide bevolking zoals Nederland en België heeft de toename van het onderwijspeil van de bevolking zich ten gevolge van drie processen verbazend snel en op korte tijd voltrokken. Er was, ten eerste, vanaf de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw, de onderwijsexpansie: elke nieuwe generatie die aantrad was hoger opgeleid dan de vorige. Daarbij speelde, ten tweede, ook het demografische metabolisme van de samenleving een rol: de oudere en lager opgeleide generaties stierven af en werden vervangen door nieuwe, hoger opgeleide generaties. Het effect van dat demografische metabolisme op de samenstelling van de bevolking naar onderwijsniveau, werd ten derde nog enigszins versterkt omdat hoger opgeleide mensen langer leven dan laagopgeleiden.

Voor de Tweede Wereldoorlog had slechts een heel kleine minderheid van de Nederlandse bevolking een diploma van het hoger onderwijs (3 à 4 op 1000 inwoners). In 1960 was 90% van de bevolking laagopgeleid, 8% middenopgeleid

en 2% hoogopgeleid. In 2010 zijn de overeenkomstige percentages 24, 42 en 34. In België tekende zich eenzelfde ontwikkeling af. In 1947 had 0,8% van de Belgische bevolking een diploma van het hoger onderwijs. In 1961 was 92% laagopgeleid, 6% middenopgeleid en 2% hoogopgeleid. Een halve eeuw later is elk van die opleidingsgroepen nagenoeg even sterk vertegenwoordigd: 34% laagopgeleid, 35% middenopgeleid en 31% hoogopgeleid. Deze ontwikkeling waarbij een bijzonder kleine, statistisch gesproken nagenoeg even sterk vertegenwoordigde minderheid van hoogopgeleiden doorgroeit naar een derde van de bevolking en de laagopgeleiden van een overweldigende meerderheid krompen tot eveneens een derde van de bevolking, maakt het al waarschijnlijk dat de maatschappelijke verhoudingen tussen die groepen eveneens zijn veranderd. Men dient er wel rekening mee te houden dat de groepen die onderscheiden worden op basis van hun onderwijsniveau ook sterk verschillen naar leeftijd. De laagopgeleiden zijn gemiddeld veel ouder dan de hoogopgeleiden. In België in 2009 is 71% van de 75plussers laagopgeleid en 9% van hen hoogopgeleid. Van de 25 tot 29-jarigen is 19% laagopgeleid en 39% hoogopgeleid.

Die spectaculaire verandering in de samenstelling van de bevolking naar onderwijsniveau heeft zich over de laatste halve eeuw in verschillende Europese landen voltrokken. Binnen Europa tekenen zich op dat vlak nog wel grote verschillen af. In Spanje in 2008 is 18% hoog opgeleid, in Portugal 11 en in Turkije 6². Volgens de Eurostat gegevens van 2009 is voor de EU-27 25% laagopgeleid, 47% middenopgeleid en 28% hoogopgeleid. Binnen Europa behoren Nederland en België tot de landen met een relatief hoogopgeleide bevolking.

Ongelijkheden en verschillen naar onderwijsniveau

1.1 Arbeidsmarktparticipatie

De gevolgen van onderwijs laten zich heel rechtstreeks gelden via de arbeidsmarkt. De kans op het vinden en behouden van een baan wordt sterk bepaald door het diploma dat men op zak heeft (Van Hoof, 1987). Op die manier ontstaat ook een verband tussen enerzijds het onderwijsniveau en anderzijds het inkomen en de kans op zelfontplooiing via werk. Verwijzend naar hun rol op de arbeidsmarkt worden

² Volgens de gegevens van de European Social Survey van 2008, bevolking 25 tot 75.

diploma's ook wel omschreven als 'certificaten van uitsluiting' (Bourdieu & Passeron, 1990 [1977]). Als selectie criterium vervullen diploma's inderdaad de rol van 'gatekeeper' (Collins, 1979). Minder bekend is dat ze dat niet in alle landen op een even ingrijpende wijze doen. Hoe fijner de mazen van het diplomaweb, hoe meer bepalend het opleidingsniveau wordt voor de positie die men op de arbeidsmarkt kan innemen (Andersen & Van de Werfhorst, 2010).

Laagopgeleiden nemen in veel mindere mate deel aan de arbeidsmarkt dan hoogopgeleiden (OESO, 2009a & 2010; Eurostat, 2009; CWI 2005; CBS, 2009).³ Volgens het Centraal Bureau voor Statistiek werkte in 2009 74% van alle 25- tot 65-jarige Nederlanders; van de laagopgeleiden was dat 58%, van de middenopgeleiden 77% en de hoogopgeleiden 85%. Uiteraard doen niet alle laag- en middenopgeleiden het even slecht. Van de Nederlanders, 25 tot 65 jaar oud, zonder diploma of met slechts een diploma basisonderwijs werkt slechts 46%. Van de middenopgeleiden uit het beroepsonderwijs (MBO 4) is 82% werkzaam.⁴

| 42 | Volgens de Enquête naar de Arbeidskrachten werkte in 2009 74% van alle 25- tot 65-jarige Vlamingen; van de laagopgeleiden was dat 53%, van de middenopgeleiden 78% en de hoogopgeleiden 87%. Ook in Vlaanderen doen niet alle laag- en middenopgeleiden het even slecht. Van de personen, 25 tot 65 jaar oud, zonder diploma of met slechts een diploma lager onderwijs, werkt slechts 40%. Van de middenopgeleiden uit het beroepsonderwijs is daarentegen 80% werkzaam (Booghman et al., 2009).

De laagopgeleiden hebben zowel een lagere arbeidsmarktparticipatie als aan hoger risico op werkloosheid.

Volgens de gegevens van het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) was in Nederland in 2009 60% van de laagopgeleide vrouwen tussen de 25 en 64 jaar niet beroepsactief; bij de middenopgeleiden was dat 31% en bij de hoogopgeleiden 18%. Bij de mannen liggen de overeenkomstige proporties veel lager: 34% van de laagopgeleiden, 18% van de middenopgeleiden en 10% van de hoogopgeleiden was niet beroepsactief. Een gelijke situatie tekent zich volgens de Enquête Arbeidskrachten van 2009 af in het Vlaamse Gewest voor de vrouwen waar 56% van de laagopgeleiden, 25% van de middenopgeleiden en 13% van de hoogopgeleiden niet

beroepsactief was. Bij de mannen liggen die proporties ook hier aanzienlijk lager: 32% van de laagopgeleiden, 13% van de middenopgeleiden en 9% van de hoogopgeleiden tussen de 25 en 64 was niet beroepsactief. Opvallend hierbij zijn de grote verschillen naar onderwijsniveau.

Soortgelijke verhoudingen gelden voor de werkloosheid. Op basis van de door het CBS gebruikte definitie⁵ bleek de kans van een laagopgeleide om werkloos te zijn in 2009 2,3 maal groter dan die van een hoogopgeleide en 1,6 maal groter dan die van een middenopgeleide.⁶ Volgens de definitie gehanteerd in de Enquête naar de Arbeidskrachten (EAK) in België blijkt de kans van een laagopgeleide in het Vlaams Gewest om werkloos te zijn 2,8 maal groter dan die van een hoogopgeleide en 1,8 maal groter dan die van een middenopgeleide. Bovendien blijkt dat deze ongelijkheid over de laatste tien jaar nauwelijks is veranderd (Stevens, 2003). Voor laagopgeleiden is de instap in de arbeidsmarkt ofwel de transitie van school naar werk erg moeilijk. Als laagopgeleiden werkloos zijn, is het voor hen ook moeilijker dan voor midden- en hoogopgeleiden om een baan te vinden (De Beer, 1996).

Als de laagopgeleiden werken hebben ze andere beroepen dan de midden- en hoogopgeleiden (Booghman et al., 2009). Laagopgeleiden verdienen minder en over de loopbaan stijgt hun loon veel minder snel dan dat van midden- en hoogopgeleiden (Schultz, 1961; Cantillon et al., 2000). De arbeidsmarktparticipatie van de laagopgeleiden wordt gekenmerkt door een grotere mate van werkonzekerheid (De Beer, 1996) en door een hoger risico op een arbeidsongeval (Vriend et al., 2005; Vandenbrande, 2009; Vanderleyden et al., 2009).

Voor de meeste transities binnen de arbeidsloopbaan is het niet mogelijk de ontwikkeling over de lange termijn na te gaan. Voor één belangrijk kenmerk, de arbeidsparticipatie, is dat wel mogelijk. Voor België is het mogelijk aan de hand van de volkstelling en de Enquête naar de Arbeidskrachten een schatting te maken van de ontwikkeling voor de periode 1947 tot 2009 voor de bevolking van 15 jaar en ouder. Omdat de deelname aan de arbeidsmarkt van vrouwen over de periode sterk veranderd is, wordt de ontwikkeling voor verschillen naar onderwijsniveau slechts voor de mannen bekeken. Al in 1947 was er voor de mannen een kleine ongelijkheid naar arbeidsparticipatie tussen onderwijsniveaus. Van elke 100 hoogopgeleiden waren toen 89 laagopgeleiden aan het werk.

³ De werkzaamheidsgraad geeft het aandeel werkenden in de bevolking op beroepsactieve leeftijd weer. De meest courante afbakening (gebruikt door onder meer de OESO en Eurostat) is 15 tot en met 64 jaar. De hier gegeven cijfers gelden voor de leeftijdsgroep 25 tot 64.

⁴ Cijfers op basis van cbs.nl

⁵ Is werkloos, de persoon die geen baan heeft of minder dan 12 uur per week werkt, minstens 12 uur per week actief op zoek is naar een baan en bereid om minstens 12 uur per week te werken.

⁶ Cijfers op basis van cbs.nl

Die verhouding verandert weinig tot in de jaren tachtig, vanaf dan groeit de kloof. Voor elke 100 hoogopgeleiden zijn in 1991 73, in 2001 62 en in 2009 59 laagopgeleiden aan het werk.

Voor Nederland kan aan de hand van de Enquête Beroepsbevolking een schatting worden gemaakt voor de ontwikkeling tussen 1981 en 2010 eveneens voor de bevolking 15 jaar en ouder. In 1981 waren voor elke 100 hoogopgeleiden 78 laagopgeleiden aan het werk. In de loop van de jaren tachtig groeit ook hier de kloof. Voor elke 100 hoogopgeleiden zijn er in 1990 nog 70 laagopgeleiden aan het werk en in 2010 64. De cijfers voor Nederland en België zijn opvallend gelijk.

Beleidsmakers vrezen daarom sinds de jaren negentig dat de arbeidsmarktpositie van laagopgeleiden is verslechterd en in de toekomst waarschijnlijk nog slechter zal worden, onder invloed van onder meer de toegenomen concurrentie met lageloonlanden, outsourcing en arbeidsbesparende technologische ontwikkelingen. We komen verder, bij de bespreking van de theorieën over de kennismaatschappij, op deze wijdverbreide verwachting nog terug. De vastgestelde trend lijkt de vrees van beleidsmakers te bevestigen. Toch dient hier voorzichtig met de cijfers te worden omgesprongen. Deze hebben betrekking op de bevolking van 15 jaar en ouder en hebben betrekking op de arbeidsparticipatie van laagopgeleiden, maar zeggen niet direct iets over de beschikbaarheid van banen voor laagopgeleiden. Volgens de studie 'Minder werk voor laagopgeleiden' van het SCP (Josten, 2010) is het aantal laagopgeleide banen de afgelopen decennia nauwelijks veranderd. Wel daalde het aandeel laagopgeleide banen in de totale werkgelegenheid in de periode tussen 1987 en 2008 van 40 naar 30% ten gevolge van een grote stijging van het aantal banen op hooggeschoold niveau, de matige stijging van banen op middenopgeleid niveau en de stagnatie van het aantal banen dat een lage scholing vergt.

De samenstelling van de groep laagopgeleide werkenden is wel veranderd (Josten, 2010). Het aantal banen op vmbo-niveau daalde tussen 1991 en 1996, maar werd gecompenseerd door een toename van het aantal banen op basisschoolniveau. De aard van het laaggeschoolde werk is dus gewijzigd. De typische laaggeschoolde mannenberoepen in de industrie en de landbouw krompen in omvang. Daar tegenover stond een forse groei van het dienstverlenend werk (bijvoorbeeld winkelbediende, horecamedewerker) en de iets minder sterke groei van het transportwerk (bijvoorbeeld magazijnmedewerker, vrachtwagenchauffeur) op laaggeschoold niveau. Het laagopgeleide dienstverlenend werk wordt vooral door vrouwen verricht en neemt met 23% het grootste aandeel in binnen

het laaggeschoolde werk, het laaggeschoolde transportwerk (aandeel 17%) wordt vooral door mannen uitgeoefend.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat de pessimistische verwachtingen van beleidsmakers en veel wetenschappers tot dusver maar voor een deel zijn uitgekomen. Toch is het duidelijk dat er vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw een groeiende kloof is in arbeidsparticipatie naar onderwijsniveau en dus een verzwakking van de relatieve positie van de laagopgeleiden. Dit met name onder de laagopgeleide mannen, want de positie van de laaggeschoolde vrouwen lijkt onveranderd of zelfs licht verbeterd. Bij het vergelijken van de relatieve positie van hoog- en laagopgeleiden over een wat langere periode stelt zich echter ook de vraag of we onderwijs in absolute termen (jaren genoten onderwijs) of in relatieve termen (de laagst opgeleide 20% van de bevolking) moeten bekijken. Laaggeschoold zijn heeft immers een andere betekenis in een samenleving waar 90% laag geschoold is dan in een samenleving met 30% laagopgeleiden. Er zijn echter nagenoeg geen tijdsreeksen die steunen op relatieve definities van onderwijsniveaus. We komen later nog op dat probleem terug. Bij het beoordelen van ontwikkelingen over de tijd is dus wel steeds grote voorzichtigheid geboden.

| 43 |

1.2 Gezondheid

Voor het inventariseren van gezondheidsverschillen naar onderwijsniveau doet zich een probleem voor omdat het relevante onderzoek lange tijd overwegend heeft gewerkt met classificaties van beroepen, inkomensgroepen of samengestelde maten van sociaaleconomische status (SES), zodat de specifieke bijdrage van onderwijsverschillen niet altijd duidelijk werd (Sassi et al., 2008). Waar het verschil tussen onderwijsniveau en andere statusmaten wel werd gemaakt, kwam men tot de bevinding dat van alle indicatoren onderwijs de indicator is die nagenoeg steeds en op een betekenisvolle wijze samenhangt met gezondheids- en morbiditeitsmaten (Elo, 2009: 557).

Ten gevolge van de spectaculair snelle verhoging van het onderwijspeil van de bevolking is er een sterke relatie tussen het onderwijsniveau van individuen en de leeftijd: laagopgeleiden zijn overwegend oudere mensen. Op die manier ontstaat ook meteen een verband tussen het onderwijspeil en de vele indicatoren van gezondheid. Het komt er dus op aan na te gaan of er ook verschillen zijn in gezondheid naar onderwijsniveau, na controle voor leeftijd en geslacht.

In Nederland schat 38% van de mensen met een diploma lager onderwijs de eigen gezondheid in als minder dan goed. Bij de hoogopgeleiden is dat slechts 12%⁷. In België schat 52% van de mensen met een of diploma lager onderwijs de eigen gezondheid in als 'slecht' of 'zeer slecht'. Bij de hoogopgeleiden is dat 13%. Ook na controle voor leeftijd en geslacht blijven die verschillen groot (Deboosere et al., 2006; Van der Heyden et al., 2010; Tolsma & Wolbers, 2010). Chronische aandoeningen komen eveneens veel meer voor bij laagopgeleiden. Zo blijkt dat 65% van de Nederlanders met een diploma lager onderwijs lijdt aan één of meer chronische aandoeningen. Bij personen met een diploma hoger onderwijs bedraagt dit 39%. De gehanteerde definitie van chronische ziekte is in het Belgische onderzoek enigszins anders, maar de relatieve verschillen naar onderwijsniveau worden ook daar waargenomen. Chronische aandoeningen komen er ook veel meer voor bij laagopgeleiden. Zo blijkt dat 40% van de Belgen met een diploma lager onderwijs lijdt aan een chronische aandoening of langdurige ziekte. Bij personen met een diploma lager secundair onderwijs is dit 24%; bij hoogopgeleiden 14%. Die verschillen blijven in belangrijke mate overeind na controle voor leeftijd en andere sociaal-demografische variabelen (Deboosere et al., 2006; Van der Heyden et al., 2010). Niet alleen lichamelijke, maar ook psychische aandoeningen komen in beide landen vaker voor bij laagopgeleiden (Driessen, 2011; Van der Heyden et al., 2010). Het hoeft dan ook niet te verbazen dat laagopgeleiden veel meer pijn lijden (Van der Heyden et al., 2010).

| 44 |

De slechtere gezondheid is zowel in Nederland als in Vlaanderen ten dele te wijten aan een ongezonder levensstijl. Laagopgeleiden eten ongezonder, eten vaker voor tv, slaan het ontbijt regelmatig over en houden van een vette hap (Meeusen e.a., 2010; Gisle et al., 2010; Matthys et al., 2004). Ook hun mondhygiëne is vaak gebrekkiger (Van der Heyden et al., 2010; Blas et al., 2010). Ook na controle voor de effecten van leeftijd blijven er verschillen in het onderhoud van mond en tanden. Hoogopgeleiden sporten vaker (Gisle et al., 2010). Laagopgeleiden roken meer (Van der Heyden et al., 2010). De voedingsgewoonten en het gebrek aan beweging resulteren in een te hoge Body Mass Index (BMI-waarde tussen 18 en 25 duidt op een normaal relatief lichaamsgewicht, vanaf een BMI van 30 spreekt men van obesitas en neemt het risico op onder meer diabetes type 2 en cardiovasculaire aandoeningen toe). De gemiddelde BMI wordt in Vlaanderen op 25,3 en in Nederland op 26,8 geschat. Het overgewicht is in beide landen frequenter bij laag- dan bij hoogopgeleiden. Van de Nederlanders met alleen basisschool heeft 54% overgewicht (Tolsma & Wolbers, 2010). Het BMI van laagopgeleiden

bedraagt in Vlaanderen 26,4, van de middenopgeleiden 25,4. Alleen de hoogopgeleiden liggen met 24,4 nipt onder de bovengrens van het gezonde (Gisle et al., 2010).

Al die verschillen cumuleren in een aangrijpende ongelijkheid in levensverwachting, de ultieme ongelijkheid. In Nederland kunnen bij geboorte in 2009 hoogopgeleide mannen en vrouwen verwachten respectievelijk 19,2 en 20,6 jaar langer te leven in goed ervaren gezondheid dan laagopgeleiden. Op 65-jarige leeftijd resteren nog substantiële verschillen: hoogopgeleide mannen en vrouwen leven respectievelijk nog 7,5 en 8 jaar langer in goed ervaren gezondheid dan laagopgeleiden. In België hebben mannen van 25 met het laagste opleidingsniveau (geen diploma lager of basisonderwijs) 18,5 jaar minder levensverwachting in goede gezondheid dan hoogopgeleiden. Het verschil tussen middenopgeleide en hoogopgeleide mannen bedraagt nog 6,8 jaar (Vranken, 2009; Deboosere et al., 2008). De kloof in levensverwachting lijkt nog toe te nemen (Deboosere et al., 2008). Ook bij het interpreteren van deze verandering over de tijd is voorzichtigheid geboden. Onderwijs is niet de enige factor die verschillen in levensverwachting veroorzaakt en de groep zeer laag opgeleiden wordt een steeds kleinere groep die misschien ook in andere (fysieke) kenmerken verschilt van de andere opleidingsgroepen.

Sociale afstand en sociale segregatie

Tussen laag- en hoogopgeleiden is er niet alleen een groot verschil in arbeidsparticipatie, in het risico op werkloosheid, de kwaliteit van het werk, de gezondheid, het gezondheidsgerelateerde gedrag en – ultieme ongelijkheid – de levensverwachting, zij leven ook in grote mate in gescheiden en gesegregerde sociale werelden.

1.3 Maatschappelijke participatie

Wat betreft de frequentie van informele contacten met vrienden, burens en familie bestaan er tussen laag- en hoogopgeleiden weinig verschillen. Dat geldt zowel voor Nederland (De Hart & Devilee, 2005; Scheepers & Janssen, 2001) als voor Vlaanderen. Enkel kleine nuanceverschillen tekenen zich af. Hoogopgeleiden onderhouden iets minder frequent contact met burens en familie dan laagopgeleiden, maar ontmoeten dan weer vaker collega's buiten het werk dan de laagopgeleiden (Waeghe & Agneessens, 2001; Agneessens et al., 2003; Smits & Elchardus, 2009; Tolsma et al. 2009). Er zijn ook geen

⁷ Cijfers op basis van cbs.nl

verschillen tussen de onderwijsniveaus wat de ‘informele hulp’ betreft (Van Houwelingen, De Hart & Dekker, 2011).

Er is trouwens meer belangstelling voor maatschappelijke vormen van binding dan voor informele vormen omdat bij deze laatste de mensen in eigen kring blijven, terwijl bij de eerste de kans op ontmoeting over scheidslijnen heen groter is. ‘Maatschappelijke participatie’ wordt gedefinieerd als iedere vorm van deelname in georganiseerd verband aan activiteiten die plaatsvinden in het maatschappelijk leven, maar niet behoren tot het privéleven of niet passen binnen het kader van de uitoefening van arbeid (SCP, 2010; zie ook Bekkers & De Graaf, 2002). Van dergelijke participatie wordt veel verwacht: beter democratisch burgerschap en zelfontplooiing (Smits & Elchardus, 2009; Chan et al., 2006; Elchardus et al., 2001; Hustinx, 1998; Elchardus et al., 2009), steun bij het zoeken van werk (De Graaf & Flap, 1988; Komter et al., 2000) en een betere mentale gezondheid (Morrens, 2008).

In Nederland was in 1995 46% van de lager opgeleiden aangesloten bij een organisatie tegenover 71% van de hoger opgeleiden. Van de lager opgeleiden verrichte 23% vrijwilligerswerk tegen 36% van de hogeropgeleiden (De Hart & Devilee, 2005). In 1998 was 40% van de Vlaamse laagopgeleiden actief of organiserend lid van een vereniging; van de middenopgeleiden 55% en van de hoogopgeleiden 60% (Elchardus et al., 2001). Hoogopgeleiden zijn niet alleen in grotere mate actief en bestuurslid in verenigingen, zij engageren zich ook meer voor vrijwilligerswerk in de context van het verenigingsleven, zowel in Vlaanderen als in Nederland (Elchardus et al., 1999; Bekkers, 2004; Dekker, De Hart & Faulk, 2007; Dekker & De Hart, 2009).

Over de laatste zestien jaar is de deelname aan het verenigingsleven in Vlaanderen niet afgenomen, eerder licht toegenomen (Smits en Elchardus, 2009). Ook in Nederland wordt een toename van het lidmaatschap van verenigingen vastgesteld (Van Houwelingen, De Hart & Dekker, 2011; Schnabel, Bijl & De Hart, 2008; Van de Bergh & De Hart, 2008). Desondanks zijn de participatieverschillen naar opleidingsniveau groter geworden, zowel in Nederland (De Hart & Devilee, 2005) als in Vlaanderen (Smits en Elchardus, 2009). Dat lijkt gepaard te gaan met een verandering in de aard van het succesrijke verenigingsleven. De ‘verzuilde’ verenigingen verliezen leden, terwijl nieuwe, niet verzuilde vormen van organisatie leden winnen. Deze vormen van organisatie blijken echter vooral onder hoogopgeleiden te rekruteren (Elchardus et al., 2001; Bekkers & De Graaf, 2002; Bekkers, 2004; Gijssels & Loose, 2007). Samen met het lidmaatschap zien we ook het vrijwilligerswerk binnen verenigingen verschuiven, met een toename in gezondheidsorganisaties,

sportclubs, culturele organisaties en sociale bewegingen en een stagnatie in religieuze organisaties, vrouwenbewegingen en liefdadigheidsverenigingen (Smits en Elchardus, 2009). Voor Nederland stellen Bekkers & De Graaf (2002) vast dat seculiere verenigingen een veel grotere mate van opleidingsongelijkheid kennen dan verzuilde verenigingen. Hoger opgeleiden zijn veel vaker lid van seculiere verenigingen dan lager opgeleiden. Verenigingsparticipatie in Nederland en Vlaanderen is steeds minder gebaseerd op religieuze betrokkenheid en steeds sterker gerelateerd aan de hoogte van de opleiding (ook De Hart & Devilee, 2005; Hart & Dekker, 2000; Elchardus, Smits & Spruyt, 2009). Op basis van die tendensen verwachten een aantal auteurs dat de participatiekloof naar onderwijsniveau in de toekomst nog zal toenemen (Elchardus et al., 2009; Bekkers & De Graaf, 2002).

Nederlanders blijken bewust te zijn van deze tendens naar sociale segregatie en evalueren die ontwikkeling negatief. Zo gaat 59 procent akkoord met de stelling dat mensen van verschillende opleidingsniveaus steeds minder contact met elkaar hebben, een percentage dat beduidend hoger is bij laagopgeleiden (66% akkoord) dan bij hoogopgeleiden (53% akkoord) (Den Ridder & Dekker, 2011:7). Ook zou 86% van de Nederlanders het problematisch vinden dat hoog- en laagopgeleiden meer naast elkaar beginnen te leven (lager opgeleiden 87%; hoger opgeleiden 83%).

1.4 Politieke participatie

Het deficit aan sociale participatie vertaalt zich ook in een beperkte politieke participatie. Verschillende auteurs maken een onderscheid tussen institutionele, niet-institutionele en alternatieve politieke participatie (Dahl, 1971; Stolle et al., 2005; Stockemer & Carbonetti, 2010). We gebruiken deze indeling hier gemakshalve. Vaak gehanteerde indicatoren van institutionele participatie zijn deelname aan verkiezingen en het al dan niet (geldig) stemmen bij verkiezingen of een referendum, het lidmaatschap van een politieke partij, de deelname aan het verkiezingsproces als vrijwilliger en de aanwezigheid van politieke interesse en politieke kennis.

Wat betreft de deelname aan de verkiezingen moeten we in België rekening houden met de bijzondere situatie gecreëerd door de opkomstplicht. Voor de verkiezingen van het federaal parlement in 2007 verklaarde 2% van de hoogopgeleide Vlamingen niet, blanco of gewild ongeldig te hebben gestemd. Bij de middenopgeleiden was dat 7,6% en bij de laagopgeleiden 11,3% (De Groof et al., 2012). Als in een enquête de vraag wordt gesteld of men nog zou gaan stemmen wanneer de opkomstplicht wordt afgeschaft, blijkt

nog slechts 60% dat te doen (Hooghe & Pelleriaux, 1998). Opvallend zijn wederom de verschillen naar onderwijsniveau. Uit het verkiezingsonderzoek in 2009 blijkt dat 13% van de hoogopgeleiden beweert nooit meer te zullen gaan stemmen, 32% van de middenopgeleiden en 47% van de laagopgeleiden. In Nederland geldt in tegenstelling tot België geen stemplicht. De laagopgeleiden gaan steeds in mindere mate stemmen dan de middenopgeleiden, die op hun beurt in mindere mate gaan stemmen dan de hoogopgeleiden. De verschillen tussen de onderwijsniveaus variëren echter vrij sterk naargelang het type verkiezing. Opleidingsverschillen zijn het grootst voor referenda, Europese verkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen. Voor de parlementsverkiezingen zijn de verschillen aanzienlijk kleiner (Bovens & Wille, 2011: 32-33).

De verschillen gelden niet enkel voor de deelname aan het politieke proces via het uitbrengen van een stem, maar ook de politieke interesse, de politieke kennis, het lidmaatschap van een politieke partij, de mate van persoonlijk contact met politici en de vrijwillige inzet tijdens verkiezingscampagnes (Bovens & Wille, 2009, 2010; Pascarella & Terenzini, 2005).

Laagopgeleiden zijn altijd al bijzonder sterk ondervertegenwoordigd geweest in het parlement. In 1936 had minder dan 1% van de Belgische bevolking een universitair diploma, maar die groep leverde 45% van de parlementariërs. In 2003 hebben 8% van de Belgen een universitair diploma en zij leveren 80% van de parlementariërs. Verhoudingsgewijs zijn hun kansen om parlementariër te worden verkleind, maar de onderwijsexpansie heeft een Belgisch parlement opgeleverd dat nagenoeg geen laaggeschoolde leden meer telt (Van Droogenbroeck & Adriaenssens, 2004; Fiers & Reynaert, 2006). In de decennia na 1918 lag voor Nederland het percentage parlementsleden met een universitair diploma ongeveer steeds tussen de 40 en 50. Vanaf de jaren vijftig kwam daar een duidelijke verandering in en liep dit percentage snel op zodat in de jaren zestig reeds twee op de drie parlementsleden een universitaire opleiding had genoten. Sinds de jaren negentig behoort 90% van de parlementsleden tot de groep met het hoogste onderwijsniveau (Bovens & Wille, 2010: 403; Secker, 2000).

Politieke betrokkenheid is meer dan betrokkenheid bij het verkiezingsproces (Aalberts, 2004; Stockemer & Carbonetti, 2010). In de enquête Sociaal-culturele veranderingen in Vlaanderen werd in 2003 gepeild naar het ondertekenen van petitieën en demonstraties. Van de hoogopgeleiden had 84% ooit een petitie ondertekend, van de middenopgeleiden had 71% dit ooit gedaan en van de laagopgeleiden 53%. Het tekenen van petitieën is met andere woorden een ruim ingeburgerde vorm van niet-institutionele politieke participatie. De kloof in deelname tussen laag- en hoogopgeleiden is voor

deze vorm van politieke participatie zelfs nog groter dan voor sommige vormen van institutionele politieke participatie (zie voor Nederland een gelijke bevinding in Bovens & Wille, 2009). Politieke demonstraties worden ook veel meer door hoogopgeleiden gedaan, 43% van hen heeft al ooit eens deelgenomen aan een betoging, tegenover 26% van de middenopgeleiden en 19% van de laagopgeleiden (De Groof et al., 2012, zie ook Decoster et al., 2002). Van de hoogopgeleiden beweert 39% dat ze zelden of nooit over politiek praten, van de laagopgeleiden 58%.

Politiek is niet sterk aanwezig in het leven van de mensen, zelfs niet in dat van veel hoogopgeleiden. Op de stembusgang na is 'de politiek' geen betekenisvol deel van het leven van een meerderheid van de laagopgeleiden (Caluwaerts et al., 2010; Van Baal & Mares, 2002).

De lage betrokkenheid van de laagopgeleiden bij de institutionele politiek wordt, in tegenstelling tot wat sommigen hopen (o.a. Ragi, 2005), niet gecompenseerd door een grotere betrokkenheid bij de zogeheten alternatieve vormen van politiek zoals het consulteren van politieke websites en ethisch consumeren of het boycotten of het bewust aankopen van producten omwille van politieke en/of ethische overwegingen. Uit het eerder schaarse onderzoek blijkt dat degenen die vaak deelnemen aan de institutionele en niet-institutionele vormen van politiek, tevens op een alternatieve manier actief bezig zijn met politiek (Kavadias et al. 1999; Vanhoutte, 2007; Vissers et al., 2009; Bovens & Wille, 2010). In de enquête Sociaal-culturele verschuivingen Vlaanderen 2004 wordt gepeild naar het ethisch consumeren. Van de hoogopgeleiden beweerde 36% dit al ooit te hebben gedaan, in vergelijking met 22% van de middenopgeleiden en 11% van de laagopgeleiden.

In de studies waar de verschillen in sociale en politieke participatie tussen de onderwijsniveaus wordt vastgesteld, wordt ook altijd gecontroleerd of het verband door andere 'achtergrondvariabelen' kan worden verklaard. Het effect van onderwijs blijft altijd bestaan en is altijd sterk.

Om in Vlaanderen na te gaan hoe de kloof in politieke participatie zich heeft ontwikkeld, beschikken we over gegevens betreffende het niet stemmen, blanco of gewild ongeldig stemmen voor de periode van 1991 tot 2009. De tijdreeks beslaat een periode van negentien jaar, met een meetmoment om de vier of vijf jaar. De niet deelname is altijd hoger voor de laagopgeleiden dan voor de middenopgeleiden en lager voor de middenopgeleiden dan voor de hoogopgeleiden. Over de periode van negentien jaar stijgt de deelname van de hoogopgeleiden, stagneert die van de middenopgeleiden en

daalt die van de laagopgeleiden, met als gevolg dat de kloof in deelname tussen de onderwijsgroepen sterk is toegenomen. In 1991 stemde voor elke 100 hoogopgeleiden 66 laagopgeleiden. In 2003 was de verhouding 35 ten opzichte van 100 en in 2009 nog 18 ten opzichte van 100 hoogopgeleiden (De Groof, 2012:182)⁸. Hakhverdian, Van den Brug en de Vries (2012) vergeleken de ontwikkeling van de onderwijskloof tussen 1971 en 2010 voor zeven vormen van politieke betrokkenheid in Nederland (partijlidmaatschap, gaan stemmen bij verkiezingen, politieke participatie buiten verkiezingen (zoals meedoen met een demonstratie, lid worden van een actiegroep enzovoorts). Voor zes van de zeven indicatoren vinden zij geen duidelijke trend. Voor één vorm van politieke betrokkenheid, politieke interesse, namen de opleidingsverschillen af. Op dat vlak is er dus blijkbaar een duidelijk verschillende ontwikkeling in Vlaanderen en Nederland: toenemende verschillen in politieke participatie in het eerste geval, gelijkblijvende verschillen, op een enkel aspect zelfs afnemende verschillen in het andere geval.

1.5 Homogamie

Uitermate revelerend voor processen van sociale segregatie en afstand is de keuze van levensgezel of huwelijkspartner (Kalmijn, 1991). De mate waarin levensgezellen en huwelijkspartners op elkaar lijken noemt men, ongeacht het kenmerk waarover het gaat, homogamie. Algemeen wordt aangenomen dat homogamie het resultaat is van het samenspel van de opportuniteitsstructuur (welk soort mensen ontmoet men) en de specifieke preferenties van mensen (op welk soort mensen kan men verliefd worden) (voor overzichten zie Blossfeld, 2009; Kalmijn & Flap, 2001). Homogamie naar onderwijs wijst daarom op de combinatie van twee effecten, een sociaal-geografische scheiding van hoog- en laagopgeleiden – zij komen elkaar niet vaak tegen (Bottero, 2005; Feld, 1982; Kalmijn & Flap, 2001; Haandrikman, 2010) – en een sociaal-emotionele scheiding – als ze elkaar tegenkomen worden ze niet snel verliefd op elkaar of overwegen ze niet snel te gaan samenwonen. In de literatuur wordt vooral het volgen van hoger onderwijs belangrijk geacht, omdat mensen die dit doen betrekkelijk afgeschermd leven van de rest van de samenleving en dit in een levensfase waarin de partnerkeuze dikwijls wordt gemaakt (Blossfeld, 2009).

⁸ De vaststellingen steunen uiteraard op survey-onderzoek. De vier meetpunten tussen 1991 en 2003 steunen op dezelfde methodologie. Het onderzoek van 2009 gebruikt een enigszins andere benadering, misschien verklaart dat tevens de sterke daling en de spectaculair lage deelname van laagopgeleiden vergeleken bij hoogopgeleiden.

Omdat het internet een aantal geografische beperkingen opheft, verwachten sommige auteurs dat het de mate van homogamie zal doen afnemen. Skopek, Schulze & Blossfeld (2011) onderzochten het gedrag van mensen op datingsites door te kijken naar de rol van opleiding. Drie van hun bevindingen zijn hier relevant. Mensen sturen, ten eerste, vooral vriendschapsverzoeken naar mensen met een gelijk of hoger opleidingsniveau. Mensen zijn, ten tweede, ook meer geneigd in te gaan op een vriendschapsverzoek naarmate ze een gelijk opleidingsniveau hebben. Die gelijkenis blijkt, ten derde, belangrijker voor mensen met een diploma hoger onderwijs dan voor mensen met een lager opleidingsniveau. Dat onderzoek toont met andere woorden overtuigend aan dat naast de kans om iemand te ontmoeten, homogamie ook tot stand komt door al dan niet bewuste voorkeuren⁹.

Het onderzoek naar homogamie, dat niet allemaal tot eenzelfde conclusie komt, is het eens over één bevinding: homogamie naar onderwijsniveau wordt veel belangrijker dan homogamie naar sociale afkomst of beroepsgroep. De ontwikkeling van de homogamie wordt ofwel over de tijd ofwel landenvergelijkend bestudeerd. Auteurs die een overzicht van dit verschijnsel hebben getracht te maken, benadrukken allemaal de manifest tegengestelde bevindingen (zie onder meer Blossfeld, 2009; Hou & Myles, 2008; Kalmijn, 1998). Het landenvergelijkend onderzoek komt overwegend, net als het longitudinale onderzoek, tot de bevinding dat homogamie naar onderwijsniveau belangrijker is dan homogamie naar sociale herkomst of beroep (Domanski & Przybysz, 2007; Smits, 2003; Smits et al., 1998; Smits, Ultee & Lammers, 1998; Domanski & Przybysz, 2007; Smits, 2003; Blossfeld, 2009; Hou & Myles, 2008; Domanski & Przybysz, 2007; Lucas, 2001; Blossfeld & Buchholz, 2009). Echter, het onderzoek komt tot minder eenduidige conclusies over de vraag of onderwijshomogamie zelf toe- of afneemt. Om die vraag te beantwoorden is longitudinaal onderzoek beter geschikt. Een van de meest indrukwekkende studies op dat vlak is die van Kalmijn (1991) die betrekking heeft op de Verenigde Staten. Kalmijn vindt dat de gelijkenissen tussen huwelijkspartners voor het opleidingsniveau sterker zijn dan voor het gezin van herkomst. Over de tijd wordt homogamie naar opleiding sterker en homogamie

⁹ In de context van de Britse sociologie die hardnekkig vasthoudt aan het klassebegrip (en waarin klasse doorgaans wordt gemeten via classificaties van beroepen), tekent zich een tendens af om groepen die betekenisvol verschillen in termen van levenskansen en de verdeling van schaarse goederen, niet meer te beschouwen als klassen, maar als standen (afgebakend op basis van sociale afstand en segregatie) (Chan & Goldthorpe, 2004). Het is zeer betekenisvol dat het meetinstrument waarmee men die standen of statusgroepen probeert te onderscheiden, steunt op de mate van homogamie tussen beroepsgroepen.

naar sociale oorsprong zwakker. Ook andere onderzoekers komen tot deze conclusie (Skopek et al., 2011; Mare, 1991; Schwartz & Mare, 2005; Hou & Miles, 2008; Blossfeld & Timm, 2003; Kalmijn, 1998; Corijn, 2003; Uunk, 1996). Op basis van de Enquête van de Arbeidskrachten van 2000 en 2009 kon voor Vlaanderen de mate van homogamie voor de ouders van jongvolwassenen 22 tot 34 jaar oud worden onderzocht. Bij het gebruik van drie onderwijsniveaus (dus 9 combinatiemogelijkheden) vormen de homogame huwelijken 67% van alle huwelijken, de 33 andere procent worden over de overige zes types verdeeld. Mochten huwelijken louter toevallig tot stand komen dan verwachtte men in 2009 18% ouderkoppels homogeen naar laag opleidingsniveau. In de werkelijkheid vormden zij 32% van alle huwelijken (De Groof et al., 2012).

Homogamie is een sterke indicator van sociale segregatie naar onderwijsniveau, maar speelt eveneens een heel belangrijke rol in de verdeling van onderwijskansen (Katrňák et al., 2006). Homogamie betekent immers dat alle economische, sociale en culturele hulpbronnen die een gezin in de onderwijskansen van zijn kinderen kan investeren, de neiging vertonen in bepaalde gezinnen te worden geconcentreerd. Men krijgt een concentratie, aan de ene kant, van gezinnen van hoogopgeleiden waar die hulpbronnen in grote mate aanwezig zijn, aan de andere kant gezinnen van laagopgeleiden waar die hulpbronnen in grote mate ontbreken. Een toename van homogamie naar onderwijsniveau laat dan ook vermoeden dat de samenleving zich sluit, niet alleen door het segregeren van onderwijsgroepen, maar ook over de generaties heen door de creatie van grote verschillen in de kansen op een succesrijke onderwijsloopbaan (Kalmijn, 1991; Smits, 2003; De Groof et al., 2012). Er is sterke intergeneratieve reproductie van onderwijsverschillen in nagenoeg alle Europese landen, maar het is een probleem waarmee vooral Vlaanderen kampt, waar onderwijsmobiliteit van de ene op de andere generatie zowat de laagste van Europa is (Pfeffer, 2008). Bovendien blijkt die mobiliteit over de tijd en ondanks het gevoerde gelijke-kansenbeleid nauwelijks of niet te zijn toegenomen (Groenez, 2010). In Nederland werd begin jaren negentig een bescheiden winst in de strijd tegen sociale ongelijkheid in het onderwijs vastgesteld (De Graaf & Ganzeboom, 1993; zie ook Dronkers & Ultee, 1995). Net zoals in de meeste West-Europese landen ging de afgelopen decennia in Nederland elke generatie gemiddeld langer naar school dan zijn ouders. Daarbij vormden de sociale bepaaldheid van studieprestaties enerzijds en het verschil tussen mannen en vrouwen anderzijds, altijd een bron van bezorgdheid. Mettertijd zijn de verschillen in onderwijsverwerving tussen mannen en vrouwen kleiner geworden. De mate waarin het bereikte onderwijsniveau sociaal bepaald wordt door de kenmerken van het gezin van herkomst, blijkt te verschillen

voor mannen en vrouwen (Tolsma & Wolbers, 2010). Terwijl die mate ongewijzigd blijft voor vrouwen, neemt ze af voor mannen. Tolsma en Wolbers zien een verklaring daarvoor in de vaststelling dat sociale daling bij mannen uit de hogere sociale milieus nu vaker voorkomt dan vroeger. Zij interpreteren die vaststelling als een toename van meritocratie. Het Nederlandse onderzoek dat tot een dergelijk bevinding komt, beschouwt echter alleen het behaalde onderwijsniveau. Als onderwijssystemen geconfronteerd worden met een toegenomen onderwijsbevolking neigen ze er echter naar om intern te differentiëren en verschillende onderwijstypes en onderwijsvormen die meestal ook ongelijke levenskansen inhouden, aan te bieden (Lucas, 2001). Indien met die eigenschap rekening wordt gehouden – en naast het niveau ook het type onderwijs wordt bekeken – blijkt er wat betreft de sociale ongelijkheid in het onderwijs in Nederland vanaf de jaren negentig geen vooruitgang en zelfs een achteruitgang te zijn geweest (Tieben, De Graaf, & De Graaf, 2010)¹⁰. In verschillende Europese landen dringt zich daarom de vraag op of gelijke-kansenbeleid zoals dat nu wordt gevoerd, zinvol en toereikend is, of het overwegend meritocratische verhaal waarmee over onderwijs wordt gesproken nog houdbaar is.

Naar een nieuwe standenmaatschappij?

De toename van de homogamie wordt daarom ook beschouwd als een aanwijzing dat er rond onderwijsverschillen een nieuwe harde klassen- of, preciezer, standenstructuur groeit van groepen waartussen niet alleen de materiële middelen ongelijk verdeeld zijn, die zich niet alleen sociaal van elkaar verwijderen en afsluiten, maar waarvan de kinderen ook heel ongelijke kansen op een succesrijke onderwijsloopbaan hebben en die zich, volgens sommige auteurs, ook cognitief van elkaar beginnen te onderscheiden en te verwijderen. Cohortanalyses van Gesthuizen en Kraaykamp (2002) tonen aan dat in Nederland de laagst opgeleiden steeds homogener worden naar verbale capaciteiten. De onvermijdelijk deels speculatieve idee van een nieuwe klassen- of standenmaatschappij duikt op onder verschillende gedaanten. Eén element, waar we later nog

¹⁰ Die vaststelling verhindert niet dat Nederlanders zich zorgen maken over het risico op neerwaartse sociale mobiliteit. Zo zou 51% het erg vinden als de kinderen een lager opleidingsniveau behalen dan zichzelf. Ook hierin verschillen uiteraard laag- en hoogopgeleiden. Bij de laagopgeleiden is dat 49%, bij de hoogopgeleiden 57%. Deze vrees past in de verwachting dat de toekomstige generaties het minder goed krijgen, een verwachting gedeeld door 73% van de Nederlanders (Den Ridder & Dekker, 2011:6).

op terugkomen, is het belang van symbolenmanipulatie. De economie steunt daar sterk op, het maatschappelijke leven wordt daar rond georganiseerd en de hoogopgeleiden besteden hun werktijd grotendeels aan het verzamelen, ordenen, analyseren en interpreteren van symbolen. Zij vormen, zoals Reich dat stelde in *The Work of Nations* een klasse van 'symbolische analisten'. Richard Florida spreekt van een 'creatieve klasse' en heeft daarbij uitsluitend beroepen voor ogen die exclusief voor hoogopgeleiden toegankelijk zijn. Dergelijke stellingen zeggen in feite dat er iets in de aard van de hedendaagse economie, kennis en technologie schuilt, dat hoogopgeleiden noodzakelijkerwijze laat uitgroeien tot een economisch bevoorrechte klasse (die zich dan ook sociaal als een stand distantieert van de andere standen). De meest controversiële versie van die stelling is waarschijnlijk de idee van een cognitieve klasse zoals geformuleerd door Hernnstein en Murrey (1996). Hernnstein en Murrey verwachten dat er veel minder cognitief vaardige laagopgeleiden zijn omdat er over de tijd een nauwere aansluiting tussen klassepositie en cognitieve vaardigheden is gegroeid. Omdat het onderwijsstelsel betrekkelijk open en meritocratisch is, onderwijsniveau en aard van onderwijs steeds belangrijker worden voor het werk dat men kan doen en de economische positie die men verwerft, homogamie de middelen tot succes in het onderwijs heel ongelijk over de gezinnen verdeeld. De controverse rond hun stelling was vooral een gevolg van hun veronderstelling dat de genetische erfelijkheid van cognitieve vaardigheden daarbij een belangrijke rol speelt, alsook van de eenzijdige wijze waarop zij politieke besluiten aan hun stelling verbonden. Het gaat om twee niet essentiële elementen van die stelling. Deze is ook verdedigbaar en plausibel zonder genetische erfelijkheid te veronderstellen. Het volstaat vast te stellen dat de vroege socialisatie een betrekkelijk blijvende, niet gemakkelijk omkeerbare invloed heeft op cognitieve vaardigheden, dat het gezin daarin een belangrijke rol speelt, dat homogamie de ontwikkelingskansen heel ongelijk over de gezinnen verdeeld, het onderwijs relatief open is, toch in betekenisvolle mate selecteert op basis van cognitieve capaciteit en inzet, en dat beroepsposities in belangrijke mate op basis van onderwijsprestaties worden toegewezen, om een ontwikkeling in de richting van cognitieve klassen mogelijk en zelfs waarschijnlijk te maken. In elk geval moet men terdege rekening houden met de mogelijkheid dat de kansen op onderwijsverwerving gedualiseerd worden en dat de kinderen uit de gezinnen van laagopgeleiden het moeilijk krijgen om via het onderwijs sociale mobiliteit te verwezenlijken. Een dergelijke diagnose hoeft zeker niet te worden beschouwd als een legitimering van de bestaande ongelijkheden. Zij kan evengoed worden geïnterpreteerd als een pleidooi om de nadruk op meritocratie, zoals gemeten door het onderwijs, te verminderen en de verdeling van begerde en

schaarse goederen meer op behoefte, inzet en op meer nauwkeurig gemeten of gedemonstreerde capaciteiten en minder op diploma's af te stemmen. Onder Nederlanders leeft nu trouwens al sterk het gevoel dat teveel gewicht wordt gehecht aan diploma's. Zowat 80% van hen is die mening toegedaan (Den Ridder & Dekker, 2011). Een ontwikkeling in de richting van cognitieve klassen of standen, kan ook een aanzet zijn om de opleiding van kinderen uit kansarme milieus vroeger en intenser aan te pakken.

Eenzelfde zorg over de ontwikkeling van klassen- of standenrelaties is een paar decennia terug opgedoken onder de titel 'nieuwe sociale kwestie' (Rosanvallon (2000 [1995]) Castel, 2003: Hoofdstuk 8; Manssens, 2000; Marx, 2007; Verhue, Schockaert, & Omeij, 1999, verschillende bijdragen in Cantillon et al., 2003). Kort samengevat steunt de these van de nieuwe sociale kwestie op drie elementen. Ten eerste, de vaststelling dat verschillen in levensomstandigheden en -inrichting zich hoe langer hoe meer langs de lijnen getrokken door het opleidingsniveau situeren. Ten tweede, dat die verschillen door velen in de samenleving gepercipieerd worden als een gevolg van persoonlijke keuzes en verdiensten. Ten derde, dat de levenskansen van mensen en de risico's op ziekte en werkloosheid die zij lopen, ten gevolge van de toename van kennis en technieken van informatieverwerking, beter voorspelbaar worden. Werkloosheid houdt als het ware op een onvoorspelbaar ongeluk te zijn, om een op basis van het opleidingsniveau betrekkelijk goed voorspelbare toestand te worden. Van vooruitgang in de genetica wordt ook een grote voorspelbaarheid van chronische ziekten en levensverwachting verwacht (en gevreesd). De sluier van onwetendheid (the veil of ignorance) waarop verschillende rechtvaardigheidstheorieën steunen en die solidariteit ten opzichte van onvoorspelbare risico's tot een kwestie van welbegrepen eigenbelang maakt, wordt met andere woorden gescheurd om een betrekkelijk betrouwbaar calculus en selectie van risico's mogelijk te maken. Daarom wordt gevreesd dat deze ontwikkeling de op welbegrepen eigenbelang steunende solidariteit, zoals die vorm krijgt in de stelsels van sociale zekerheid, zal ondergraven. Men vreest dat de groepen die zich in termen van hun risicocalculus sterk van elkaar zullen onderscheiden en daarom onderling moeilijk solidair kunnen zijn, in grote mate zullen overeenkomen met opleidingsgroepen. Zo werd aangetoond dat de levensstandaard van lager geschoolden over de tijd in Vlaanderen niet achteruit ging, maar dat deze wel veel afhankelijker werd van de herverdelende capaciteit van de welvaartstaat (Marx & Passot, 2003).

Bezorgdheid over de nieuwe sociale kwestie heeft in verschillende landen geleid tot onderzoek over het draagvlak van de solidariteit: zouden de hoogopgeleiden als zij bewust worden

van hun geringere risico's (Vlek, 1997: 261) nog even solidair blijven met de laagopgeleiden waarvan de risico's op werkloosheid en ziekte, zeker op een geaggregeerd niveau, duidelijk voorspelbaar werden. Dat onderzoek heeft doorgaans uitgewezen dat de hoogopgeleiden zich positiever opstellen ten opzichte van de sociale zekerheid dan de laagopgeleiden. Mede daardoor is de problematiek van de nieuwe sociale kwestie als minder dringend naar de achtergrond verschoven (behalve onder meer Marx, 2007; Solga, 2002). De vaststelling dat een grote proportie van de hoogopgeleiden de ethische keuze voor solidariteit maakt, impliceert echter geenszins dat de vrees die tot uiting kwam in de nieuwe sociale kwestie ongegrond is. Het is niet uitgesloten dat in de toekomst de solidariteit meer afhankelijk wordt van risicoselectie en risicocalculus en dat dit zal leiden tot verdeeldheid en conflict tussen onderwijsgroepen.

1.6 Schoolsegregatie

150

De mate van sociale segregatie die groeit tussen laag- en hoogopgeleiden en die deze in feite meer op standen dan op nieuwe klassen doet gelijken, bestendigt zich op verschillende manieren over de generaties heen. Dat gebeurt omdat gezinnen in de verschillende onderwijsstanden over (heel) ongelijke economische, sociale en culturele hulpbronnen beschikken om de onderwijsloopbaan van hun kinderen te ondersteunen. Het gebeurt echter ook omdat de kinderen uit de verschillende standen niet naar dezelfde scholen gaan. In feite worden ze verdeeld over scholen die in mindere of meerdere mate de schoolloopbaan en de latere beroepsloopbaan van hun leerlingen kunnen bevorderen.

De mate waarin scholen op dat vlak ongelijk kunnen zijn, is afhankelijk van de structuur van het onderwijssysteem en blijkt heel sterk door twee kenmerken van dat systeem te worden bepaald: de mate waarin de ouders de school van hun kinderen vrij kunnen kiezen en de mate van differentiatie ('tracking') van het onderwijssysteem (Alegre and Ferrer-Esteban, 2010; Balla *et al.*, 1996; Desmedt and Nicaise, 2006; Hirtt *et al.*, 2007; Horn, 2009; Jacobs *et al.*, 2009; Jenkins *et al.*, 2008; Lubienski *et al.*, 2009; Lubienski, 2005; OECD, 2007, 2009; Sönderström en Uusitalo, 2005; Jacobs & Rea, 2011). Samen met Ierland worden zowel Nederland als Vlaanderen gekenmerkt door een zeer verregaande en volgens Europese normen uitzonderlijk grote vrijheid van de schoolkeuze, alsook door een betrekkelijk hoge mate van differentiatie op het niveau van het secundair onderwijs (Eurydice, 2009). De voorwaarden zijn in beide onderwijssystemen dus verenigd om zowel een segregatie over scholen, grote ongelijkheden in prestaties tussen scholen, een strakke verdeling over

vormen of richtingen en grote verschillen in prestaties tussen leerlingen te krijgen. Allemaal uitkomsten die blijken bij te dragen tot het bestendigen van ongelijkheden over de generaties heen en dus tot het verharderen van het standenkarakter van de onderwijsniveaus.

Vergelijkend materiaal over de sociaal-economische segregatie tussen scholen kan gevonden worden in de PISA studies¹¹. Daarin wordt een samengestelde indicator gebruikt die de sociaal-economische en culturele achtergrond van leerlingen op basis van onder meer het hoogst behaalde diploma van de ouders, de status van het beroep van de ouders, het aantal aanwezige boeken in het gezin en drie indicatoren die concrete bezittingen weerspiegelt (OECD, 2010: 131). Landen werden vervolgens gerangschikt naar gelang de interkwartielafstand van de schoolvariatie voor deze indicator. Hoe groter deze afstand, des te groter de verschillen tussen scholen (OECD, 2010: 88). Terwijl de interkwartielafstand in Nederland (0,5 standaardafwijking) onder het OESO gemiddelde van 0,7 ligt, bedraagt deze van België 0,8, hoger dan het gemiddelde. De betekenis van die verschillen wordt duidelijker als men de rangorde bekijkt. Geordend van kleine naar grote verschillen – van weinig naar veel ongelijkheid tussen scholen – bekleedt Nederland van de 65 bestudeerde landen (OESO landen en niet-OESO landen die wel deelnemen aan de PISA-studie) de 8ste plaats, België de 47ste. De ongelijkheid in prestaties tussen scholen is in Nederland, ondanks een grote mate van vrijheid in de schoolkeuze, dus veel kleiner dan in Vlaanderen en Wallonië. Voor wat de prestaties betreft die in PISA worden gemeten, is de ongelijkheid van prestaties in Vlaanderen hoog, in Nederland matig (Boeren & Nicaise, 2011).

De mate van ongelijkheid in prestaties tussen scholen, blijkt wel afhankelijk van de indicator die men bekijkt. Uit eigen berekeningen op basis van de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) (Schulz *et al.*, 2010) afgenomen in 38 landen, blijkt Vlaanderen en Nederland samen met Hong Kong de top drie van de vrije schoolkeuze te vormen. De burgerschapskennis is in die landen ook heel ongelijk verdeeld over de scholen. In Nederland is die mate van ongelijkheid het grootst. Vlaanderen staat op de vijfde plaats. De mate van sociaaleconomische ongelijkheid tussen

¹¹ In de PISA studie worden vijftienjarige leerlingen ondervraagd. In vele andere internationale studies ondervraagt men leerlingen van een bepaald leerjaar, zodat de ongelijkheden verdoezeld worden in onderwijssystemen waarin minder presterende leerlingen moeten dubbelen, schoolachterstand oplopen en niet meer in de klassen waar zij volgens hun leeftijd zouden moeten zitten. Als men alle leerlingen van eenzelfde leeftijd ondervraagt, krijgt men een veel beter beeld van de ongelijkheid in prestaties binnen de cohorte.

de scholen (de mate waarin de leerlingen naar sociaaleconomische status gesegregeerd zijn over de scholen) blijkt nochtans matig, met Vlaanderen op de 15e en Nederland op de 24ste plaats.

De onderwijssystemen van Nederland en Vlaanderen versterken de groei van sociaaleconomische segregatie tussen scholen kunnen daarom bijdrage tot ongelijkheid tussen scholen in de leerprestaties. Kijkt men naar de gedane bevindingen dan blijkt de mate van sociaaleconomische segregatie matig in beide landen. Wat de prestaties betreft zijn de bevindingen erg afhankelijk van de beschouwde indicatoren. Voor leesvaardigheid, natuurwetenschappelijke en wiskundige vaardigheid op vijftienjarige leeftijd zijn de verschillen tussen de scholen groot in Vlaanderen en klein tot matig in Nederland. Wat betreft burgerschapskennis zijn ze bijzonder groot in zowel Nederland als Vlaanderen.

Levenstevredenheid en maatschappelijk onbehagen

Terugblikkend stellen we vast dat de arbeidsparticipatie van laagopgeleiden lager is dan die van hoogopgeleiden, lager opgeleiden een grotere kans hebben op werkloosheid en het moeilijker hebben om eens werkloos terug aan de slag te gaan. Als ze werken gaat het om minder lonend werk, gekenmerkt door een grotere mate van werkonzekerheid en een hoger risico op arbeidsongevallen. Het verschil in arbeidsparticipatie naar onderwijsniveau is over de laatste dertig jaar nog toegenomen bij mannen. Laagopgeleiden voelen zich minder gezond, hebben meer chronische en psychische aandoeningen, lijden meer pijn, leven minder lang en veel minder lang in goede gezondheid. Naarmate het onderwijsniveau lager is, stellen we een (veel) lagere graad van maatschappelijke betrokkenheid vast. Die participatiekloof werd recent nog breder. Daarenboven tekent zich binnen het verenigingsleven een tendens naar segregatie naar opleidingsniveau af. Alle vormen van politieke participatie liggen veel lager bij laag- dan bij midden- en hoogopgeleide groepen. Die kloof blijkt toe te nemen in Vlaanderen, maar niet in Nederland. Er is een vrij sterke tendens om te huwen binnen de eigen onderwijsstand. Het opleidingsniveau wordt belangrijker dan andere kenmerken bij de keuze van levensgezel of huwelijkspartner. De laagopgeleiden vormen een stand met relatief lage kansen om met hoogopgeleiden te huwen, een stand ook waarvan de maatschappelijke en politieke participatie heel beperkt is. Onderwijshomogamie heeft in deze samenleving daarenboven ook belangrijke gevolgen voor de intergenerationale mobiliteit. De middelen die iemand kunnen helpen om via het onderwijs op te klimmen, blijken, door de grote

verschillen tussen de opleidingsniveaus en de homogamie, heel ongelijk verdeeld.

Van die grote ongelijkheden naar onderwijsniveau, alsook van de patronen van segregatie en de beperkte maatschappelijke participatie van de laagopgeleiden die zich aftekenen, kan worden verwacht dat zij bijdragen tot ontevredenheid met de persoonlijke situatie en tot gevoelens van onbehagen in de samenleving. Dat laatste kan zich uiten in ontevredenheid over de gang van zaken in de samenleving, negatieve verwachtingen betreffende de toekomst van de samenleving of van belangrijke instituties, gevoelens van onveiligheid, gebrek aan vertrouwen in de instellingen en dergelijke (Derks, 2005; Elchardus & Smits, 2002; Betz, 1998; Jacobs et al., 2003; Derks, 2005). Een aantal auteurs maakt geen onderscheid tussen persoonlijke tevredenheid enerzijds, tevredenheid over de gang van zaken in de samenleving of maatschappelijk wel- en onbehagen anderzijds (Bruyninckx & Mortelmans, 1999; Pope & Ferguson, 1982-83). Nochtans is het duidelijk dat beide zeer strikt moeten worden onderscheiden (Arnett, 2000; Culbertson & Stempel, 1985; Elchardus, 2011; Elchardus & Smits, 2007; Elchardus & De Groof, 2005; Elchardus en De Keere, 2011; Ester & Vinken, 2001; Funk, 2000; Jacobs et al., 2003; Mutz, 2006; Schnabel, 2004; SCP, 2003: H12-13; Trommsdorf, 1994). Empirisch onderzoek wijst immers uit dat individuen de ontwikkelingen in het eigen leven en deze in de samenleving niet noodzakelijk op dezelfde manier inschatten of in dezelfde richting zien ontwikkelen. Er is wel sprake van een samenhang tussen beide, maar die is betrekkelijk zwak. De evaluatie van het persoonlijke leven en de evaluatie van de gang van zaken in de samenleving zijn twee heel verschillende verschijnselen die duidelijk van elkaar moeten worden onderscheiden.

Op een zeer uitgebreide maat van geluk scoorden de laagopgeleiden in België in 2006 een gemiddelde van 60, de middenopgeleiden een gemiddelde van 63 en de hoogopgeleiden een gemiddelde van 65 (Elchardus & Smits, 2007). Het gaat om kleine verschillen die bovendien verdwijnen na controle voor verschillen in sociaal-economische positie en gezondheid. In Nederland wordt hetzelfde vastgesteld. Het subjectief welzijn werd in 2009 in een onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek op twee manieren vastgesteld. Allereerst werd respondenten gevraagd in welke mate zij zichzelf een gelukkig mens vinden. Daarnaast werd gevraagd in welke mate zij tevreden zijn met het leven dat zij op dit moment leiden. Het aandeel gelukkige en tevreden mensen stijgt licht met het opleidingsniveau. Acht op de tien mensen met alleen lager onderwijs zijn gelukkig en tevreden, tegenover negen op de tien mensen met een hogere beroeps- of universitaire opleiding. Deze verschillen verdwijnen net zoals in België

na controle voor verschillen in sociaal-economische achtergrond (Van Beuningen & Kloosterman, 2011). Gegeven de hierboven beschreven ongelijkheden en de vastgestelde mate van sociale segregatie, blijken de verschillen in de mate van levenstevredenheid opvallend klein. Dit is een verbazende vaststelling waarop later in dit overzicht wordt teruggekomen. Een scheidslijn tussen laag- en hoogopgeleiden kan in elk geval niet worden beschouwd als een gevolg van een verschil in de mate van tevredenheid met het leven. Het argument dat de meetinstrumenten waarmee tevredenheid of geluk wordt gemeten ongevoelig zijn en reëel bestaande verschillen niet oppikken, houdt geen steek. In het Belgische onderzoek scoorde van de 33% van de bevolking die de hoogste gevoelens van eenzaamheid rapporteerde 25% boven de gemiddelde geluksscore (van 61 op de schaal van 100). Van de 33% die de laagste gevoel van eenzaamheid rapporteerde scoorde 82% boven het gemiddelde op de schaal voor geluk. Omstandigheden die er toe doen, zoals eenzaamheid, ziekte en armoede, hebben een zeer grote invloed op de levensvredenheid of het geluk. Onderwijsverschillen hebben dat niet en het kleine verschil dat zij maken kan daarenboven volkomen worden toegeschreven aan armoede en ziekte.

| 52 |

1.7 Maatschappelijk onbehagen

Indicatoren die vaak worden gebruikt om het maatschappelijk onbehagen te meten, zijn de aanwezigheid van een pessimistisch maatschappelijk toekomstbeeld, onveiligheidsgevoelens, gevoelens van anomie, wantrouwen ten aanzien van maatschappelijke instellingen en sociaal wantrouwen (Derks, 2005; Elchardus & Smits, 2005; Elchardus & De Groof, 2005; Elchardus & Smits, 2002). In Vlaanderen observeren we voor elk van die indicatoren grote tot zeer grote verschillen tussen de laag- en de hoogopgeleiden. Laagopgeleiden zijn pessimistischer over de toekomst van de samenleving (de economie, veiligheid, condities van het goede leven, criminaliteit...) (Jacobs et al., 2003; Elchardus et al., 2005; Elchardus & Smits, 2009; Elchardus & Smits, 2003; De Groof, 2006; Cops, 2009), voelen zich veel onveilig, vrezen meer het slachtoffer van misdaad te worden (Elchardus & Smits, 2003; Cops, 2009; Boroah & Carcach, 1997; Reese, 2009), hebben sterke gevoelens van machteloosheid tegenover de gang van zaken in de samenleving en tegenover de politiek (Elchardus et al., 2005; Deflem, 1989; Garfield, 1987; Scheepers et al., 1992) en hebben, niet zo verwonderlijk in het licht van de reeds opgesomde verschillen, minder vertrouwen in nagenoeg alle instellingen, vergeleken bij midden- en hoogopgeleiden (Elchardus & Smits, 2001; Derks, 2005; Elchardus & Smits, 2002; Kampen & Van de Walle, 2003; Grosskopf, 2008). De positie die door sommigen wordt verdedigd (Mishler & Rose,

1997; zie ook Cook & Gronke, 2004) dat een hogere opleiding sceptisch maakt en leidt tot minder vertrouwen in de instellingen, gaat zeker niet op voor Nederland en België, evenmin als voor de overgrote meerderheid van Europese landen trouwens. Vertrouwen in de instellingen is voor haast alle instellingen (soms vormt de katholieke kerk en het leger een uitzondering) groter tot veel groter onder de hoog- dan onder de laagopgeleiden (Elchardus & Smits, 2002; Dekker & De Hart, 1999).

Ook in Nederland zien we dat lager opgeleiden pessimistischer zijn over de samenleving, negatiever over de politiek en meer bezorgd over misdaad dan de hogeropgeleiden. Deze laatsten onderscheiden zich door meer optimisme, vertrouwen en tolerantie. Het Sociaal en Cultureel Planbureau geeft in het onderzoek 'De Sociale staat van Nederland 2011' aan dat hogeropgeleiden meer het gevoel hebben greep te hebben op hun leven waardoor ze met meer (zelf)-vertrouwen tegenover instituties staan en zich minder kwetsbaar voelen in een globaliserende wereld en multiculturele omgeving. Laagopgeleiden hebben ook minder vertrouwen in de rechtspraak, zijn minder te vinden voor de multiculturele samenleving, vinden globalisering meer negatief en ervaren vaker dat de overheid hun tekort doet (SCP, Sociale staat, 2011).

Naast vertrouwen in de instellingen wordt soms ook gepeild naar interpersoonlijk vertrouwen (in navolging van Rosenberg, 1965). Hoogopgeleiden blijken op elke vraag meer interpersoonlijk vertrouwen uit te drukken dan laagopgeleiden, al is het verschil niet even groot als voor vertrouwen in instellingen. Zo vinden Dekker & De Hart (1999) in Nederland dat hoogopgeleiden in vergelijking met lager opgeleiden 1,6 keer meer geneigd zijn om interpersoonlijk vertrouwen te tonen. Dit blijkt bovendien in de meeste Europese landen het geval te zijn (OESO, 2010).

Tussen de onderwijsniveaus zijn de verschillen in de indicatoren van het maatschappelijke onbehagen veel groter dan de verschillen in persoonlijke levenstevredenheid. Het SCP (Sociale staat, 2003, 2004) heeft Nederland al laten ontdekken dat de Nederlanders best tevreden zijn met hun persoonlijke leven (in feite bij de groep van de meest gelukkige bevolkingen horen), maar toch behoorlijk ontevreden zijn met de gang van zaken in hun samenleving. Als we persoonlijke tevredenheid en maatschappelijk wel- en onbehagen naar onderwijsniveau bekijken, komen we tot twee verbazende vaststellingen. Ten eerste, zien we dat de laagopgeleiden ondanks de grote ongelijkheden die hen treffen en de hoge mate van sociale segregatie, niet betekenisvol minder tevreden zijn met hun leven dan de hoogopgeleiden. Ten tweede, stellen we vast dat zij, ondanks de afwezigheid van

betekenisvolle verschillen in de tevredenheid met het eigen leven, in vergelijking met de hoogopgeleiden, wel veel negatiever zijn in hun oordeel over de samenleving, veel hogere niveaus van maatschappelijk onbehagen laten optekenen en veel minder vertrouwen hebben in de instituties. Verder in de review wordt een verklaring voor deze paradoxale waarneming voorgesteld.

Verschillen in houdingen

Om de verschillen in de denkwereld te onderzoeken, kijken we naar waarden en houdingen. Op het aantal houdingen dat kan worden onderzocht staat geen limiet. Daarom wordt een pragmatische afbakening gehanteerd en wordt gekeken naar houdingen waarvan onderzoek heeft aangetoond dat zij empirisch met maatschappelijk onbehagen verband houden. Deze keuze wordt gemaakt omdat de focus de (nieuwe) scheidslijnen is en omdat werd vastgesteld dat de laagopgeleiden het slachtoffer zijn van grote ongelijkheden en sociaal sterk gesegregeerd leven van de hoogopgeleiden. Dat roept de vraag op of hun opvattingen en houdingen ook van die van de hoogopgeleiden afwijken en meer bepaald of ze dat doen op een wijze waarvan reeds werd vastgesteld dat zij kan worden beschouwd als een uiting van maatschappelijk onbehagen. Als dat het geval is, vergroot immers de kans dat de cumulatie van ongelijkheden, segregatie, onbehagen en verschillen in opvattingen, zich zal uiten in zelfbewustzijn, politieke actie en een politieke breuklijn.

Twee houdingen voldoen aan de gestelde criteria, ethnocentrisme of etnische vooroordelen en autoritarisme. Van beide werd al herhaaldelijk vastgesteld dat ze uiting geven aan een gevoel van onbehagen en mensen naar anti-establishment partijen leiden (Achterberg, 2006; Achterberg & Houtman, 2006; Elchardus, 1994; Fleishman, 1988; Grunberg & Schweisguth, 1990; Houtman & Achterberg, 2010; Kriesi, 1998; Kriesi et al., 2006; Middendorp, 1978, 1979; Topf, 1989: 70; Treier & Hillygus, 2009; Van der Waal, Achterberg, & Houtman, 2007).

In Vlaanderen wordt steeds een groot verschil in de mate van ethnocentrisme of etnisch vooroordeel tussen laag- en hoogopgeleiden waargenomen (Carton et al., 1993; De Witte & Scheepers, 1999; Jacobs et al., 2001; Meuleman & Billiet, 2003; Elchardus & Siongers, 2009; Elchardus et al., 2001). In 2006 is bijvoorbeeld 8% van de hoogopgeleiden tegenover 26% van de laagopgeleiden akkoord met de stelling 'immigranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen'. Van de hoogopgeleiden omschrijft 3% en van de laagopgeleiden 10% zich als racist (De Groof et al., 2012). Het verschil in de aanwezigheid van ethnocentrisme tussen laag- en hoogopgeleiden vinden we al terug in het secundair onderwijs (Elchardus et

al., 1998; De Groof et al., 2001; Elchardus & Stevens, 2001; Pelleriaux, 2001; Smits, 2004; Vanhoutte, 2009; Siongers, 2010; Elchardus, Herbots, & Spruyt, 2011). De leerlingen van het aso (vergelijkbaar met vwo in Nederland) zijn veel minder ethnocentrisch dan de leerlingen van het tso (vergelijkbaar met havo in Nederland), die op hun beurt minder ethnocentrisch zijn dan de leerlingen van het bso (vergelijkbaar met vmbo in Nederland).

De andere, verwante houding is autoritarisme (Adorno et al., 1969). In het onderzoek naar autoritarisme ging de aandacht oorspronkelijk naar de samenhang met klasse (afgebakend op basis van het beroep) (bv. Lipset, 1959). Heranalyses van de data die toen werden gebruikt wezen uit dat het in feite om een samenhang met het onderwijsniveau ging, niet met het beroep (Dutch & Taylor, 1993; Houtman, 2003; Middendorp & Meloen, 1990; Napier & Jost, 2008; Stubager, 2008; Warwick, 1998). Een sterke samenhang tussen autoritarisme en het opleidingspeil, waarbij laagopgeleiden zich veel grotere voorstanders tonen van autoritaire intermenselijke relaties, werd inmiddels door veel onderzoekers vastgesteld (Dekker & Ester, 1987; Grabb, 1979; Duriez & Van Hiel, 2002; De Groof & Elchardus, 2009). Met een uitspraak als: 'We hebben nood aan sterke leiders die ons voorschrijven wat we moeten doen' gaat in 2006 in Vlaanderen 41% van de laagopgeleiden en 11% van de hoogopgeleiden akkoord. De stelling: 'Gehoorzaamheid en respect zijn de belangrijkste deugden die kinderen moeten leren' kan rekenen op de instemming van 76% van de laagopgeleiden en 36% van de hoogopgeleiden. Gelijke resultaten worden voor Nederland in 2011 gevonden (Den Ridder & Dekker, 2011: 72). Uitgedrukt op een schaal van 0 (zeer oneens) tot 100 (zeer eens) scoren laagopgeleiden 57, middenopgeleiden 48 en hoogopgeleiden 39 bij de beoordeling van de stelling: 'Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele machtige leiders'.

Groeit er een klasse- of standenbewustzijn op basis van onderwijs?

We zien dus op heel veel vlakken heel grote verschillen naar onderwijsniveau. Het is niet overdreven te stellen dat laag- en hoogopgeleiden in verschillende werelden leven, zich op verschillende huwelijksmarkten bewegen en elkaar ook in het verenigingsleven steeds minder tegen het lijf lopen. De organisaties die over de klassen, standen en onderwijsniveaus heen mensen wisten te verenigen blijken steeds minder in trek. Laagopgeleiden hebben een iets lagere graad van levenstevredenheid dan hoogopgeleiden. Dat verschil is echter klein, zeker vergeleken met de grote verschillen

die worden opgetekend in alles wat met maatschappelijke malaise te maken heeft. Men kan derhalve ook verwachten dat er in de samenleving een onderwijsbewustzijn groeit, dat wil zeggen een bewustzijn van de vastgestelde verschillen, een zelfbewustzijn van groepen die zich afbakenen en definiëren op basis van hun onderwijsniveau en eventueel politieke actie ondernemen om hun positie te verbeteren.

Uit een inhoudsanalyse van Vlaamse kranten blijkt dat de categorieën laag- midden- en hoogopgeleid dikwijls opduiken en deel uitmaken van het vocabulaire waarmee journalisten over de samenleving schrijven (Spruyt, 2012). Daarenboven blijkt dat die begrippen in grote mate in dezelfde betekenis worden gebruikt als in deze literatuurstudie. Laagopgeleid gaat tot en met het lager secundair onderwijs (leeftijd 14 jaar), middenopgeleid impliceert een diploma secundair onderwijs en hoogopgeleid zijn de mensen die een diploma post-secundair onderwijs hebben. Verder blijkt dat mensen vrij goed weten welke ongelijkheden en verschillen in hun samenleving met het onderwijsniveau verbonden zijn. Daarenboven beschouwen zeker de meeste laagopgeleiden (volgens de net gegeven definitie) zichzelf ook als laagopgeleiden en hetzelfde geldt voor de hoogopgeleiden. Indien mensen gevraagd wordt opleidingsniveaus in te delen volgens de categorieën laag- en hoogopgeleiden, blijkt er onder de bevolking grote overeenstemming te bestaan over de invulling van deze categorieën. Als we de indeling die individuen maken vergelijken met hun eigen opleidingsniveau – en daarmee langs indirecte weg onderzoeken of mensen hun eigen opleidingsniveau als laag- dan wel hoogopgeleid beschouwen – blijken de meeste laag- en hoogopgeleiden zichzelf ook als laag- dan wel hoogopgeleid te beschouwen (Spruyt, 2012).

Het hanteren van de terminologie ‘laag-, midden- en hoogopgeleid’ wijst uiteraard al op een bewustzijn. Ook de betrekkelijk grote mate van uniformiteit in de wijze waarop de etiketten laag- en hoogopgeleid worden gehanteerd en kennis van de ongelijkheden en verschillen die gepaard gaan met die statussen, wijzen uiteraard al op een bewustzijn. Het impliceert echter geenszins dat mensen zich met die statussen verbonden voelen en als het ware bewust zijn van hun stand. Een veelzeggende bevinding in dit verband is die van Roel De Nijl (2011) die onderzocht in welke mate ouders van pasgeboren kinderen een band leggen tussen het opleidingsniveau van ouders en de voornamen die voor de kinderen worden gekozen. Zowel de laag- als de hoogopgeleide ouders slagen er, voor de namen waarvoor dat mogelijk is, heel goed in op basis van de naam het opleidingsniveau van de ouders te schatten. Iedereen is zich, met andere woorden, heel duidelijk bewust van het verband dat kan worden vastgesteld tussen de keuze van voornaam en het opleidingspeil van de ouders. Iedereen weet wat de voornaam aan het licht brengt over de

sociale achtergrond en het opleidingspeil van de ouders. Als echter op de man af de vraag wordt gesteld: ‘denk u dat er een relatie bestaat tussen de voornaam die ouders hun kinderen geven en het opleidingsniveau van die ouders’, dan antwoordt 85 procent van de hoogopgeleiden daar bevestigend op, maar slechts 27 procent van laagopgeleiden. Er is duidelijk kennis van de verbanden, maar veel laagopgeleiden ontkennen die. Ontkennen, tegen beter weten in, dat het opleidingsniveau het handelen leidt, is een manier om te ontkennen dat het eigen denken, voelen en doen door dat laag opleidingspeil wordt bepaald. Dat is meteen ook een manier om verbondenheid met een laag opleidingsniveau te ontkennen. Die houding past binnen een grote gevoeligheid voor verwijzingen naar de genoten opleiding, in het bijzonder bij laagopgeleiden. Indien aan mensen gevraagd wordt of ze zich verbonden voelen met hun opleidingsniveau – een indicator die heel vergelijkbaar is met de in survey-onderzoek courant gebruikte indicator voor klassenverbondenheid – wordt de vraag door 20% van de respondenten niet beantwoord, terwijl de vraag naar klassenverbondenheid door nagenoeg iedereen wordt beantwoord (Spruyt, 2012). Er is voor arbeiders weinig schroom zich tot de arbeidersklasse te rekenen. Er is veel meer terughoudendheid voor een laagopgeleide om zich verbonden te voelen met een groep die op basis van dat gebrek aan opleiding wordt afgebakend.

Men kan voor die houding verschillende redenen bedenken. In de huidige samenleving hechten mensen veel geloof en veel belang aan persoonlijke autonomie (Elchardus, 2009; Elchardus & De Keere, 2010; Elchardus & Heyvaert, 1990; Elchardus & Lauwers, 2000; Bauman, 2005). In een dergelijke cultuur is het moeilijk in te zien en nog moeilijker toe te geven dat het eigen voelen, denken en handelen gestuurd wordt door iets dat buiten het zelf ligt, zoals het onderwijsniveau of het diploma. Verder is het bijzonder moeilijk voor laagopgeleiden om zich met hun onderwijsniveau te identificeren, omdat het moeilijk is zich verbonden te voelen met en dus ook gestuurd te worden door een gebrek (Centers, 1961 [1949]; Ellemers et al., 1988; Sachdev & Bourhis, 1987). Welke terminologie men ook gebruikt om laagopgeleiden aan te duiden, de connotatie is steeds een gebrek aan scholing. Dat was heel anders met een etiket als ‘arbeider’, waarrond dan ook veel gemakkelijker een bewustzijn en een beweging kon groeien. Ten derde, gaat de nadruk op individuele keuze ook gepaard met geloof in individuele verantwoordelijkheid. Verbondenheid met een status heeft niet alleen betrekking op de vraag of men zich identificeert op basis van die status, maar ook met de verklaring die men geeft voor hoe men die status verwerft. Die verklaring is onderdeel van een meer omvattende visie op hoe de samenleving werkt (Farr & Moscovici, 1984). Aangenomen wordt dat attributieverklaringen een essentieel onderdeel vormen van zo’n visie (Potter & Litton,

1985). Attributieverklaringen richten zich op het waarom der dingen. Ze leggen uit wie, wat, waarom krijgt (Kluegel & Smith, 1986). In de verklaringen die Vlamingen voor onderwijsverschillen geven, ligt de klemtoon sterk op het belang van inzet en werkkraft. De rol van de sociale achtergrond wordt meer door de hoog- dan door de laagopgeleiden benadrukt (Spruyt, 2012). Daarenboven, als ze ‘talenten’ vermelden, blijken laagopgeleiden dat veel meer dan de hoogopgeleiden te associëren met genetische hulpbronnen. Relatief weinig hoogopgeleiden beroepen zich op genetische superioriteit om hun positie te legitimeren, veel meer laagopgeleiden wijten hun lage scholing aan gebrek aan inzet en genetisch bepaalde talenten (Spruyt, 2012). Op die manier wordt door de bekleders van de lage status de gerealiseerde hiërarchie gelegitimeerd. Dit mechanisme werd al heel helder door de Franse socioloog Pierre Bourdieu beschreven, die het geloof in individuele autonomie gekoppeld aan de nadruk op inzet en talent omschrijft als een ‘ideologie van de gave’ (Bourdieu, 1976 [1974]; 1977: 487; Bourdieu, 1990: 177-178; 1996 [1989]; Passeron, 1986). Van die ideologie wordt verwacht dat zij in de weg staat van conflict rond onderwijsverschillen, diploma’s tot symbolisch kapitaal laat uitgroeien en op deze manier de sociale reproductie van maatschappelijke verschillen in stand houdt.

Het relatief schaarse onderzoek over onderwijsbewustzijn (Ridder & Dekker, 2011; Spruyt, 2012; Stubager, 2009) komt tot de conclusie dat hoogopgeleiden zich gemakkelijker met hun onderwijsniveau verbonden voelen dan laagopgeleiden, maar bij het verklaren van de verschillen meer oog hebben voor sociale omstandigheden. Voor laagopgeleiden ligt de verbondenheid veel moeilijker omdat het moeilijk is zichzelf te identificeren met een gebrek of mankement en omdat de heersende individualistische cultuur de nadruk legt op een eigen verantwoordelijkheid die laagopgeleiden ertoe brengt hun eigen status te interpreteren als een gevolg van gebrek aan inzet en genetisch bepaald talent. Die cultuur en de ideologie van de gave staat in de weg van een duidelijke, expliciete verbondenheid met een lage onderwijsstatus. De hoogopgeleiden van hun kant zien hun positie gelegitimeerd door de ideologie van de gave, hebben er geen baat bij het verschil op de spits te drijven, wat misschien wel verklaart dat zij, veel meer dan de laagopgeleiden, de rol van sociaaleconomische en sociaal-culturele achtergrondverschillen in de onderwijsverwerving erkennen.

Het ontbreken van een expliciet en vrank onderwijsbewustzijn – bewustzijn van de achterstelling, gekoppeld aan de moeilijkheid om zich expliciet met de achtergestelde groep verbonden te voelen en zich tegen de geprivilegieerde groep te keren – impliceert uiteraard niet dat al de vastgestelde ongelijkheden en verschillen, de aangevoelde sociale segregatie, de kennis van de ongelijkheden naar onderwijsniveau, zich niet op

de ene of andere manier politiek uiten. Twee mogelijke uitingen van de scheidslijn die door onderwijsverschillen wordt getrokken, hebben ruim wetenschappelijke aandacht gekregen: de zogeheten nieuwe breuklijn en het populisme.

Politieke uitingen van onderwijs als scheidslijn

1.8 De nieuwe Breuklijn

Tot de jaren zestig van de vorige eeuw bleek stemgedrag in veel landen betrekkelijk goed te verklaren door de beroeps-groep (gehanteerd als indicator van sociale klasse) waartoe men behoorde. Vanaf de late jaren zestig kondigden vele auteurs de neergang van dat klassengebonden stemgedrag aan (o.a. Dalton, 1988; Gallie, 1978; Goldthorpe et al., 1969; Inglehart, 1984; Minkenberg, 1992; Minkenberg & Inglehart, 1989). Sommigen beschouwden dat als een onderdeel van een meer omvattende destructureering van de ‘oude politiek’ (o.a. Gibbens, 1989: 18; Hellemans, 1990: 271; Reimer, 1989: 123). Anderen zagen de groei van een nieuwe breuklijn, verschillend van de oude, rond herverdelingskwesaties gecentreerde, sociaaleconomische breuklijn. De these van twee belangrijke politieke breuklijnen wordt nu verdedigd en empirisch onderbouwd door veel auteurs (Achterberg, 2006; Achterberg & Houtman, 2006; Elchardus, 1994; Fleishman, 1988; Grunberg & Schweisguth, 1990; Houtman & Achterberg, 2010; Kriesi, 1998; Kriesi et al., 2006; Middendorp, 1978, 1979; Topf, 1989: 70; Treier & Hillygus, 2009; Van der Waal, Achterberg, & Houtman, 2007). De nieuwe of sociaal-culturele breuklijn wordt beschouwd als een alignement van verschillende houdingen. Stubager (2008; 2009; 2010) benadrukt gehechtheid aan sociale hiërarchie (autoritarisme) en de tolerantie ten aanzien van non-conformisme. Van die houdingen is bekend dat ze ook sterk samenhangen met ethisch conservatisme (De Koster & Van der Waal, 2007; Middendorp, 1978, 1979; Stenner, 2005: hoofdstuk 5), een voorkeur voor harde repressie van criminaliteit (Benjamin, 2006; Stack, 2003), onzekerheidsgevoelens (Stenner, 2005), scepsis ten aanzien van de welvaaraat (Derks, 2004; Jaeger, 2006), populisme (Derks, 2006), nationalisme (Arwine & Mayer, 2008) en etnocentrisme (Scheepers, Felling, & Peters, 1990). Het clusteren van deze onderling sterk samenhangende houdingen is belangrijk aangezien concepten als alignement en breuklijn suggereren dat het cluster van houdingen voldoende omvattend moet zijn voor een visie op mens en samenleving. Een ander argument voor het zoeken naar een samenhangend cluster van houdingen, is de vaststelling dat de nieuw-rechtse partijen en rechts-populistische partijen die zich sterk op

die breuklijn profileren, geen single-issue (etnocentrisme) partijen zijn, maar blijken te steunen op een samenhangend geheel van ideeën en opvattingen (Hainsworth, 1992; Van der Brug & Fennema, 2003; Van der Brug, Fennema, & Tillie, 2000). Veel van de kwesties waarvoor de nieuwe breuklijn een duidelijke positie aanreikt, hebben te maken met wat Alexander (1982: 64-126) de actor- en ordevrage noemt. De posities die op de nieuwe breuklijn worden ingenomen geven een antwoord op de vragen wie deel uitmaakt van de maatschappelijke gemeenschap, hoe de verhoudingen tussen mensen moeten worden geregeld en wat het handelen van mensen motiveert (zie Elchardus & Pelleriaux, 1998). Houdingen waarmee die posities kunnen worden gemeten zijn etnocentrisme, autoritarisme, utilitair individualisme, sociaal-Darwinisme en sceptis ten opzichte van de huidige vormen van democratie (of gevoelens van politieke machteloosheid). Dergelijke houdingen blijken ook sterk samen te hangen zowel in steekproeven van de volwassen bevolking (Elchardus, 1994, 1996; Elchardus & Pelleriaux, 1998) als in steekproeven van jongeren (Elchardus, Kavadias, & Siongers, 1998). Derks (2006) bevinding dat de verschillende houdingen onderling blijven samenhangen nadat gecontroleerd wordt voor de maatschappelijke invloed van de socio-economische condities suggereert dat minstens een deel van de geobserveerde samenhang cognitief en emotioneel is. De nieuwe breuklijn geeft ook uitdrukking aan een conflictperspectief, want wie de zogeheten rechtse positie inneemt (etnocentrisch, autoritair, sociaal-Darwiniaans, utilitair individualistische en anti-politiek) beklemtoont steeds conflict en beschouwt de wereld als een struggle for survival opgedeeld naar zwakken en sterken, wil andere etnisch-religieuze groepen uitsluiten en ziet de machteloze burger tegenover de politieke insider staan. De 'linkse' positie op die breuklijn is een verwerping van dit conflictperspectief en kan ook als een kosmopolitische positie worden omschreven. Het onderwijsniveau heeft een zeer grote invloed op de positie die op de nieuwe breuklijn wordt ingenomen: laagopgeleiden tenderen naar een 'rechtse' positie en hoogopgeleiden naar een 'linkse' positie. Of zonder gebruik te maken van de links-rechts terminologie: laagopgeleiden tenderen naar een conflictperspectief, hoogopgeleiden naar een kosmopolitische positie (o.a. Achterberg & Houtman, 2006, 2009; Bornschie, 2010; Elchardus & Spruyt, 2012; Evans, Heath, & Lalljee, 1996; Flanagan & Lee, 2003; Houtman, Achterberg, & Derks, 2008; Kriesi et al., 2006; Stubager, 2008; Tilley, 2005; Van der Waal, Achterberg, & Houtman, 2007). Dit is één van de redenen waarom verschillende onderzoekers deze breuklijn beschouwen als de ideologische afspiegeling van de scheidslijn die tussen laag- en hoogopgeleiden loopt.

Er valt veel te zeggen voor die stelling. Op de nieuwe breuklijn nemen laag- en hoogopgeleide sterk verschillende, in meer dan één opzicht tegengestelde posities in, die bovendien heel relevant zijn voor een reeks actuele politiek-maatschappelijke problemen zoals: de toekomst van de Europese Unie, de immigratie, de verhouding tot minderheden, de veiligheid en de criminaliteit, de leefbaarheid, de burgerzin, het norm-besef, het toewijzen van individuele verantwoordelijkheid enzovoorts. Toch moet nog een belangrijke nuance worden aangebracht. Uit het gegeven dat groepen afgebakend op basis van hun onderwijsniveau sterk verschillende, ja, tegengestelde posities innemen op de sociaal-culturele breuklijn, kan niet meteen worden geconcludeerd dat zij dat ook doen als onderwijsgroepen die tegenover andere onderwijsgroepen staan. Onderzoek in Nederland (Den Ridder & Dekker, 2011), Denemarken (Stubager, 2009) en Vlaanderen (Spruyt, 2012) leert dat burgers de vele verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden duidelijk zien, maar die verschillen in aanzienlijk mindere mate als tegenstellingen interpreteren. Om van een onderwijsbreuklijn in de volle betekenis van het woord te kunnen spreken, zouden we moeten vaststellen dat de laagopgeleiden niet alleen een andere positie op de breuklijn innemen dan de hoogopgeleiden, maar dat de laagopgeleiden die een conflictperspectief hanteren ook van oordeel zijn dat de positie van de hoogopgeleiden verbonden is met te veel privileges, dat de hoogopgeleiden te veel macht hebben en de laagopgeleiden te weinig. Omgekeerd zou de kosmopolitische positie van de hoogopgeleiden niet alleen moeten verschillen van de positie van de laagopgeleiden, maar zou die positie ook moeten samengaan met een verdediging van de privileges van de hoogopgeleiden en met een verantwoording van de zwakke, machteloze positie van de laagopgeleiden.

Er is bitter weinig onderzoek naar die vraagstelling. De Deense politicoloog Stubager (2006; 2009; 2010) is van oordeel dat de nieuwe breuklijn wel degelijk als een opleidingsconflict kan worden beschouwd. Spruyt (2012) is het daar niet mee eens. Stubager ontwikkelde indicatoren voor: de opleidingsverbondenheid, de mate waarin een conflict tussen opleidingsgroepen wordt gepercipieerd en de evaluatie van de maatschappelijke positie van respectievelijk laag- en hoogopgeleiden. Hij bracht deze in verband met de positie die op de nieuwe breuklijn en de oude sociaal-economische breuklijn (gelijkheidsstreven: de idee dat de overheid de welvaart van het land beter moet herverdelen) wordt ingenomen. Hij stelt vast dat de relatie tussen de onderscheiden indicatoren voor een gepercipieerd opleidingsconflict het sterkst is voor de nieuwe politieke dimensie. Echter, zowel in Denemarken als in Vlaanderen leidt een rechtse positie op de nieuwe politieke dimensie (meer autoritarisme etnocentrisme, ...) naar een negatieve evaluatie van zowel hoog- als van laagopgeleiden.

Mocht de nieuwe breuklijn een opleidingsbreuklijn zijn waarbij de ingenomen positie voor opleidingsgroepen ook een bron van aangevoelde lotsbestemming vormt, dan zou een rechtse positie op deze dimensie tot een negatieve evaluatie van hoogopgeleiden en eventueel naar een positieve evaluatie van laagopgeleiden moeten leiden. De hoogopgeleiden die mee in de conflictlogica stappen – die vinden dat laagopgeleiden teveel en hoogopgeleiden te weinig inspraak hebben – nemen op de nieuwe breuklijn daarenboven helemaal geen kosmopolitische positie in, maar een positie die sterk vergelijkbaar is met die van de laagopgeleiden die in de conflictlogica meegaan. De hoogopgeleiden die een kosmopolitische positie innemen zijn daarentegen van oordeel dat laagopgeleiden te weinig en hoogopgeleiden teveel te zeggen hebben. Zij nemen, met andere woorden, hetzelfde standpunt in als de (hoogopgeleide) auteurs die over het onderwijs als scheidslijn hebben geschreven en die de politieke onmacht van de laagopgeleiden en de politieke oververtegenwoordiging van de hoogopgeleiden hebben aangeklaagd. Dat wijst veeleer op een slecht geweten over de eigen gunstige situatie dan op een op conflict gericht bewustzijn en verdediging van die positie.

Op de nieuwe breuklijn verschillen de posities van laag- en hoogopgeleiden heel sterk en hun verschillende maatschappelijke posities komen in dat verschil in houding tot uiting en dat leidt tot conflict tussen die groepen, maar dat conflict wordt, te oordelen op basis van de nu beschikbare evidentie, door de betrokken groepen niet beschouwd als een conflict tussen opleidingsgroepen¹². Het lijkt waarschijnlijk dat het niet uitgroeit tot een dergelijk conflict, omdat het voor laagopgeleiden moeilijk is zich met 'lage scholing' verbonden te voelen en een wij-zij-perspectief te ontwikkelen op basis van die verbondenheid. Voor hoogopgeleiden kan een dergelijk conflict ethisch onaantrekkelijk zijn. Het is in elk geval voor hen weinig nuttig. Voor de legitimering van hun positie zijn de ideologie van de gave, de nadruk op meritocratie en inzet, en op de persoonlijke verantwoordelijkheid veel doeltreffender (Abercrombie, Hill, & Turner, 1980; Jackman, 1994).

¹² Spruyt (2012) wijst erop dat in het licht van dezelfde criteria de oude sociaal-economische breuklijn meer als een echte onderwijsbreuklijn kan worden beschouwd. Het verwerpen van het gelijkheidsstreven leidt naar een negatievere houding ten opzichte van laagopgeleiden en een positievere houding ten opzichte van hoogopgeleiden terwijl meer gelijkheidsstreven een positieve houding ten opzichte van laagopgeleiden en een negatieve ten opzichte van hoogopgeleiden in de hand werkt.

1.9 Populisme

Een wij-tegen-zij-perspectief is daarentegen wel duidelijk aanwezig in het populisme. Over wat dient te worden beschouwd als de kern van het populisme bestaat vrij grote eensgezindheid. Eén element is altijd aanwezig: de stelling dat de mensen beter zijn dan hun bestuurders en dat de bestuurders niet zelden de belangen en voorkeuren van de mensen verloochenen (Pasquino 2008:20). In het populisme staat de kloof tussen enerzijds de (goede en verstandige) 'gewone' mensen en anderzijds de (corrupte en wereldvreemde) elite (of het establishment, de intellectuelen de bestuurders, enzovoorts) centraal (Canovan 1999:3; Mudde 2004; Stanley 2008:102; Hawkins 2009:1043-4; Taggart 2002; Calhoun 1988). Die kloof uit zich in het verwerpen van de elite en de opvattingen, waarden en denkwijzen die zij erop nahouden en aan anderen willen voorhouden (Mudde 2004). Dat geldt niet alleen voor standpunten over hoe maatschappelijke problemen zich aanbieden en moeten worden aangepakt, maar eveneens voor justitiële beslissingen. In verband daarmee wordt een volks rechtvaardigheidsgevoel afgezet tegen de procedurele logica en de techniciteit van de rechtsstaat (Wiles, 1969; Elchardus, 2002).

| 57 |

Een cruciaal referentiepunt voor het populisme zijn derhalve de 'gewone mensen'. Deze vormen een groep waarmee laagopgeleiden zich gemakkelijker verbonden kunnen voelen. Temeer daar die groep niet zozeer verschijnt als een gevormde groep, maar als een gemeenschap van denken en voelen, als de behoever van het 'gezonde verstand' (Diani 1996; Mudde 2004:547)¹³.

In verschillende Europese landen zijn het laatste decennium populistische partijen opgedoken. Zij verbinden populisme met anti-migrantenstandpunten, kritiek op de Islam, regionalisme, de eis tot belastingverlaging, nationalisme en/of Euroscepticisme. Zij verdedigen, met andere woorden, standpunten die heel sterk overeenkomen met de posities van de mensen die rechts staan op de nieuwe breuklijn en voor het conflictperspectief opteren. Op die manier verbinden populistische partijen de houdingen waarmee de laagopgeleiden zich van de hoogopgeleiden onderscheiden, met enerzijds een opdeling van de samenleving in "gewone mensen" die garant

¹³ Soms wordt naast de centraliteit van het volk en het verraad van de elite nog een derde kernelement van het populisme gesuggereerd: de volksverbonden leider (Mény en Surel 2002; Betz en Johnson, 2004). Dit is volgens andere auteurs echter niet altijd aanwezig in het populisme en wordt daarom misschien beter niet als een kenmerkende eigenschap beschouwd (Mudde 2004).

staan voor gezond verstand en anderzijds een “verdorven en wereldvreemde elite”. Dat is een opdeling waarmee laagopgeleiden zich gemakkelijker verbonden kunnen voelen. Zich in naam van de vertrouwde wijze van denken en voelen afzetten tegen een elite die de wil van het volk verraad, zich positioneren als de verdedigers van de ware democratie, het recht opeisen ‘wij, het volk’ te zeggen... verschijnen allemaal als manieren om een lotsverbondenheid met laagopgeleiden uit te drukken, zonder zich met een gebrek of een deficiet te hoeven identificeren. Onderzoek ontbreekt om na te gaan of het populisme, meer dan de breuklijn, inderdaad kan worden beschouwd als de uiting van een echt onderwijsconflict. Veel wijst echter in die richting.

| 58 |

Voor zo'n interpretatie valt heel wat te zeggen, maar ze blijft (voorlopig) speculatief. Populistische houdingen worden heel zelden gemeten. De aantrekkingskracht van populisme wordt bijna steeds beoordeeld op basis van het succes van partijen, maar in dat geval kan men moeilijk de aantrekkingskracht van het populisme (de centraliteit van de gewone mensen, het gezond verstand en de volksvreemde elite) onderscheiden van de aantrekkingskracht van andere standpunten (Euroscpticisme, anti-immigratie Islamkritiek...) die doorgaans door populistische partijen worden ingenomen. Uit één van de weinige analyses van het populisme als houding (Elchardus en Spruyt, 2012) blijkt dat het niet rechtstreeks in de hand wordt gewerkt door een economisch zwakke positie of door gevoelens van anomie, zoals de stellingen over de ‘verliezers van de moderniteit’ en de ‘verliezers van de globalisering’ suggereren. Drie elementen blijken daarentegen belangrijk: de combinatie van een laag onderwijsniveau en een populaire mediavorkeur, gevoelens van achterstelling en vooral een negatief beeld van de gang van zaken in de samenleving. Het effect van de visie op de samenleving is bijzonder sterk. Wie van mening is dat de samenleving in een neerwaartse spiraal zit, geeft de politieke elite en het politieke establishment blijkbaar de schuld voor die ontwikkeling en heeft een veel grotere kans zich populistisch op te stellen. Het oordeel over de gang van zaken in de samenleving wordt gemeten aan de hand van schalen die peilen naar de evaluatie van de ontwikkeling van waarden, normen, sociale cohesie, de toekomst van het milieu, van de arbeidsmarkt en de multiculturele samenleving en tot slot de (overdreven) mate van regelgeving. We zagen eerder al dat laagopgeleiden niet minder tevreden zijn met hun persoonlijke leven dan hoogopgeleiden, maar wel veel hogere gevoelens van maatschappelijke malaise hebben. Inderdaad, veel laagopgeleiden zien grote achteruitgang op alle opgesomde terreinen en degenen die dat doen hebben een veel grotere kans zich populistisch op te stellen. Die vaststelling doet denken aan Taggart's (2002) analyse van het populistische discours en de centraliteit

daarin van wat die auteur het ‘heartland’ noemt: een nostalgisch, historisch, diffuus en geromantiseerd beeld van een verloren ideale wereld. Zich achtergesteld voelen, laaggeschoold zijn, de wereld via commerciële media waarnemen en bovenal de overtuiging dat een goede, betere wereld verloren gaat, zijn de factoren die een populistische positie in de hand werken. Al die factoren, niet alleen het onderwijsniveau op zich, maken het waarschijnlijker dat laagopgeleiden populistische posities innemen. Het lijkt daarom plausibel het hedendaagse Europese populisme te beschouwen als de meest duidelijke politieke uiting van de maatschappelijke positie van de laagopgeleiden en als een belangrijk element van het politiek relevant worden van de scheidslijn tussen laag- en hoogopgeleiden in deze samenleving.

Nam de invloed van onderwijs toe?

De ongelijkheden en verschillen naar onderwijsniveau zijn indrukwekkend om vier verschillende redenen. Ten eerste doen ze zich voor, nagenoeg ongeacht de variabele eigenschap die men bekijkt. Ten tweede, zijn ze dikwijls heel groot. Ten derde, gaan ze gepaard met heel scherpe patronen van sociale segregatie en, ten vierde, blijken ze zich over de generaties heen te bestendigen en doen er zich ontwikkelingen voor die voor de toekomst weer een hardnekkiger intergenerationele bestending laten vermoeden. Daarom schrijven heel wat auteurs, in een onbewaakt moment, dat die verschillen over de tijd zijn toegenomen en belangrijker zijn geworden in ons soort samenleving. We gaan straks expliciet in op theorieën die een toename van verschillen naar onderwijs voorspellen. Voorlopig blijven we bij de beschikbare gegevens. En deze laten spijtig genoeg heel veel ruimte voor twijfel en onzekerheid.

Waar wel nagenoeg consensus over bestaat is dat onderwijs-certificatie door de tijd, vergeleken met andere variabele eigenschappen zoals beroepsstatus, afkomst en sociaaleconomische status, een relatief belangrijker bron van ongelijkheden, verschillen en gedragsverklaringen is geworden (Van Eijck & Bargeman, 2004; Davis, 1982; Glenn, 1966; 1967; 1974; Glenn en Alston, 1968, Jackman en Muha, 1984; Van de Werfhorst & De Graaf, 2004; De Beer, 2007). Er is heel wat empirische ruggesteun voor de stelling dat onderwijsverschillen de belangrijkste scheidslijn van de Nederlandse en Belgische en vele andere samenlevingen zijn geworden. Dat zegt echter nog niets over de mate waarin ongelijkheden en verschillen tussen mensen met een verschillend onderwijsniveau zich over de tijd hebben ontwikkeld.

Uitspraken daarover zijn moeilijk om drie verschillende redenen. Ten eerste, ontbreken dikwijls de gegevens of de zorgvuldige analyses van beschikbare maar onontgonnen gegevensbronnen. Ten tweede, is het niet duidelijk of veranderingen van het effect van onderwijs over de tijd het best absoluut of relatief moet worden bekeken. Kan men de ontwikkeling van het onderwijseffect nagaan door te kijken naar verschillen tussen mensen met een onderwijsniveau dat over de beschouwde periode hetzelfde blijft, door bijvoorbeeld mensen met 9, 12 en meer dan 12 jaar formeel onderwijs te vergelijken? Of worden dergelijke vergelijkingen beter uitgevoerd door bijvoorbeeld de 20% laagst opgeleiden te vergelijken met de rest van de bevolking? Moet, met andere woorden, bij het maken van vergelijkingen over de tijd, niet met het relatieve onderwijsniveau worden gewerkt. Ten derde, stelt zich ook de vraag voor welke andere kenmerken van de betrokken individuen men dient te controleren. De laaggeschoolde bevolking vandaag is, vergeleken met de laaggeschoolde bevolking van veertig jaar geleden, ouder en heeft veel meer eerste, tweede en derde generatie immigranten en moslims in haar rangen.

Analyses die, laat ons zeggen, een periode van een halve eeuw dekken, die toelaten de onderwijsverschillen na te gaan voor zowel absolute als relatieve maten, die rekening houden met de verandering van de variatie in onderwijsniveaus en daarenboven toelaten te controleren voor andere relevante kenmerken, ontbreken gewoon. Waar we betrouwbare evidentie vonden, hebben we die gerapporteerd. Het verschil in arbeidsparticipatie nam toe voor mannen, verschillen in levensverwachting namen toe (maar kunnen niet met veel zekerheid aan het opleidingsniveau zelf worden toegeschreven), verschillen in maatschappelijke participatie namen toe, verschillen in politieke participatie namen toe in Vlaanderen, maar niet in Nederland. Deze vaststellingen zijn, met de uitzondering van de levensverwachting, gecontroleerd voor andere mogelijke verklaringen dan het onderwijsniveau, maar betreffen allemaal verschillen tussen absolute, niet relatieve onderwijsniveaus. Wat betreft veranderingen over de tijd is het daarom van belang uitermate voorzichtig te zijn. Van een afname in de verschillen is geen sprake, voor sommige vormen van ongelijkheid en verschil lijkt een toename zich voor te doen, maar stelligheid lijkt in dit verband uit den boze.

Men kan echter wel vaststellen dat het belang van opleiding voor het verklaren van variaties in patronen van voelen, denken en doen al sedert lang is erkend. “The uneducated man or the man with limited education is a different political actor from the man who has achieved a higher level of education”, besloten Almond en Verba in het midden van de jaren

zestig (Almond & Verba, 1965: 379)”. Opleiding “[...] is everywhere the universal solvent, and the relationship is always in the same direction. The higher the education, the greater the ‘good’ values of the variable”, vervolgde Converse (Converse, 1972: 324) in de vroege jaren zeventig. Bezorgdheid over de grote verschillen tussen groepen die een sterk verschillende opleiding hebben genoten was in de jaren zeventig trouwens zeer levendig (o.a. Aronowitz, 1973; Lewis, 1978; Young, 1979). Bij de eeuwwisseling stelt Putnam (2000: 186): “Education is one of the most important predictors— usually, in fact, the most important predictor—of many forms of social participation—from voting to associational membership, to chairing a local committee to hosting a dinner party to giving blood”. In Nederland werd rond het midden van de jaren negentig onder leiding van Harry Ganzeboom en Wout Ultee (1996) een poging ondernomen om op systematische wijze de ontwikkeling van de sociale segmentatie te onderzoeken en van daaruit een projectie te maken naar 2015. De hypothese waaruit vertrokken wordt, luidt dat verschillen naar inkomen over de tijd aan relevantie verliezen maar de verschillen tussen de opleidingsniveaus groter worden. Met die vraag voor ogen onderzochten diverse academici de ontwikkeling in inkomensongelijkheid, woonsituatie, homogamie, onderwijskansen, politieke voorkeuren, cultuurdeelname en diverse andere gedragingen. De algemene conclusie luidt dat het belangrijker worden van het opleidingsniveau slechts op een beperkt aantal domeinen kan worden vastgesteld. De meeste verschillen blijven over de tijd veeleer stabiel. Dat neemt niet weg dat “in Nederland met name het opleidingscriterium het overheersend segmentatiecriterium geworden is” (Ganzeboom & Ultee, 1996: 351). De auteurs verwachten echter dat in Nederland de sociale segmentatie in de komende twee decennia in veel opzichten [zal] blijven afnemen (1996: 351). Dat lijkt over de laatste vijftien jaar voor de verschillen naar onderwijs, op een paar uitzonderingen na, in Nederland noch België te zijn gebeurd.

Onderwijseffecten: verschillen naar nationale context en naar beschouwde eigenschappen

We zagen reeds dat veel onderzoekers tot de conclusie zijn gekomen dat de onderwijseffecten relatief belangrijker zijn geworden, terwijl de effecten van sociale achtergrond en beroep aan belang hebben ingeboet. Heel wat onderzoekers brengen die ontwikkeling ook in verband met de kenmerken van de hedendaagse samenleving, zoals de graad van economische ontwikkeling of de ontwikkeling van de welvaartsstaat. Daarbij wordt doorgaans verondersteld dat

het toenemende belang van onderwijs in min of meer gelijke mate geldt voor alle mogelijke eigenschappen (bijvoorbeeld, Davis, 1982; de Beer, 2007; Glenn, 1966, 1967, 1974; Glenn & Alston, 1968; Kalmijn & Kraaykamp, 2007). Die veronderstelling is zeer sterk aanwezig in onder meer de analyses van de Beer (2007) en Kalmijn & Kraaykamp (2007) waarin de betrokken afhankelijke variabelen zelfs niet meer afzonderlijk benoemd en onderscheiden worden. Het is natuurlijk mogelijk, en sommige theorieën voorspellen dat ook, dat de toename van het belang van het onderwijsniveau geldt voor bepaalde eigenschappen en niet of in mindere mate voor andere. We kijken eerst naar theorieën en onderzoek dat die mogelijkheid systematisch heeft onderzocht. Daarna rapporteren we theorieën en onderzoek die nagaan hoe de nationale context de effecten van onderwijs beïnvloedt.

1.10 Persoonlijke en gemedieerde ervaring

| 60 |

Een theorie die we verder ook zullen gebruiken – die van de symbolische samenleving – voorspelt dat in het type samenlevingen dat als symbolisch kan worden omschreven, er een scheiding ontstaat tussen de persoonlijke ervaring enerzijds en de gemedieerde ervaring anderzijds. Om hun persoonlijke situatie te evalueren, kijken mensen naar wat ze persoonlijk ervaren (hun werk, gezondheid, woning en vriendenkring); om oordelen te vellen over wat er in de wereld gebeurt en wat er met hun samenleving gebeurt, zijn mensen aangewezen op de ervaring van anderen en, in de hedendaagse samenleving, bovenal op de media. Het onderwijsniveau speelt bij deze twee ervaringen een rol, maar op een heel verschillende manier. Voor de persoonlijke ervaring speelt het onderwijsniveau een indirecte rol, via het beïnvloeden van de kans op werk, de aard van het verrichte werk, de gezondheid, de inkomenssituatie enzovoort. Bij de vorming van een oordeel over de gang van zaken in de samenleving speelt het onderwijsniveau een meer directe rol omdat het, samen met de mediavorkeur en het mediagebruik, interpretatieve gemeenschappen vormt die een invloed hebben op welke voorstellingen van de gang van zaken in de samenleving worden geselecteerd en hoe die worden geïnterpreteerd.

De theorie van de symbolische samenleving richt de aandacht op de wijze waarop samenlevingen het denken, voelen en doen van hun leden sturen (het probleem van sociale controle). Zij gaat uit van de veranderingen die zich daarin, over de laatste 50 à 60 jaar in een aantal samenlevingen hebben voltrokken. Die veranderingen werden mogelijk door een aantal ingrijpende transformaties die de oude modus van sociale controle hebben afgezwakt, zoals: de zeer grote economische ontwikkeling, de ontwikkeling van de welvaartstaat, de ontkerkelijking en de geloofsafval (onder de autochtone

bevolking), het einde van gezag steunend op geloof en ideologisch gestrengheid in de leer, het vervagen en verdwijnen van vanzelfsprekende tradities de afbouw van de bevelshuishouding. Kortom een geheel van ontwikkelingen die kunnen worden beschreven als ‘de-traditionalisering’. Die ontwikkeling impliceert dat een hele reeks middelen die vroeger aanwezig waren voor gedragssturing nu afgezwakt of in sommige gevallen nagenoeg verdwenen zijn (Elchardus, 2009; Elchardus & De Keere, 2011). De these van de symbolische samenleving stelt dat detraditionalisering niet kan worden beschouwd als de aanloop tot een samenleving van autonome individuen, maar dient te worden gezien als een fase in de verandering van de modus van sociale controle. De mate waarin de vanzelfsprekendheid van tradities en rollen, het gezag van geloof en ideologie en de dreiging met schaarste, een sturende invloed laten gelden op het denken, voelen en handelen, is (sterk) afgenomen, maar die voorzieningen voor sociale controle werden vervangen door een nieuwe modus van controle. Deze steunt enerzijds op individualisme, op de overtuiging dat zelf, autonoom kiezen goed en wenselijk is, anderzijds op een reeks instellingen die gericht zijn op het beïnvloeden van de factoren die de keuzes van individuen sturen. Het gaat om instellingen die via een invloed op de kennis, de competentie, de smaken, de opvattingen, de perceptiewijzen en dergelijke, de keuzes van individuen beïnvloeden. De instellingen die dat doen – zoals het onderwijs, de oude en nieuwe media, de reclame en de psychotherapeutische diensten – zijn tevens degene die over de laatste halve eeuw een hoge vlucht hebben genomen in termen van het aantal mensen dat erin werkzaam is, het aantal mensen dat wordt bereikt, de budgetten die erbij betrokken zijn, de kennis en technologie die wordt aangewend, de opleidingen die voor het personeel werden uitgebouwd. Bij het meten van de mate waarin de symbolische samenleving ontwikkeld is, wordt rekening gehouden met de ontwikkeling van het onderwijs, de omvang van de sector van de reclame en de massa media, het aantal psychologen per capita, en de verspreiding van een conceptie van het zelf die nadruk legt op autonomie en onder meer gehoorzaamheid minder belangrijk acht (Elchardus, 2009; Elchardus en De Keere, 2010).

Omdat het onderwijs gedurende een veel langere tijd veel meer mensen bereikt dan vroeger en zijn opdracht heeft verbreed tot niet-cognitieve uitkomsten, kan men verwachten dat verschillen in onderwijservaring grotere effecten hebben op het denken en voelen van de mensen. Er bestaat daarenboven een sterke samenhang tussen het niveau en de aard van het gevolgde onderwijs en de aard van de mediapreferenties. Onderwijs en media samen vormen interpretatieve gemeenschappen of groepen van mensen die een grotere kans hebben in contact te komen met gelijke mediaproducten en

deze op eenzelfde manier te interpreteren (Elchardus, 2011). Men kan op basis van de relatie tot het onderwijsniveau dus als het ware twee domeinen van oordelen onderscheiden, oordelen die sterk beïnvloed worden door de interpretatieve gemeenschap waartoe men behoort enerzijds, oordelen die sterk beïnvloed worden door de concrete levensomstandigheden (die op hun beurt beïnvloed worden door het onderwijsniveau). Men kan verwachten dat het onderwijsniveau relatief grotere effecten heeft op de via communicatie gevormde houdingen en opvattingen, terwijl maten die de gezondheid, de economische situatie, de beroepssituatie en dergelijke van het individu vatten, een grotere invloed zullen hebben op de persoonlijke levens tevredenheid. Bram Spruyt (2012) vergeleek 60 houdingen en ging na of indicatoren van de oude wijze van controle (religie, materiële condities, beroep), dan wel indicatoren van de nieuwe modi (onderwijs, media en verenigingsleven) de grootste invloed hebben op elk van die 60 houdingen. In het algemeen blijken de indicatoren van de nieuwe modus van controle meer invloed te hebben. Maar het relatieve belang van de oude en nieuwe instellingen van sociale controle blijkt sterk afhankelijk van de indicator die men bekijkt. Variabelen die wijzen op de eigenschappen van de persoonlijke levensomstandigheden (zelfbeeld, levens tevredenheid, eenzaamheid, inschatten van persoonlijke toekomst) zijn sterker beïnvloed door de oude modi. Als het gaat om houdingen die eerder verwijzen naar evaluaties van de gang van zaken in de samenleving of naar maatschappelijke toestanden (toekomst van de samenleving, van de economie, van de democratie, vertrouwen in instellingen, houding tegenover minderheden...) zijn de indicatoren van de nieuwe modus van controle, en dan vooral onderwijs en mediavoorkeur, (veel) belangrijker.

Die bevindingen wijzen er inderdaad op dat de omstandigheden die de persoonlijke situatie sterk beïnvloeden een invloed hebben op hoe mensen die situatie evalueren, terwijl variabele eigenschappen die verwijzen naar de interpretatiekaders die mensen hebben opgebouwd en de communicatieprocessen waarbij ze betrokken zijn, een sterke invloed hebben op hun oordelen over de samenleving. Dat impliceert dat men verschillende ontwikkelingen kan verwachten naargelang het soort gevolg van onderwijs dat bekeken wordt. Dit werd landenvergelijkend onderzocht op basis van de gegevens van de European Social survey van 2008 (Elchardus & De Keere, 2011). Daarbij werd vastgesteld dat naarmate de symbolische samenleving sterker ontwikkeld is, de effecten van het mediagebruik maar vooral van de opleiding sterk toenemen voor maatschappelijke tevredenheid en (licht) afzwakken voor persoonlijke tevredenheid. Voor die opvattingen waarvoor mensen minder exclusief op de ervaringen uit de persoonlijke levenssfeer een beroep kunnen doen, worden kenmerken als opleiding en mediagebruik belangrijker naarmate de

symbolische samenleving meer ontwikkeld is. Het omgekeerde gebeurt met evaluaties van het persoonlijke leven. In landen waar de symbolische samenleving zwak ontwikkeld is zijn de hoogopgeleiden veel meer tevreden met hun persoonlijke leven dan de laagopgeleiden. In sterk ontwikkelde symbolische samenlevingen is dat verschil nagenoeg verdwenen. In zwak ontwikkelde symbolische samenlevingen staan de hoogopgeleiden kritischer tegenover de gang van zaken in de samenleving of is er geen verschil naar opleiding, in sterk ontwikkelde symbolische samenlevingen is het maatschappelijk onbehagen van de laagopgeleiden daarentegen veel groter dan dat van de hoogopgeleiden.

Op basis van die vaststellingen lijkt het aangewezen steeds een onderscheid te maken tussen twee soorten effecten van onderwijs. Enerzijds de effecten die zich realiseren via een invloed op de levensomstandigheden, de materialiteit van het bestaan als men wil: het werk, de gezondheid, het inkomen, het sociaal netwerk.... Anderzijds de effecten die zich realiseren via het onderwijs als cultureel gegeven, via de interpretatieschema's die mensen hanteren en de symbolische inhoud die ze selecteren ten gevolge van hun onderwijsniveau. Daarmee wordt meteen de vraag aangereikt in welke mate de scheidslijn die door het onderwijs wordt veroorzaakt, betrekking heeft op het ene, dan wel op het andere effect van onderwijs. Ik probeer daar in de volgende paragraaf een antwoord op te geven.

1.11 Varieert het effect van onderwijs naar nationale context?

Heel wat onderzoekers vragen zich af of er zoiets bestaat als universeel geldende effecten van onderwijs (zie Campbell, 2006; Preston & Green, 2003; zie ook Campbell, 2006; Wattenberg, 2002; Delli Carpini & Keeter, 1996; Huang et al., 2009; Preston & Green, 2003). Dergelijke vragen scherpen de belangstelling voor landenvergelijkend onderzoek aan en richten de aandacht op de wijze waarop onderwijs interageert met kenmerken van de nationale context (Abramson & Inglehart, 1994: 800). Ook al omdat de beschikbare evidentie geen stellig antwoord toelaat op de vraag of de onderwijsverschillen over de tijd al dan niet groter zijn geworden, is men aangewezen op landenvergelijkend onderzoek om meer inzicht in de dynamiek van onderwijsverschillen te verwerven. Een voordeel van dergelijk onderzoek is dat het in handen van de betere onderzoekers theorie-gestuurd gebeurt. We doorlopen daarom eerst een aantal theorieën die de relatie leggen tussen kenmerken van de hedendaagse samenleving en de ongelijkheden en verschillen naar onderwijsniveau.

1.11.1 de kennismaatschappij

De term 'kennismaatschappij' wordt gebruikt om de overgang te beschrijven van een economie gebaseerd op de productie van goederen naar een economisch systeem hoofdzakelijk gebaseerd op de ontwikkeling en de verspreiding van informatie en kennis (UNESCO, 2005; Drucker, 1969). Verschillende auteurs belichten naast de specifieke economische transformaties ook de veranderingen in andere levenssferen, zoals het stijgend belang van onderwijs, de globalisering van economie, politiek en het culturele leven die door de ICT-revolutie wordt mogelijk gemaakt, alsook de toegenomen sociale kwetsbaarheid van bepaalde groepen die daaruit voortvloeit (UNESCO, 2005; Stehr, 1994; Mansell & Wehn, 1998; Eimers & Verhoef, 2004; Heidemann, 2001). De Wereldbank¹⁴ heeft inmiddels een indicator ontworpen om de ontwikkeling van de kennismaatschappij te monitoren. Volgens die indicator is zij, binnen de Europese context, het verst gevorderd in de Scandinavische landen, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Ierland. Het minst ontwikkeld in Turkije en een aantal Oost- en Zuid-Europese landen.

| 62 |

Terwijl de verwachtingen met betrekking tot de weldaden van de kennismaatschappij dikwijls hooggespannen staan, waarschuwen een aantal auteurs dat deze ook een bron van nieuwe ongelijkheden en uitsluiting kan zijn (Cantillon et al., 2003; Derks, 2006; Eimers & Verhoef, 2004). Volgens hen worden hoge niveaus van kennis en competentie een voorwaarde om 'mee te doen' in de kennismaatschappij en terwijl het hoogst behaalde diploma zeker geen perfecte maat van kennis en competentie is, is het wel een goede indicator en een frequent gebruikt criterium (De Rick et al., 2006; Onderwijsraad, 2003; Zborovskii & Shuklina, 2007). Daarom verwacht men dat de laagopgeleiden of de laagst opgeleiden een groot risico lopen te worden uitgesloten in de kennismaatschappij. Technologische innovatie maakt de automatisering van eenvoudig routinewerk mogelijk, wat volgens verschillende auteurs leidt naar een dalende vraag naar laaggeschoolde arbeid (Gini, 2000; De Rick et al., 2006; Derks, 2006; Onderwijsraad, 2003; Schneeberger, 2006; Cantillon et al., 2003; de Grip & Zwick, 2004; Machin, 2001; Nixon, 2006; Onderwijsraad, 2003; Eimers & Verhoef, 2004; De Rick et al., 2006; Schneeberger, 2006; Heidemann, 2001; Caroli & Van Reenen, 2001; Bresnahan et al., 2002; Green et al., 2000). Diezelfde technologische innovaties die automatisering vergemakkelijken bevorderen globalisering waardoor de concurrentie met lage loonlanden en het delokaliseren van productie-eenheden gemakkelijker wordt, met wederom

negatieve gevolgen voor vooral de laaggeschoolde arbeidskrachten (Schneeberger, 2006; Cantillon et al., 2003). Een aantal auteurs meent de gevolgen van die tendensen te zien in de stijgende werkloosheidscijfers van laagopgeleiden, die in de laatste jaren in verschillende Europese landen inzichtelijk werden (Gini, 2000; Onderwijsraad, 2003; Eimers & Verhoef, 2004; De Rick et al., 2006; Cantillon et al., 2003).

De verwachting dat de kennismaatschappij leidt tot een verslechtering van de arbeidsmarktpositie van de laagopgeleiden en dus tot een groeiende kloof in materiële levensomstandigheden met de hoogopgeleiden, laat vele auteurs ook vermoeden dat de kloof in gezondheid tussen laag- en hoogopgeleiden zal toenemen (Vranken et al., 2009; Gadeyne et al., 2002; Gisle et al., 2010; Blisard et al., 2004; Matthys et al., 2004). Soms wordt zelfs verwacht dat precies de achterstand in het gebruik van ICT de kloof in gezondheid groter maakt, omdat de toegang tot de informatie en de netwerken die gezond gedrag kunnen bevorderen, beperkter is voor niet gebruikers en zwakke gebruikers (ESDIS, 2006; ISPL, 2007; Lee, 2008). Omdat de concrete levensomstandigheden, zoals het hebben van werk, het kunnen rondkomen met het inkomen en het genieten van een goede gezondheid heel belangrijk zijn voor de persoonlijke levenstevredenheid (Verlet & Callens, 2010; Corijn, 2010; Elchardus & Smits, 2007; Veenhoven, 1984) kan men ook verwachten dat het verschil in levenstevredenheid tussen laag- en hoogopgeleiden in de kennismaatschappij toeneemt.

Auteurs die verwachten dat de materiële positie (arbeidsmarktpositie, inkomen en gezondheid) van de laagopgeleiden in de kennismaatschappij relatief, ten opzichte van de hoogopgeleiden, verslechterd en hun levenstevredenheid daardoor ook relatief afneemt, verwachten bij de laagopgeleiden ook hogere niveau van onbehagen en de daarbij passende houdingen. Laagopgeleiden zouden als gevolg van hun groeiende marginaliteit het gevoel krijgen de verliezers van modernisering en globalisering te zijn en geen plaats en toekomst meer te hebben in de kennismaatschappij. Daarom zouden zij zich onbehaaglijk voelen (Derks, 2000; Derks, 2005; Derks, 2006; Cantillon et al., 2003; Pelleriaux, 1998; (Betz 1990; Bornschier 2010; Kriesi et al. 2006; Calhoun 1988)). Het gevoel van onbehagen wordt verder nog aangezwengeld door het vermeende meritocratische karakter van het onderwijs, waardoor het mogelijk wordt de lage opleiding (en de gebrekkige schoolloopbaan waarvan dit het gevolg is) te beschouwen als een teken van persoonlijk falen (Billig, Condor et al., 1988; Jenssen, 1995; Pelleriaux, 1998; Derks, 2000, 2006; Wimmer, 2000; Elchardus & Pelleriaux, 2001; Cantillon et al., 2003; De Botton, 2004) temeer daar laagopgeleiden al de neiging hebben hun situatie toe te schrijven

¹⁴ Zie <http://info.worldbank.org/etools/kamz/KAM> (geraadpleegd op 16 december 2011).

aan een gebrek aan inzet en (genetisch bepaald) talent. Het aldus gegroeide maatschappelijk onbehagen vertaalt zich dan ideologisch in een negatief mens- en maatschappijbeeld dat aanleiding geeft tot een reeks samenhangende houdingen die ingaan tegen de houdingen die door 'de dominante cultuur' worden gewaardeerd. Het gaat om houdingen als autoritarisme, antidemocratische gevoelens, utilitair individualisme, etnocentrisme, een voorkeur voor harde repressie enzovoort, kortom een rechtste positie op de nieuwe breuklijn (Derks, 2000; Pelleriaux, 1998).

Kort samengevat, een groot aantal auteurs verwacht dat de ontwikkeling van de kennismaatschappij leidt naar een groeiend verschil tussen laag- en hoogopgeleiden op materieel vlak, in termen van levensstevredenheid, en daarom ook in termen van maatschappelijk onbehagen en de houdingen die daarmee gepaard gaan. Die kloof zou ontstaan ten gevolge van de relatieve achteruitgang van de laagopgeleiden.

Hoewel de net geformuleerde stelling wijdverbreid is en heel plausibel klinkt, mag men toch niet blind zijn voor de beperkingen van de evidentie waarop zij steunt. Deze beslaat een relatief kort tijdspectief, heeft betrekking op één of een paar landen waarvan wordt aangenomen dat het om kennismaatschappijen gaat, maar zonder dat het verband tussen de mate van ontwikkeling van de kennismaatschappij en de ongelijkheden tussen de onderwijsniveaus rechtstreeks wordt onderzocht. Onderzoekers die landen vergelijken plaatsen dan ook vraagtekens bij die effecten van de kennismaatschappij. Gesthuizen en collega's (2010) stellen dat in gemoderniseerde landen niet alleen de vraag naar hooggekwalificeerde arbeid is toegenomen, maar ook het aanbod aan hooggekwalificeerde werknemers is gestegen. Waar het aanbod hooggekwalificeerde werknemers ten opzichte van de vraag naar dergelijke arbeidskrachten hoog is, stellen ze vast dat de sociaaleconomische verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden kleiner zijn. Die bevinding kan erop wijzen dat de kennismaatschappij niet leidt tot een grotere kloof in arbeidsmarktparticipatie en materiële condities tussen laag- en hoogopgeleiden, omdat ten gevolge van de groei van het hoger onderwijs ook de relatieve positie van de hoogopgeleiden verzwakt. In Nederland blijkt het aantal laagopgeleiden in de beroepsbevolking (werkenden plus werkzoekenden) sterker te zijn gedaald dan het aandeel laaggeschoolde banen. Dit betekent dat er in principe voldoende banen zijn voor deze groep (Josten, 2010). Gesthuizen en Scheepers (2010) merken ook kleinere onderwijsverschillen in economische kwetsbaarheid in die landen waar de gemiddelde sociaaleconomische status van de groep lager opgeleiden hoger is. De processen van kennis-gerelateerde technologische veranderingen die in moderne economieën plaatsvinden, hebben

volgens die onderzoekers ook positieve gevolgen voor de lager opgeleiden. Omwille van de proportionele afname van elementaire jobs, is de arbeidsmarkt waartoe lager opgeleiden toegang hebben, verbeterd, wat tot hogere lonen en minder economische kwetsbaarheid heeft geleid. Ook wat de gezondheid betreft worden door een aantal onderzoekers kanttekingen geplaatst bij de mogelijk negatieve gevolgen van de kennismaatschappij. Gesthuizen, Huijts en Kraaykamp (2011) onderzoeken de cross-nationale variatie in opleidingseffect volgens de mate van modernisering van de arbeidsmarkt. Zij stellen vast dat hoe hoger de sociaaleconomische status van de werkenden en van de laagopgeleiden (wat zij beschouwen als een teken van een gemoderniseerde arbeidsmarkt), hoe kleiner de gezondheidsverschillen tussen de laag- en de hoogopgeleiden. Zij verwijzen daarbij ook naar de waarschijnlijke effecten van de welvaartsstaat.

1.11.2 De welvaartsstaat

Terwijl heel wat auteurs verwachten dat de positie van de laagopgeleiden in de kennismaatschappij relatief achteruitgaat, verwacht men van de verzorgingsstaat net het tegenovergestelde. Gezien het feit dat de verzorgingsstaat bepaalde diensten ruim toegankelijk maakt en bijdraagt tot inkomensgelijkheid verwacht men dat de verzorgingsstaat de ongelijkheden en verschillen naar onderwijsniveau beperkt houdt (Andreß & Heien, 1999; Wildeboer Schut et al., 2000). Voor gezondheid werd dit bevestigd in onderzoek van Eikemo, Huisman et al. (2008) en van Espelt et al. (2008)¹⁵. Gesthuizen, Huijts en Kraaykamp (2011) onderzochten landenvergelijkend de variatie in opleidingseffect volgens overheidsuitgaven in de gezondheidszorg. Laagopgeleiden halen volgens hen meer voordeel uit overheidsuitgaven in de gezondheidszorg dan hoogopgeleiden. Hun beperktere financiële middelen zouden dan immers een minder bepalende rol spelen om een dokter of ziekenhuis op te zoeken, waardoor problemen sneller gedetecteerd worden, waardoor ook sneller en beter kan worden ingegrepen en ook sneller informatie over (gezonde) levensstijlen kan worden doorgegeven. Gesthuizen en co-auteurs stellen vast dat hoe groter het aandeel overheidsuitgaven in de gezondheidszorg, hoe kleiner de verschillen in ervaren gezondheid tussen de opleidingsniveaus. Ook Gesthuizen en Scheepers (2010) stellen een lagere onderwijsongelijkheid in economische kwetsbaarheid vast naarmate overheden de gezondheidszorg meer voor hun rekening nemen.

¹⁵ Zij onderscheiden types welvaartsstaten en vinden dat de gezondheidsverschillen naar onderwijsniveau het kleinst zijn in de continentale, Bismarckiaanse stelsels (bv. Duitsland, België) en het grootst in de zwak ontwikkelde Zuid-Europese welvaartsstaten.

Aangezien gezondheid een belangrijke rol speelt in de levensvredeheid, kan men ook verwachten dat als de verschillen in gezondheid tussen de opleidingsniveaus afnemen in de verzorgingsstaat, de verschillen in levensvredeheid eveneens zullen afnemen.

Er zijn ook auteurs die bij een afname van de materiële ongelijkheden ook een convergentie van de houdingen verwachten. Green en collega's (2008) suggereren dat stijgingen in het gemiddelde behaalde opleidingsniveau van de bevolking misschien geen directe impact hebben op engagement, tolerantie sociale cohesie enzovoort. Volgens hen kan een relatief hoog gemiddeld opleidingsniveau daarentegen wel leiden tot een reductie van armoede, werkloosheid en inkomensongelijkheid wat op zijn beurt dan weer sociale cohesie kan bevorderen (zie ook Healy, 2006).

1.11.3 De symbolische samenleving

Terwijl de these van de kennismaatschappij de aandacht richt op de cognitief-technologische grondslag van onze samenlevingsorganisatie, de these van de verzorgingsstaat de aandacht toespitst op sociale rechten, vestigt, zoals eerder al besproken, de these van de symbolische samenleving de aandacht op de mechanismen van sociale controle: de voorzieningen waarmee een samenleving het voelen, denken en handelen van haar leden stuurt.

Op basis van de these van de symbolische samenleving verwacht men dat effecten op de materiële levensomstandigheden en op de houdingen die verband houden met een evaluatie van de gang van zaken in de samenleving, verschillend zullen zijn. Deze theorie formuleert geen verwachtingen met betrekking tot de materiële levensomstandigheden, maar beschouwt de welvaartsstaat in Europa wel als een voorwaarde voor de ontwikkeling van de symbolische samenleving en verwacht dus in feite dat de kloof in gezondheid en levensvredeheid kleiner wordt naarmate de symbolische samenleving ontwikkelt. Wat betreft houdingen die verband houden met de gang van zaken in de samenleving verwacht deze theorie groeiende verschillen omdat, ten eerste, die houdingen sterk beïnvloed worden door de interpretatieve gemeenschap, ten tweede, precies in een symbolische samenleving de wederzijds versterkende invloed van onderwijsniveau en mediavorkeur kan groeien en, ten derde, omdat de verschillen in onderwijsniveau een belangrijke rol kunnen spelen omdat de hoogopgeleiden hebben opgehouden een heel kleine minderheid te zijn en de laagopgeleiden hebben opgehouden een overweldigende meerderheid te zijn. De grote proportie hoogopgeleiden schept de mogelijkheid dat deze de politieke toon bepalen en het establishment vormen, terwijl er voor de sterk geslonken groep van laagopgeleiden een verhoogd risico is op sociale en culturele marginalisering:

hun manier van denken heeft nog weinig kans weldenkendheid te definiëren.

1.11.4 Europese modernisering

De theorieën over de kennismaatschappij, de welvaartsstaat en de symbolische samenleving leiden naar verschillende verwachtingen. Op basis van de eerste verwacht men dat de materiële situatie en de levensvredeheid van de laagopgeleiden relatief slechter wordt. Verschillende auteurs verwachten tevens dat als gevolg van die ontwikkeling de gevoelens van maatschappelijk onbehagen van de laagopgeleiden eveneens zullen toenemen, waardoor er een kloof groeit tussen de houdingen van laag- en hoogopgeleiden. Op basis van de theorieën over de welvaartsstaat verwacht men dat de kloof in gezondheid en materiële situatie tussen de laagst- en de hoogst opgeleiden verkleind wordt. Wat betreft de arbeidskansen kan men uit deze theorie geen eenduidige hypothese afleiden, maar een relatieve afname van de verschillen in gezondheid en materiële levensomstandigheden zou ook moeten leiden tot een afname van verschillen in de levensvredeheid. Als de kloof in maatschappelijk onbehagen en daaraan gerelateerde houdingen groeit als de materiële situatie van de laagopgeleiden relatief verslechterd, zou men ook moeten zien dat zij verkleint als die relatieve positie verbeterd. De theorie van de symbolische samenleving leidt dan weer tot een heel andere verwachting. Wat de materiële omstandigheden betreft verwacht deze theorie dezelfde gevolgen als die van de welvaartsstaat, een afname van de ongelijkheid tussen onderwijsniveaus. In tegenstelling tot de theorie die enkel de groei van de welvaartsstaat in rekening brengt, verwacht deze theorie echter tegelijkertijd een toename van de verschillen in onbehagen en de bijpassende houdingen. Verschillen die, volgens deze theorie, minstens gedeeltelijk aan de mediavorkeur en het mediagebruik kunnen worden toegeschreven.

Omdat ze tot verschillende hypothesen leiden, lijkt het gemakkelijk deze theorieën te toetsen. Dat werd geprobeerd (De Groof et al., 2012) maar het bleek dat gangbare maten van de kennismaatschappij, de welvaartsstaat en de symbolische samenleving binnen Europe heel sterk samenhangen (de zwakste correlatie is .78, de sterkste .94). Dat betekent dat binnen de Europese context de drie processen hand in hand gaan. Sterke kennismaatschappijen zijn gegroeid in de sterke welvaartsstaten en dat zijn tevens de samenlevingen die het verst ontwikkeld zijn in de richting van de symbolische samenleving. De samenhang tussen de drie processen is, althans binnen de Europese context, veel te sterk om op een betrouwbare wijze het netto effect van elk proces op de onderwijsverschillen te kunnen achterhalen. Het is daarom aangewezen te spreken van een Europese modernisering die

zich onderscheidt door het samengaan van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, de ontwikkeling van de kennismaatschappij en de verandering van de modus van sociale controle in de richting van een symbolische samenleving. Landen die op de drie onderscheiden dimensies steeds bij de top-5 van de Europese landen scoren, zijn: Denemarken, Zweden, Noorwegen en Finland. Nederland zit twee keer in die top-5 en België één keer. Het minst gevorderd in die Europese modernisering zijn: Turkije, Roemenië, Bulgarije, Griekenland en Polen.

De Groof et al. (2012) hebben onderzocht hoe de verschillen naar arbeidsparticipatie, gezondheid (zelfevaluatie), levensvrede, vertrouwen in de instellingen (als indicator van maatschappelijk onbehagen), de houding tegenover migranten en autoritarisme (of de voorkeur voor harde repressie) tussen de onderwijsniveaus zich verhouden tot de mate van Europese modernisering. Daarbij blijkt dat de “materiële” verschillen (arbeidsparticipatie, gezondheid en levensvrede) afnemen en de verschillen in de indicator van onbehagen en de houdingen toenemen. Een groeiende kloof in houdingen tussen laag- en hoogopgeleiden kan dus zeker niet, zoals onder meer Oenen (2011:84) suggereert, aan een groeiende kloof tussen rijk en arm worden toegeschreven. De vaststelling geldt zowel in het geval dat gekeken wordt naar verschillen tussen vaste onderwijsniveaus (laag, midden en hoog zoals eerder gedefinieerd) als wanneer gekeken wordt naar het verschil tussen de 20% laagst opgeleiden en het bevolkingsgemiddelde (De Groof et al., 2012). Deze vaststelling is consistent met die van Farnen en Meloen (2000) op basis van surveygegevens uit 44 landen, die vaststelden dat opleiding overall een negatief effect heeft op autoritarisme en dat dit effect sterker wordt naarmate landen economisch sterker ontwikkeld zijn en een langere democratische traditie hebben.

Daaruit kan, strikt genomen, niet worden geconcludeerd dat de theorieën gebouwd op de kennismaatschappij niet geldig zijn, wel dat indien de kennismaatschappij de negatieve effecten zou hebben die een groot aantal auteurs ervan verwacht, deze althans in Europa ruimschoots gecompenseerd worden door de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

Verliezers van modernisering en globalisering?

Het verbazende van de gedane vaststelling is echter dat naarmate de Europese modernisering verder gevorderd is, de verschillen in objectieve condities (arbeidsparticipatie en gezondheid) alsook in levensvrede tussen de laag- en

hoogopgeleiden kleiner zijn, maar de verschillen in maatschappelijk onbehagen en de onderzochte houdingen groter. Het eerste resultaat wordt bereikt omdat, naarmate de Europese modernisering hoger is, de winst in gezondheid, levensvrede en arbeidsparticipatie groter is voor laag- dan voor midden- en hoogopgeleiden. Het lijkt plausibel dit toe te schrijven aan de ontwikkeling van de welvaartsstaat en aan de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt die door Gestuizen en medewerkers en Josten worden signaleerd (zie hierboven). Voor de indicator van onbehagen en de bestudeerde houdingen blijkt de positie van de laagopgeleiden niet veel variatie te vertonen. De positie van de laagopgeleiden blijft voor die indicator en houdingen ongeveer dezelfde, ongeacht het niveau van Europese modernisering. Het zijn de houdingen van de hoogopgeleiden die wijzen op meer institutioneel vertrouwen, een lagere graad van autoritarisme en een meer positieve en verdraagzame houding ten opzichte van immigranten naarmate de mate van Europese modernisering hoger is. Het is plausibel dit vooral toe te schrijven aan de ontwikkeling van de symbolische samenleving en de kennismaatschappij. Als men de resultaten van het landenvergelijkend onderzoek even interpreteert als ware het een ontwikkeling die over de tijd wordt waargenomen, zou men kunnen zeggen dat naarmate de Europese modernisering voortschrijdt de hoger opgeleiden kosmopolitischer worden in hun houdingen, terwijl de laagopgeleiden op hun posities blijven, waardoor er tussen die groepen een grote kloof groeit in maatschappelijk onbehagen en de houdingen die daar uiting aan geven.

Het grote verschil in houdingen tussen laag- en hoogopgeleiden in gemoderniseerde Europese landen als Nederland werd al veelvuldig waargenomen (zie hierboven). In die zin bevestigt het landenvergelijkend onderzoek wat onderzoek in Nederland, de Scandinavische landen, Duitsland en België al ten overvloede heeft aangetoond. De resultaten van dat vergelijkende onderzoek plaatsen echter grote vraagtekens bij de meest populaire interpretatie van dat verschil. Deze schrijft de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden toe aan een reactie van de laagopgeleiden op een mankement, frustratie of ontevredenheid (Bovens & Wille, 2010; verschillende essays in Kriesi et al., 2008). Zij beschouwt de laagopgeleiden als de ‘verliezers van de modernisering en de globalisering’ die reageren op voor hen overweldigende, desoriënterende veranderingen, die hen daarenboven ook nog in een kwetsbare economische en zwakke politieke positie dringen (Betz 1990; Bornschier 2010; Kriesi et al. 2006; Calhoun 1988). Uit wat vooraf gaat blijkt ook dat men de laagopgeleiden inderdaad veel meer dan de midden- en hoogopgeleiden aantreft bij mensen in een zwakke economische positie, dat zij in hogere mate gevoelens van anomie en achterstelling hebben en veel hogere niveaus

van maatschappelijk onbehagen. Die vaststelling steunt echter nagenoeg steeds op de analyse van nationale gegevens op één punt in de tijd. Zij wordt dan, zonder dat dit is aangetoond, gekoppeld aan de veronderstelling dat de positie van de laagopgeleiden over de tijd is achteruitgegaan. Solide longitudinaal onderzoek naar die these ontbreekt grotendeels en wat er is laat een verdeeld beeld zien. Landenvergelijkend onderzoek bevestigt de these van een groeiende kloof in materiële omstandigheden niet, integendeel. Er is wel een groeiende kloof tussen de houdingen van de laag- en hogeschoolen, maar deze lijkt het gevolg van een verandering van houdingen die zich vooral bij de hogeschoolden voordoet. De houdingen van de laagopgeleiden blijken in de meer gemoderniseerde Europese landen niet te verschillen van die in de minst gemoderniseerde Europese landen. De houdingen van de hoogopgeleiden daarentegen geven in de meer gemoderniseerde landen blijk van minder maatschappelijke malaise en meer kosmopolitisme dan in de minst gemoderniseerde Europese landen. Het lijkt derhalve plausibel te veronderstellen dat naarmate de Europese modernisering zich heeft

| 66 |

voltrokken, de snel groeiende groep van hoogopgeleiden zich beter voelt in de maatschappij die op deze manier groeit en houdingen aanneemt die in verband met openheid, verdraagzaamheid en anti-autoritarisme meer en meer afwijken van die van de rest van de bevolking en in het bijzonder die van de laagopgeleiden.

In het licht van die vaststellingen verschijnt het recente succes van het populisme minder als een reactie van de verliezers van de modernisering, maar meer als een reactie tegen de politieke invloed van de hoogopgeleiden waarvan de visie en waarden zich van die van de rest van de bevolking hebben verwijderd. Die interpretatie steunt op de vergelijking van Europese landen op één punt in de tijd. Om meer zekerheid te hebben zou longitudinaal onderzoek over een betrekkelijk lange periode van 40 à 50 jaar nodig zijn. Dat is niet beschikbaar. Onder die omstandigheden is landenvergelijkend materiaal de best mogelijke evidentie en in het licht daarvan is het aangewezen de these van de verliezers van de modernisering en de globalisering, van een reactie van de laagopgeleiden op een materiële achteruitgang van hun positie te beschouwen als weinig waarschijnlijk. Daarmee verandert de visie op een politiek gevoelige scheidslijn rond onderwijs vrij grondig. Deze ontstaat niet omdat de laagopgeleiden reageren op een gebrek, maar omdat de expansie van het hoger onderwijs en de spectaculaire groei van de proportie hoogopgeleiden de definitie van weldenkendheid en de politieke cultuur ingrijpend heeft veranderd. Hoogopgeleiden ontwikkelen opvattingen die sterker verschillen van die van de laagopgeleiden en die, gegeven de omvang van de groep hoogopgeleiden en hun politieke invloed, bepalen wat als weldenkend

wordt beschouwd en wat tevens heel sterk het gedrag van partijen en het beleid bepaalt. Daardoor gaat dit laatste, bijvoorbeeld het vlak van veiligheid, immigratie en integratie, sterk verschillen van wat veel laagopgeleide burgers wenselijk achten. Het succes van populistische partijen verschijnt vanuit dit gezichtspunt als een reactie op die invloed en dat beleid.

Samenvatting en kennisvragen

Dit review-essay steunt op het onderscheid tussen vijf verschillende betekenissen van het begrip scheidslijn:

- verschillen in materiële levensomstandigheden, zoals arbeidsparticipatie, inkomen, gezondheid en levensverwachting;
- sociale afstanden of verschillen in de mate waarin en de wijze waarop mensen met elkaar in contact komen (respect, ontzag en aantrekkingskracht voor elkaar hebben);
- verschillen in opvattingen, houdingen, normen en waarden.
- verschillen die ontstaan omdat groepen zelfbewust worden, zich beschouwen als verschillend van andere groepen;
- verschillen die zich verwezenlijken en bestendigen via verschillende vormen van organisatie, waaronder politieke partijen.

Men kan die onderscheiden soorten verschillen beschouwen als cumulatieve etappes die, naarmate zij zich realiseren, aanleiding geven tot steeds hardere en politiek gevolgrijkere scheidslijnen. Een dergelijke visie is vruchtbaar zolang men voor ogen houdt dat het niet gaat om een dwingend, gedetermineerd proces. Verschillende auteurs hebben er op gewezen dat grote materiële en culturele verschillen en sociale afstanden kunnen bestaan, zonder te leiden tot zelfbewuste politieke actie en organisatie.

De vraag naar de rol van onderwijs in het scheppen van (nieuwe) scheidslijnen, stelt zich uiteraard tegen de achtergrond van de onderwijsexpansie van de tweede helft van de vorige eeuw en van de wijze waarop deze de samenleving grondig heeft veranderd. Rond de Tweede Wereldoorlog had in landen als Nederland en België slechts een heel kleine minderheid – minder dan één procent van de bevolking – een diploma van het hoger onderwijs. Vandaag is ongeveer een derde van de bevolking hoogopgeleid. Het is duidelijk dat een dergelijke ontwikkeling, waarbij een statistisch gesproken nagenoeg verwaarloosbare minderheid van hoogopgeleiden doorgroeit naar ongeveer een derde van de bevolking en de laagopgeleiden van een overweldigende meerderheid krimpen tot eveneens een derde van de bevolking,

de maatschappelijke verhoudingen tussen die groepen en de samenleving diepgaande zal veranderen.

1.12 Verschillen in materiële levens-omstandigheden

Levenskansen en begeerde en schaarse goederen zijn heel ongelijk tussen de onderwijsniveaus verdeeld.

Laagopgeleiden nemen in veel mindere mate deel aan de arbeidsmarkt dan hoogopgeleiden. Hun lagere werkzaamheidsgraad is een gevolg van zowel hun lagere arbeidsmarkt-participatie als van een verhoogd risico op werkloosheid. Voor laagopgeleiden is de instap in de arbeidsmarkt, de transitie van school naar werk moeilijker dan voor de andere opleidingsgroepen en als zij werkloos worden, is het voor hen ook moeilijker om weer een baan te vinden. Als de laagopgeleiden werken, hebben ze andere beroepen dan de midden- en hoogopgeleiden. Zij verdienen minder en boeken over de loopbaan minder financiële vooruitgang. Hun werk wordt gekenmerkt door een grotere mate van werkonzekerheid. Zij lopen een groter risico op een arbeidsongeval.

Laagopgeleiden schatten hun gezondheid merkelijk minder goed in dan midden- en hoogopgeleiden. Zij lijden meer aan chronische aandoeningen; hebben niet alleen meer lichamelijke, maar ook meer psychische klachten. Zij lijden meer pijn. Al die verschillen houden stand na controle voor de leeftijd en andere sociaaleconomische kenmerken.

De slechtere gezondheid van de laagopgeleiden kan ten dele worden toegeschreven aan een ongezonder levensstijl.

Laagopgeleiden eten ongezonder, eten vaker voor tv, slaan het ontbijt frequenter over en eten meer vet. Hun mondhygiëne is gebrekiger. Zij roken meer. Hun Body Mass Index is iets hoger dan die van midden- en hoogopgeleiden, en hoger dan goed is voor de gezondheid. Al die verschillen cumuleren in een aangrijpende ongelijkheid in levensverwachting.

In Nederland kunnen in 2009 hoogopgeleide mannen en vrouwen verwachten respectievelijk 19,2 en 20,6 jaar langer te leven in als goed ervaren gezondheid dan laagopgeleiden.

1.13 Sociale afstand en segregatie

Tussen laag- en hoogopgeleiden is ook een grote sociale afstand gegroeid. De maatschappelijke participatie van laagopgeleiden ligt veel lager dan die van hoogopgeleiden en binnen het verenigingsleven voltrekt zich daarnaast een transformatie die segregatie naar onderwijsniveau in de hand werkt. De zuilverbonden verenigingen verliezen leden, terwijl nieuwere, niet verzuilde vormen van organisatie leden winnen. Deze laatste blijken echter vooral onder

hoogopgeleiden te rekruteren. De verzuilde verenigingen waren daarentegen in veel gevallen een ontmoetingsplaats voor laag- en hoogopgeleiden, terwijl er nu een tendens naar sociale segregatie kan worden onderkend. Nederlanders zijn zich daarvan bewust. Negenenvijftig procent van hen gaat akkoord met de stelling dat mensen van verschillende opleidingsniveaus steeds minder contact met elkaar hebben. Dat percentage is beduidend hoger bij laag- (66% akkoord) dan bij hoogopgeleiden (53% akkoord).

Uitermate revelerend voor processen van sociale segregatie en afstand is de keuze van levensgezel of huwelijkspartner. Homogamie naar onderwijsniveau is hoog. Laag- en hoogopgeleiden gaan veel minder samenwonen en huwen minder dan kan worden verwacht op basis van het toeval. Homogamie naar opleidingsniveau is nu veel belangrijker dan homogamie naar sociale afkomst of beroepsgroep.

1.14 Een nieuwe stand?

Homogamie is een sterke indicator van sociale segregatie. Homogamie naar onderwijsniveau speelt echter eveneens een heel belangrijke rol in de verdeling van de onderwijskansen van de kinderen, omdat het de economische, sociale en culturele hulpbronnen die een gezin in die kansen kan investeren, heel ongelijk over de gezinnen verdeelt. Men krijgt een concentratie, aan de ene kant, van gezinnen van hoogopgeleiden waarin die hulpbronnen in grote mate aanwezig zijn, aan de andere kant gezinnen van laagopgeleiden waar die hulpbronnen in grote mate ontbreken. Een toename van homogamie naar onderwijsniveau laat dan ook vermoeden dat de samenleving zich sluit, niet alleen door het segregeren van onderwijsgroepen, maar ook over de generaties heen door de creatie van grote verschillen in de kansen op een succesrijke onderwijsloopbaan.

Er is sterke intergenerationale reproductie van onderwijsverwerving in nagenoeg alle Europese landen. Vooral Vlaanderen, waar onderwijsmobiliteit van de ene op de andere generatie zowat de laagste van Europa is, kampt met dat probleem. In Nederland werd begin jaren negentig van de vorige eeuw een bescheiden winst in de strijd tegen sociale ongelijkheid in het onderwijs vastgesteld. Als onderwijs-systemen geconfronteerd worden met een toegenomen onderwijsbevolking neigen ze er echter naar om intern te differentiëren en verschillende onderwijstypes en onderwijsvormen die meestal ook ongelijke levenskansen inhouden, aan te bieden. Als die eigenschap in rekening wordt gebracht – en naast het niveau ook het type onderwijs wordt bekeken – blijkt er wat betreft de sociale ongelijkheid in het onderwijs in

Nederland vanaf de jaren negentig geen vooruitgang en zelfs achteruitgang te zijn.

De mate van sociale segregatie die groeit tussen laag- en hoogopgeleiden en die deze in feite meer op standen dan op nieuwe klassen doet lijken, bestendigt zich op verschillende manieren over de generaties heen. Dat gebeurt omdat gezinnen in de verschillende onderwijsstanden over (heel) ongelijke hulpbronnen beschikken om de onderwijsloopbaan van hun kinderen te ondersteunen. Het gebeurt ook omdat de kinderen uit de verschillende standen niet naar dezelfde scholen gaan. In feite worden ze verdeeld over scholen die in mindere of meerdere mate de schoolloopbaan en de latere beroepsloopbaan van hun leerlingen kunnen bevorderen.

De hardnekkige intergenerationale reproductie van onderwijskansen, de hoge en volgens sommige onderzoekers toenemende mate van homogamie naar onderwijsniveau, alsook de sociale segregatie van de schoolbevolkingen, worden ook beschouwd als een aanwijzing dat er rond onderwijsverschillen een nieuwe verharde klassen- of, preciezer, standenstructuur groeit van groepen waartussen niet alleen de materiële middelen ongelijk verdeeld zijn, die zich niet alleen sociaal van elkaar verwijderen en afsluiten, maar waarvan de kinderen ook heel ongelijke kansen op een succesrijke onderwijsloopbaan hebben en die zich, volgens sommige auteurs, ook cognitief van elkaar beginnen te onderscheiden. De vrees dat door dergelijke ontwikkelingen de maatschappij zich weer gaat sluiten, omdat het voor kinderen van laaggeschoolde ouders heel moeilijk wordt sociaal op te klimmen via het onderwijs, kan in verband gebracht worden met een andere zorg die een aantal jaren geleden is opgedoken onder de naam 'nieuwe sociale kwestie'.

De these van de nieuwe sociale kwestie omvat drie elementen. Ten eerste, de vaststelling dat verschillen in levensomstandigheden sterk samenhangen met verschillen in opleidingsniveau. Ten tweede, dat die verschillen door velen in de samenleving gepercipieerd worden als een gevolg van persoonlijke merite. Ten derde, dat de levenskansen van mensen en de risico's op ziekte en werkloosheid die zij lopen, ten gevolge van de toename van kennis en technieken van informatieverwerking, beter voorspelbaar worden. Daarom wordt gevreesd dat deze ontwikkeling de op welbegrepen eigenbelang steunende solidariteit, zoals die vorm krijgt in de stelsels van sociale zekerheid, zal ondergraven. Zullen de hoogopgeleiden, als zij bewust worden van hun kleinere risico's, nog even solidair blijven met de laagopgeleiden waarvan de risico's op werkloosheid en ziekte, zeker op een geaggregeerd niveau, betrekkelijk goed voorspelbaar worden. Onderzoek heeft doorgaans uitgewezen dat de

hoogopgeleiden zich positiever opstellen ten opzichte van de sociale zekerheid dan de laagopgeleiden. Mede daardoor is de problematiek van de nieuwe sociale kwestie als minder dringend weer naar de achtergrond verschoven. De vaststelling dat een grote proportie van de hoogopgeleiden de ethische keuze voor solidariteit maakt, impliceert echter geenszins dat de vrees die tot uiting kwam in de nieuwe sociale kwestie ongegrond is. Het is niet uitgesloten dat in de toekomst de solidariteit meer afhankelijk wordt van risicoselectie en risicocalculus en dat dit leidt tot scherpere vormen van verdeeldheid en conflict tussen de onderwijsstanden.

1.15 Levenstevredenheid en maatschappelijk onbehagen

Van de grote ongelijkheden naar onderwijsniveau, alsook van de patronen van segregatie en de beperkte maatschappelijke participatie van de laagopgeleiden die zich aftekenen, kan worden verwacht dat zij bijdragen tot ontevredenheid met de persoonlijke situatie en tot gevoelens van onbehagen in de samenleving. Dat laatste kan zich uiten in: ontevredenheid over de gang van zaken in de samenleving, in negatieve toekomstverwachtingen, gevoelens van onveiligheid gebrek aan vertrouwen in de instellingen en dergelijke. Persoonlijke levenstevredenheid en maatschappelijk onbehagen zijn echter verschillende verschijnselen, die nauwkeurig dienen te worden onderscheiden.

In het licht van de grote ongelijkheden en de vastgestelde mate van sociale segregatie blijken de verschillen tussen de opleidingsgroepen in de mate van levenstevredenheid opvallend klein.

Indicatoren die vaak worden gebruikt om het maatschappelijk onbehagen te meten, zijn: de aanwezigheid van een pessimistisch maatschappelijk toekomstbeeld, onveiligheidsgevoelens, gevoelens van anomie, wantrouwen ten aanzien van maatschappelijke instellingen en sociaal wantrouwen. Voor al deze indicatoren zijn de verschillen naar opleidingsniveau groot tot zeer groot: laaggeschoolden voelen zich veel onbehaaglijker in de samenleving.

Als men persoonlijke tevredenheid en maatschappelijk wel- en onbehagen naar onderwijsniveau bekijkt, komt men dus tot twee verbazende vaststellingen. Ten eerste, blijkt dat de laagopgeleiden ondanks de grote ongelijkheden die hen treffen en de hoge mate van sociale segregatie, niet veel minder tevreden zijn met hun leven dan de hoogopgeleiden. Ten tweede, blijkt dat zij, ondanks de afwezigheid van betekenisvolle verschillen in de tevredenheid met het eigen leven,

in vergelijking met de hoogopgeleiden, wel veel negatiever zijn in hun oordeel over de samenleving, veel hogere niveaus van maatschappelijk onbehagen laten optekenen en veel minder vertrouwen hebben in de instituties. Die verschillen gaan ook gepaard met grote verschillen in twee houdingen die kunnen worden beschouwd als uitdrukkingen van gevoelens van maatschappelijke malaise in elk geval sterk samenhangen met een negatieve kijk op de gang van zaken in de samenleving: etnocentrisme of etnisch vooroordeel en autoritarisme.

1.16 zelfbewuste onderwijsstanden

Mensen blijken vrij goed te weten welke ongelijkheden en verschillen in hun samenleving met het onderwijsniveau verbonden zijn. Daarenboven beschouwen zeker de meeste laagopgeleiden zichzelf ook als laagopgeleiden en hetzelfde geldt voor de hoogopgeleiden. Dat wijst uiteraard al op een bewustzijn. Er is duidelijk kennis van de verbanden, maar veel laagopgeleiden ontkennen, tegen beter weten in, dat het opleidingsniveau hun denken, voelen en handelen leidt. Vooral voor laagopgeleiden ligt verbondenheid met hun lage scholing moeilijk. Voor die houding kunnen verschillende verklaringen worden aangewezen. In de huidige samenleving hechten mensen veel belang aan persoonlijke autonomie. Daarom is het moeilijk in te zien en nog moeilijker toe te geven dat het eigen voelen, denken en handelen gestuurd wordt door iets dat buiten het zelf ligt, zoals het diploma. Verder is het bijzonder moeilijk voor laagopgeleiden om zich met hun onderwijsniveau te identificeren, omdat het moeilijk is zich verbonden te voelen met en dus ook gestuurd te worden door een *gebrek* aan scholing.

1.17 onderwijsstanden als bron van politieke conflict

De moeilijkheid zich verbonden te voelen met de status van laaggeschoolde, verhindert niet dat de vastgestelde verschillen en ongelijkheden tussen de onderwijsstanden zich politiek uiten.

Een eerste opvallende vaststelling is dat de onderscheiden onderwijsstanden een heel verschillende mate van politieke participatie hebben. Dat geldt voor de institutionele vormen, zoals: de deelname aan verkiezingen, het al dan niet (geldig) stemmen, het lidmaatschap van een politieke partij, de deelname aan het verkiezingsproces als vrijwilliger en de aanwezigheid van politieke interesse en politieke kennis. Het geldt eveneens voor de niet institutionele vormen (betogen of

het ondertekenen van een petitie) en de zogeheten alternatieve vormen (ethisch consumeren en consumentenboycot).

Wat de institutionele participatie betreft variëren de verschillen tussen de onderwijsniveaus vrij sterk naar het type verkiezing. Opleidingsverschillen zijn het grootst voor referenda, Europese verkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen. Voor de parlementsverkiezingen zijn de verschillen kleiner.

De lage betrokkenheid van de laagopgeleiden bij de institutionele politiek wordt, in tegenstelling tot wat sommigen hopen, niet gecompenseerd door een grotere betrokkenheid bij de niet-institutionele en zogeheten alternatieve vormen van politiek.

De lage participatie van de laagopgeleiden aan het politieke proces is niet de enige manier waarop de verschillen tussen de onderwijsstanden zich uiten. Twee andere manifestaties van die verschillen hebben ruime aandacht gekregen, de zogeheten nieuwe breuklijn en het populisme.

Tot de jaren zestig bleek het stemgedrag in veel landen betrekkelijk goed te verklaren door de beroepsgroep (gehanteerd als indicator van sociale klasse), waartoe men behoorde. Vanaf de late jaren zestig rapporteerden verschillende auteurs de neergang van dat klassen-gebonden stemgedrag. Veel onderzoekers documenteerden de groei van een nieuwe breuklijn, verschillend van de oude, rond herverdelingskwesaties gecentreerde, sociaaleconomische breuklijn. De nieuwe of sociaalculturele breuklijn is opgebouwd rond de antwoorden die worden gegeven op de vragen wie deel uitmaakt van de maatschappelijke gemeenschap, hoe de verhoudingen tussen mensen moeten worden geregeld en wat het handelen van mensen motiveert. Houdingen waarmee die posities kunnen worden gemeten zijn etnocentrisme, autoritarisme, utilitair individualisme of sociaal-Darwinisme en scepsis ten opzichte van de huidige vormen van democratie (of gevoelens van politieke machteloosheid). Deze breuklijn is relevant voor tal van hedendaagse politieke kwesaties, zoals: de toekomst van de Europese Unie, de verhouding tussen nationale soevereiniteit en Europese bevoegdheid, de immigratie, de verhoudingen tot minderheden, de veiligheid en de criminaliteit, de leefbaarheid, de burgerzin, het normbesef het toewijzen van individuele verantwoordelijkheid enzovoort. Het onderwijsniveau heeft zeer een grote invloed op de positie die op de nieuwe breuklijn wordt ingenomen. Laagopgeleiden tenderen naar een positie gekenmerkt door etnocentrisme, autoritarisme, sociaal-Darwinisme en scepsis ten opzichte van de vertegenwoordigende democratie. Hoogopgeleiden tenderen naar een tegengestelde positie die ook als kosmopolitisch kan worden omschreven. Dit is een van de redenen waarom verschillende

onderzoekers deze breuklijn beschouwen als een uitdrukking van de scheidslijn die tussen laag- en hoogopgeleiden loopt. Bij deze constatering dient echter een belangrijke nuance aangebracht te worden. Uit het gegeven dat groepen afgebakend op basis van hun onderwijsniveau sterk verschillende en tegengestelde posities innemen op de nieuwe breuklijn, kan niet direct geconcludeerd worden dat zij dat ook doen als onderwijsgroepen en tegenover andere onderwijsgroepen. Onderzoek in verschillende landen leert dat burgers de vele verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden duidelijk zien, maar die verschillen in aanzienlijk mindere mate als *tegenstellingen* interpreteren. Mocht de nieuwe breuklijn een echte opleidingsbreuklijn zijn, waarbij de ingenomen positie door opleidingsgroepen ook een bron van aangevoelde lotsbestemming vormt, dan zou een rechtse positie op deze dimensie tot een negatieve evaluatie van hoogopgeleiden en eventueel naar een positieve evaluatie van laagopgeleiden moeten leiden. Dat is niet het geval. Op de nieuwe breuklijn verschillen de posities van laag- en hoogopgeleiden heel sterk en hun verschillende maatschappelijke positie komt in dat verschil in houding tot uiting, maar dat conflict wordt, te oordelen op basis van de nu beschikbare evidentie, door de betrokkenen niet beschouwd als een conflict tussen opleidingsgroepen. Het doet dat waarschijnlijk niet omdat het voor laagopgeleiden moeilijk is zich met 'lage scholing' verbonden te voelen en een wij-zij-perspectief te ontwikkelen op basis van die verbondenheid. Voor hoogopgeleiden is een dergelijk conflict weinig aantrekkelijk. Voor de legitimering van hun positie zijn de ideologie van de gave, de nadruk op meritocratie en inzet, en op de persoonlijke verantwoordelijkheid veel doeltreffender.

Een wij-tegen-zij-perspectief is daarentegen wel duidelijk aanwezig in het populisme. Over wat wordt beschouwd als de kern van het populisme bestaat grote consensus. In het populisme staat de kloof tussen enerzijds de (goede en verstandige) 'gewone' mensen en anderzijds de (corrupte en wereldvreemde) elite (of het establishment, de intellectuelen en de bestuurders, enzovoorts) centraal. Die kloof uit zich in het verwerpen van de elite en de opvattingen, waarden en denkwijzen die zij erop nahoudt en aan anderen wil voorhouden. Een cruciaal referentiepunt voor het populisme zijn daarom de 'gewone mensen' en deze vormen een groep waarmee laagopgeleiden zich wel verbonden kunnen voelen. Temeer daar die groep niet zozeer verschijnt als een gevormde groep, maar als een gemeenschap van denken en voelen, als de behoeders van het 'gezonde verstand'

In verschillende Europese landen zijn in het laatste decennium populistische partijen opgedoken. Zij verbinden populisme met anti-migrantenstandpunten, kritiek op de Islam, regionalisme, de eis tot belastingverlaging,

nationalisme en/of Euroscepticisme. Zij verdedigen, met andere woorden, standpunten die heel sterk overeenkomen met de posities van mensen die rechts staan op de nieuwe breuklijn. Op die manier verbinden populistische partijen de houdingen waarmee de laagopgeleiden zich van de hoogopgeleiden onderscheiden, met een opdeling van de samenleving in gewone mensen met gezond verstand en een wereldvreemde elite.

1.18 Zijn de verschillen en ongelijkheden tussen de onderwijsstanden gaandeweg groter geworden?

Omdat de ongelijkheden en *verschillen* tussen de onderwijsstanden zo groot zijn, zich op zoveel verschillende vlakken voordoen, belangrijker worden dan andere verschillen en vooral omdat de nieuwe breuklijn en het populisme naar voor treden als uitingen van de scheidslijn, schrijven heel wat auteurs, in een onbewaakt moment, dat die verschillen mettertijd zijn toegenomen. Nochtans laat de beschikbare evidentie daarover geen duidelijke conclusies toe. Waar wel nagenoeg consensus over bestaat is dat onderwijscertificatie met de tijd, vergeleken met andere variabele eigenschappen zoals beroepsstatus, afkomst en sociaaleconomische status, een relatief belangrijker bron van ongelijkheden, verschillen en gedragsverklaringen is geworden. Er is heel wat empirische steun voor de stelling dat onderwijsverschillen nu de belangrijkste scheidslijn van de Nederlandse en Belgische en vele andere samenlevingen zijn geworden. Dat zegt echter nog niets over de mate waarin ongelijkheden en verschillen tussen mensen met een verschillend onderwijsniveau over de tijd zijn ontwikkeld.

Het verschil in arbeidsparticipatie nam toe voor mannen, verschillen in levensverwachting namen toe (maar kunnen niet met veel zekerheid aan het opleidingsniveau zelf worden toegeschreven), verschillen in maatschappelijke participatie namen toe, verschillen in politieke participatie namen toe in Vlaanderen, maar niet in Nederland. Op veel andere vlakken wordt een stabiliteit van de verschillen en ongelijkheden waargenomen, maar heel dikwijls gaan de beschikbare gegevens niet voldoende ver terug in het verleden om relevante waarnemingen toe te laten.

1.19 Europese modernisering en de positie van de onderwijsstanden

Aangezien er onvoldoende longitudinale bewijs is om met veel vertrouwen te stellen of de kloof tussen laag- en hoogopgeleiden is toegenomen en de groei van die kloof heeft bijgedragen tot het toegenomen belang van de sociaal-culturele breuklijn en het populisme, gebruiken verschillende onderzoekers landenvergelijkend onderzoek om toch enig inzicht in die materie te verwerven.

In Europa zijn de toename van het onderwijspeil van de bevolking, de groei van de kennismaatschappij en de welvaartsstaat heel sterk verweven. In die zin kan men spreken van een Europese modernisering. Landen die op de drie dimensies steeds bij de top-5 van de Europese landen behoren, zijn: Denemarken, Zweden, Noorwegen en Finland. Nederland zit twee keer in die top-5 en België één keer. Het minst gevorderd in die Europese modernisering zijn: Turkije, Roemenië, Bulgarije, Griekenland en Polen.

Ordent men de Europese landen naar graad van Europese modernisering dan blijkt dat 'objectieve' verschillen (in arbeidsparticipatie en gezondheid) evenals verschillen in de tevredenheid met het persoonlijke leven tussen laag- en hoogopgeleiden kleiner zijn naarmate het land meer gemoderniseerd is. De verschillen in maatschappelijk onbehagen en houdingen als ethnocentrisme en autoritarisme, zijn daarentegen groter naarmate een land meer gemoderniseerd is. Die vaststellingen gelden zowel in het geval dat gekeken wordt naar verschillen tussen onderwijsniveaus als wanneer gekeken wordt naar het verschil tussen het kwintiel laagst opgeleiden en het bevolkingsgemiddelde

In termen van arbeidsparticipatie, gezondheid en levenstevredenheid profiteren laagopgeleiden meer van Europese modernisering dan de hoogopgeleiden. Voor de indicator van onbehagen en de bestudeerde houdingen blijkt de positie van de laagopgeleiden niet veel variatie te vertonen. De positie van de laagopgeleiden blijft voor maatschappelijk onbehagen en ethnocentristische en autoritaristische houdingen ongeveer hetzelfde ongeacht het niveau van Europese modernisering. Het zijn de houdingen van de hoogopgeleiden die wijzen op meer institutioneel vertrouwen, een lagere graad van autoritarisme en een meer positieve en verdraagzame houding ten opzichte van immigranten, naarmate de mate van Europese modernisering hoger is. Als men de resultaten van het landenvergelijkend onderzoek even interpreteert als ware het een ontwikkeling die over de tijd wordt waargenomen, zou men kunnen stellen dat naarmate de Europese modernisering voortschrijdt de hoger opgeleiden kosmopolitischer worden

in hun houdingen, terwijl de laagopgeleiden op hun posities blijven. Hierdoor groeit er tussen beide groepen een grote kloof in maatschappelijk onbehagen en de houdingen die daar uiting aan geven.

Die vaststelling, ook al steunt ze op landenvergelijkend en niet op longitudinaal onderzoek, plaatst grote vraagtekens bij de meest populaire interpretatie van dat verschil, die de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden toeschrijft aan een reactie van de laagopgeleiden, als 'verliezers van modernisering en globalisering', op een mankement, een frustratie of ontevredenheid. De houdingen van de laagopgeleiden blijken in de meer gemoderniseerde Europese landen niet te verschillen van die in de minst gemoderniseerde Europese landen. De houdingen van de hoogopgeleiden daarentegen geven in de meer gemoderniseerde landen blijk van minder maatschappelijke malaise en meer kosmopolitisme dan in de minst gemoderniseerde Europese landen. Het lijkt derhalve plausibel te veronderstellen dat naarmate de Europese modernisering zich heeft voltrokken, de snel groeiende groep van hoogopgeleiden zich beter voelt in de maatschappij en houdingen aanneemt die in verband met openheid en verdraagzaamheid en anti-autoritarisme meer en meer afwijken van die van de rest van de bevolking en in het bijzonder van die van de laagopgeleiden. Geïnterpreteerd in het licht van die vaststellingen verschijnt het recente succes van het populisme minder als een reactie van de laagopgeleiden op een geleden verlies, meer als een reactie tegen de politieke invloed van de hoogopgeleiden waarvan de visie en waarden zich van die van de rest van de bevolking hebben verwijderd. Die interpretatie verandert grondig de visie op de politieke scheidslijn tussen laag- en hoogopgeleiden. Deze ontstaat niet omdat de laagopgeleiden reageren op een gebrek, maar omdat de expansie van het hoger onderwijs en de spectaculaire groei van de proportie hoogopgeleiden de definitie van weldenkendheid en de politieke cultuur vrij grondig heeft veranderd. Hoogopgeleiden ontwikkelen opvattingen die sterker verschillen van de laagopgeleiden en die, gegeven de omvang van de groep hoogopgeleiden en hun politieke invloed, bepalen wat als weldenkend wordt beschouwd en die tevens heel sterk het gedrag van partijen en het beleid bepalen, waardoor dit op bijvoorbeeld het vlak van veiligheid, immigratie en integratie sterk verschilt van wat veel laagopgeleide burgers wenselijk achten. Het succes van populistische partijen verschijnt vanuit dit gezichtspunt als een reactie op die invloed en dat beleid.

1.20 Kennisvragen

Het bestaande onderzoek leidt tot een aantal inzichten in de wijze waarop zich rond verschillen in onderwijsverwerking een maatschappelijke scheidslijn heeft ontwikkeld. In dit essay werden die inzichten samengebracht. Daarbij werd zo dicht mogelijk bij de beschikbare onderzoeksresultaten gebleven. Waar deze niet voor zichzelf spraken en een interpretatie behoefden, werd dit duidelijk vermeld. Hetzelfde werd gedaan als evidentie moest worden ontleend aan bevindingen die steunen op minder dan ideale onderzoeksmethoden.

Naar de toekomst toe kan daarom gewezen worden op de behoefte aan kennis.

- 1) Ten eerste verdient het aanbeveling de waargenomen ongelijkheden en verschillen naar onderwijsniveau, alsook de indicatoren van sociale segregatie tussen de onderwijsniveau zorgvuldig te monitoren. Dit zou kunnen leiden tot een periodieke verslaggeving over die verschillen.
- 2) Die oefening zou ook de persoonlijke levensstevendheid enerzijds, indicatoren van maatschappelijke malaise en evaluaties van de gang van zaken in de samenleving anderzijds, zorgvuldig van elkaar moeten onderscheiden en regelmatig meten om te zien hoe de verschillen tussen de onderwijsstanden ontwikkelen.
- 3) Ten derde zou er meer aandacht moeten komen voor hoe de intergenerationale overerving van onderwijs zich voltrekt. Wijst deze op groeiende openheid of toenemende sluiting. Daarbij dient niet alleen gekeken te worden naar het uiteindelijk behaalde niveau van onderwijs, maar ook naar de vormen van het gevolgde onderwijs en de kansen die deze bieden op volwaardige sociale, politieke, culturele en economische participatie in de samenleving.
- 4) Bijzondere aandacht kan daarbij worden besteed aan de mate waarin de onderwijsstanden ook kunnen worden beschouwd als cognitieve klassen, dat wil zeggen als groepen waarin de vroege vorming van de kinderen aanleiding geeft tot verschillen in cognitieve capaciteit die moeilijk of slechts mits bijzondere inspanningen door het latere onderwijs kunnen worden overbrugd.
- 5) Ten vijfde dient de mate waarin de onderwijsverschillen zich politiek uit te worden gevolgd. Prioriteiten op dat vlak zijn het monitoren van de positie van de onderwijsstanden op de sociaal-culturele breuklijn, van de relatie tussen het onderwijsniveau en het populisme, alsook de ontwikkeling van de opvattingen betreffende solidariteit tussen de onderwijsstanden.
- 6) Het kwantitatieve sociologisch-historisch onderzoek over de ontwikkeling van de ongelijkheden en verschillen tussen de onderwijsstanden dient te worden gestimuleerd. Een reeks belangrijke besluiten en interpretaties die nu enkel plausibiliteit kunnen ontlenen aan de bevindingen van landenvergelijkend onderzoek, zouden op basis van degelijke longitudinale evidentie ontwikkelingen over de laatste 50 à 60 jaar kunnen worden bevestigd of weerlegd.
- 7) Ten slotte dient ook aandacht te gaan naar de vraag waarom de houdingen van de hoogopgeleiden zijn veranderd. Kan dit worden beschouwd als een gevolg van de socialiserende invloed van het hoger onderwijs? Is het een gevolg van een ander mediagebruik dan dat van de laagopgeleiden? Wijst de verandering van houding op distinctiedrang: het aannemen van bepaalde houdingen om zich van de laagopgeleiden te onderscheiden en ethische superioriteit te claimen?

Bibliografie

- Aalberts, C. (2004). Politieke betrokkenheid en politieke sensitiviteit onder jongeren. Paper voorgesteld op het politicologenetmaal, Antwerpen, 27 en 28 mei 2004, Amsterdam: Amsterdam School of Communications Research.
- Abercrombie, N., Hill, S., & Turner, B. S. (1980). *The dominant ideology thesis*. London: George Allen & Unwin.
- Abramson, Paul R. & Inglehart, Ronald. (1994). Education, Security, and Postmaterialism: A Comment on Duch and Taylor's "Postmaterialism and the Economic Condition". *American Journal of Political Science*, 38(3), 797-814.
- Achterberg, P. (2006). Class voting in the new political culture, economic, cultural and environmental voting in 20 Western countries. *International Sociology*, 21(2), 237-261.
- Achterberg, P., & Houtman, D. (2006). Why do so many people vote "unnaturally"? A cultural explanation for voting behaviour. *European Journal of Political Research*, 45(1), 75-92.
- Achterberg, P., & Houtman, D. (2009). Ideologically illogical? Why do the lower-educated Dutch display so little value coherence? *Social Forces*, 87(3), 1649-1670.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. & Nevitt Sanford, R. (eds) (1969). *The authoritarian personality*. New York: The Norton Library.
- Agneessens, F., De Lange, D. & Waeye, H. (2003). Over het verband tussen sociale relaties en attitudes, waarden en normen. In: Pickery, J. (red.) (2003). *Vlaanderen gepeild!* 2003, Brussel: Administratie Planning en Statistiek, pp. 15-52.
- Alegre, M.A. and Ferrer-Esteban, G. (2010). How Do School Regimes Tackle Ethnic Segregation: Some Insights Supported in PISA 2006. In Dronkers, J. (Ed.), *Quality and Inequality of Education: Cross-National Perspectives*. Dordrecht: Springer Science, pp 137-162.
- Alexander, J. C. (1982). *Theoretical logic in sociology. Vol 1, Positivism, presuppositions, and current controversies*. Berkeley: University of California Press.
- Almond, G. A., & Verba, S. (1965). *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Andersen, R. & van de Werfhorst, H.G. (2010). Education and occupational status in 14 countries: the role of educational institutions and labour market coordination. *The British Journal of Sociology*, 61(2), 336-355.
- Andress, H.-J. & Heien, T. (1999). Four worlds of welfare state attitudes? A comparison of Germany, Norway, and the United States, Paper presented at the Conference "Large Scale Data Analysis", Cologne, Germany, May 25-28, 1999.
- Arnett, J. J. (2000). High hopes in a grim world. Emerging adults' views of their futures and "generation X". In: *Youth and Society* 31(3), pp. 267-286.
- Aronowitz, S. (1973). *False promises. The shaping of American working class consciousness*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Arwine, A., & Mayer, L. (2008). The changing bases of political conflict in Western Europe: the cases of Belgium and Austria. *Nationalism and Ethnic Politics*, 14(3), 428-452.
- Balla, S.J., Bowea, R. and Gewirtza, S. (1996). School choice, social class and distinction: the realization of social advantage in education. *Journal of Educational Policy*, 11, 89-112.
- Bartolini, S., & Mair, P. (1990). *Identity, competition, and electoral availability. The stabilisation of European electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid life*. Cambridge Polity Press.
- Beer, P. De (1996). Laag opgeleiden: minder kans op een baan, meer kans op ontslag. *Economisch Statistische Berichten*.
- Bekkers, R. (2004). *Giving and Volunteering in the Netherlands: Sociological and Psychological Perspectives*. (Dissertation Utrecht University).
- Bekkers, R. & De Graaf, N. (2002). Verschuivende achtergronden van verenigingsparticipatie in Nederland. In: *Mens en Maatschappij*, 77, (4), pp. 338-360.
- Benjamin, A. J. (2006). The relationship between right-wing authoritarianism and attitudes toward violence: further validation of the attitudes toward violence scale. *Social Behavior and Personality*, 34(8), 923-926.
- Betz, H.-G. (1990). Politics of resentment: right-wing radicalism in West Germany. *Comparative Politics*, 23(1), 45-60.
- Betz, H.-G. (1998). Introduction. In: Betz, H.-G. & Immerfall, S. (eds.), *The New Politics of the Right: neo-populist parties and movements in established democracies*. Basingstoke: Macmillan, pp. 1-10.
- Betz, H.G. en C. Johnson (2004) Against the current – stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right. *Journal of Political Ideologies* 9 (3) 311-27.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, M. Cloin, E. Pommer (2011) *De sociale staat van Nederland 2011*, Den Haag, SCP.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D. & Radley, A.R. (1988). *Ideological Dilemmas*. London: Sage Publications.
- Bishop, G. F. (1976). The effect of education on ideological consistency. *The Public Opinion Quarterly*, 40(3), 337-348.
- Blas, E. & Kurup, A.S. (2010). *Equity, social determinants and public health programmes*. WHO Publications.
- Blisard, N., Stewart, H. & Jolliffe, D. (2004). *Low-Income Households' Expenditures on Fruits and Vegetables*. United States Department of Agriculture, Agricultural Economic Report, Number 833.

- Blossfeld, H.-P. (2009). Educational assortive marriage in comparative perspective. *Annual Review of Sociology*, 35, pp. 513-530.
- Blossfeld, H.-P., & Buchholz, S. (2009). Increasing resource inequality among families in modern societies: the mechanisms of growing educational homogamy, changes in the division of work in the family and the decline of the male breadwinner model. *Journal of Comparative Family Studies*, 40(4), pp. 603-616.
- Blossfeld, H.-P., & Timm, A. (Eds.). (2003). Who marries whom? Educational systems as marriage markets in modern societies. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Boeren E. & I. Nicaise (2011) Schitterend Gemiddeld. Kwaliteit, kansengelijkheid en rendement van het Vlaams onderwijs in internationaal perspectief. De Sociale Staat van Vlaanderen. Brussel: Vlaamse Gemeenschap: 43-78.
- Booghmans, M., Cortese, V., Desmarez, P., Hamzaoui, M., Loyen, R., Stevens, E., van der Hallen, P., Valkeneers, A., Veinstein, M. & Vermandere, C. (2009). Sociaal-Economische Enquête 2001. Monografie nr. 7. Scholarisatie en arbeid. FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, Brussel.
- Bornschieer, S. (2010). *Cleavage politics and the populist right. The new cultural conflict in Western Europe*. Philadelphia: Temple University Press.
- Borooh V.K. & Carcach, C.A. (1997). Crime and Fear. Evidence from Australia. In: *British Journal of Criminology*, 37, 4, pp. 635-657.
- Bottero, W. (2005). *Stratification: social division and inequality*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1976 [1974]). The school as a conservative force: scholastic and cultural inequalities. In R. Dale, G. Esland & M. MacDonald (Eds.), *Schooling and capitalism. A sociological reader*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1977a). Cultural and social reproduction. In J. Karabel & A. H. Halsey (Eds.), *Power and ideology in education* (pp. 487-511). New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1996 [1989]). *The State nobility. Elite schools in the field of power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1990 [1977]). *Reproduction in education, in society, and culture*. London: Sage.
- Bovens, M. (2006). De diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie. *Beleid en Maatschappij*, 33(4), 205-218.
- Bovens, M. & Wille A. (2009). Diploma Democracy. On the Tensions between Meritocracy and Democracy. Utrecht/Leiden: Universiteit Utrecht en Universiteit Leiden.
- Bovens, M. A. P., & Wille, A. (2010). The education gap in political participation and its political consequences. *Acta Politica*, 45(4), 393-422.
- Bovens, M., & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bresnahan, T.F., E. Brynjolfsson & L.M. Hitt (2002). Information Technology, Workplace Organization, and the Demand for Skilled Labor: Firm-Level Evidence. In: *Quarterly Journal of Economics*, 117, pp. 339-376.
- Bruyninckx, E. & D. Mortelmans (1999). Kwaliteit van het leven en gezondheidszorg in verandering. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(1), pp. 25-50.
- Calhoun, C. (1988). Populist politics, communications media and large scale societal integration. *Sociological Theory*, 6(2), 219-241.
- Caluwaerts, D., S. Erzeel & P. Meier (2010). Sekseverschillen in het praten over politiek, en normatieve gevolgen voor de deliberatieve democratie. In: Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (red.) (2010). De stemmen van het volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 10 juni 2010. Brussel: VUBPress, pp. 201-220.
- Campbell, D.E. (2006). What is education's effect on civic and social engagement? In: Desjardins, R. & Schuller, T. (red.) (2006). *Measuring the Effects of Education on Health and Civic Engagement* : Proceedings of the Copenhagen Symposium. Parijs: OECD, pp. 25-118.
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2-16.
- Cantillon, B., Elchardus, M., Pestiau, P., & Van Parijs, P. (Eds.). (2003). *De nieuwe sociale kwesties*. Antwerpen: Garant.
- Cantillon, B., Ghysels, J., Thirion, A., Mussche N. & Van Dam R. (2000). Emancipatie in twee snelheden: over hoog en laaggeschoolde vrouwen in 13 OESO-landen. Centrum voor Sociaal Beleid, Universiteit Antwerpen, Working paper D/2000/6104/07.
- Carmines, E., G., & Stimson, J. A. (1982). Racial issues and the structure of mass belief systems. *The Journal of Politics*, 44(1), 2-20.
- Caroli, E. & J. van Reenen (2001). Skill Biased Organizational Change? Evidence from a Panel of British and French Establishments. In: *Quarterly Journal of Economics*, 116, pp. 1449-1492.
- Carton, A., Swyngedouw, M., Billiet, J. & Beerten, R. (1993). Source book of the voter's study in connection with the 1991 general election: Flanders- Belgium. Leuven: ISPO, K.U. Leuven.
- Castel, R. (2003). *From manual workers to wage workers. Transformation of the social question*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Centers, R. (1961 [1949]). *The psychology of social classes. A study of class consciousness*. New York: Russell & Russell.
- Chan, J., To, H.P. & Chan, E. (2006). Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical

- Framework for Empirical Research. In: *Social Indicators Research*, 75, pp. 273-302.
- Chan, T. W., & Goldthorpe, J. H. (2004). Is there a status order in contemporary British society? Evidence from the occupational structure of friendship. *European Sociological Review*, 20, 383-401.
- Collins, R. (1979). *The Credential Society: an historical sociology of education and stratification*. New York: Academic Press.
- Converse, P. E. (1972). Change in the American electorate. In A. Campbell & P. E. Converse (Eds.), *The human meaning of social change* (pp. 263-337). New York: Russell Sage.
- Cook, T.E. & Gronke, P. (2004). The Skeptical American: Revisiting the Meanings in Trust in Government and Confidence in Institutions. In: *The Journal of Politics*, 67, 3, pp. 784-803.
- Cops, D. (2009). Onveiligheidsgevoelens van jongeren onderzocht. In: Vettenburg, N., Deklerck, J. & Siongers, J. (red.) (2009). *Jongeren binnenstebuiten*. Thema's uit het jongerenleven onderzocht. Acco: Leuven, pp. 77-104.
- Corijn, M. (2003). Who marries whom in Flemish Belgium. In H.-P. Blossfeld & A. Timm (Eds.), *Who marries whom? Educational systems as marriage markets in modern societies* (pp. 37-55). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Corijn, M. (2010). Als we maar gezond zijn! Het belang en de betekenis van de gezondheids-beleving in Vlaanderen. In: *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven, SVR-studie*, 3, pp. 125-146.
- Culbertson, M. H. & Stempel, H. G. (1985). "Media Malaise": explaining personal optimism and societal pessimism about health care. In: *Journal of Communication*, 35(2), pp. 180-190.
- Dahl, R.A. (1971). *Polyarchy*, New Haven: Yale University Press.
- Dalton, R. J. (1988). *Citizen politics in Western democracies*. Chatham: Chatham House.
- Davis, J. A. (1982). Achievement variables and class cultures: family, schooling, job and forty-nine dependent variables in the cumulative GSS. *American Sociological Review*, 47(5), 569-586.
- de Beer, P. (2007). How individualized are the Dutch? *Current Sociology*, 55(3), 389-413.
- De Botton, A. (2004). *Status anxiety*. London: Hamish Hamilton.
- De Graaf, N.D. & Flap, H.D. (1988). With a Little Help from My Friends. In: *Social Forces*, 67, pp. 452-472.
- De Graaf, P.M. & H.B.G. Ganzeboom (1993) Family Background and Educational Attainment in the Netherlands for the 1891-1960 Birth Cohorts, in: Y. Shavot & H.P. Blossfeld (eds). Westview Press: 75-99
- De Grip, A. & Zwick, T. (2004). The employability of low-skilled workers in the knowledge economy, Paper for the LoWER conference 2004, London School of Economics, April 23-24 2004.
- De Groof S., M. Elchardus, D. Kavadias, J. Siongers, E. Stevens, K. Van Aerden, B. Spruyt, F. Stevens (2012). *Maatschappelijke baten en kosten van onderwijs en leerervaring. Een microbenadering*. OBPWO-Ministerie Vlaamse Gemeenschap. Brussel
- De Groof, S. (2006). Het (on)grijpbare onveiligheidsgevoel. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, 48, 1, pp. 19-34.
- De Groof, S., & Elchardus, M. (2009). Kwetsbaarheid, anomie, autoritarisme en etnocentrisme. In M. Elchardus & J. Siongers (Eds.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (pp. 79-98). Tiel: LannooCampus.
- De Hart, J. & Devilee, J. (2005). Participatie. In: SCP, *De sociale staat van Nederland*, Den Haag, p181-209.
- De Koster, W., & Van der Waal, J. (2007). Cultural Value Orientations and Christian Religiosity: On Moral Traditionalism, Authoritarianism, and their Implications for Voting Behavior. *International Political Science Review*, 28(4), 451-467.
- De Leeck, H. (2002). Dood en verdeling. Over sociale ongelijkheid in ziekte, zorg en dood. CSB Berichten
- De Nijn, R. (2011). *Een voornamke keuze. Over het geven van voor- namen in het licht van kenmerken van de ouders*. Unpublished Masterthesis, Vrije Universiteit Brussel, Brussel.
- De Rick, K., Vanhoren, I., Op den Kamp, H. & Nicaise, I. (2006). Het lerend individu in de kennismaatschappij, 's-Hertogenbosch: CINOP.
- De Witte, H. & Scheepers, P. (red.)(1999). *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. Assen: Van Gorcum.
- Deboosere, P., Demarest, S., Lorant, V., Miermans, P.-J., Portet, M.-I. & Van Oyen H. (2006). *Sociaal-Economische Enquête 2001. Monografie nr. 1. Gezondheid en mantelzorg*. FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie, Brussel.
- Deboosere, P., Gadeyne, S. & Van Oyen, H. (2008) The 1991-2004 Evolution in Life Expectancy by Educational Level in Belgium Based on Linked Census and Population Register Data. In: *European Journal of Population*, 25(2), pp.175-196.
- Decoster, K., van Aelst, P. & Walgrave, S. (2002). De betogende Belg. Het profiel van de Belgische betogener en de normalisering van protest. In: M. Swyngedouw & J. Billiet (red.) (2002). *De kiezer heeft zijn redenen*. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van de Vlamingen. Leuven: Acco, pp. 193-214.
- Deflem, M. (1989). From anomie to anomia and anomic depression: a sociological critique on the use of anomie in psychiatric research. In: *Social Science & Medicine* 29(5), pp. 627-634.

- Dekker, P. & de Hart, J. (1999). Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4), pp. 303-331.
- Dekker, P. & de Hart, J. (2009). *Vrijwilligers in meervoud*. Civil Society and vrijwilligerswerk 5. Den Haag: Sociaal-Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. & Ester, P. (1987). Working-class authoritarianism: a re-examination of the Lipset thesis. In: *European Journal of Political Research*, 15, pp. 395-415.
- Dekker, P., Hart de, J. & Faulk, L. (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Delli Carpini, M.X. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven: Yale University Press.
- Derks, A. (2000). Individualisme zonder verhaal. Een onderzoek naar de verspreiding en de betekenis van individualisme vertogen in Vlaanderen. Brussel: VUBPress.
- Derks, A. (2004). Are the underprivileged really that economically 'leftist'? Attitudes towards economic redistribution and the welfare state in Flanders. *European Journal of Political Research*, 43(4), 509-521.
- Derks, A. (2005). Educational stratification and welfare attitudes in six European countries, Paper for the Espanet conference 2005, University of Fribourg, Switzerland, September 22-24 2005.
- Derks, A. (2006). Populism and the Ambivalence of Egalitarianism. How Do the Underprivileged Reconcile a Right Wing Party Preference with Their Socio-Economic Attitudes? In: *World Political Science Review*, 2, 3, pp. 175-200.
- Desmedt, E. and Nicaise, I. (2006). Etnische segregatie in het onderwijs: horen, zien en zwijgen? In Sierens, S., Van Houtte, M., Loobuyck, P., Delrue, K. and Pelleriaux, K. (Eds.), *Onderwijs onderweg in de immigratiesamenleving*. Gent: Academia Press, pp. 91-108.
- Diani, M. (1996). Linking mobilization frames and political opportunities: insights from regional populism. *American Sociological Review*, 61(6), 1053-1069.
- Domanski, H., & Przybysz, D. (2007). Educational homogamy in 22 European countries. *European Societies*, 9(4), pp. 496-526.
- Driesen M. (2001). *Geestelijke ongezondheid in kaart gebracht*. CBS.
- Dronkers, J. & W.C. Ultee (1995) *Herkomst en Bestemming, vrijheden en de politiek; een terugblik*. In: J.Dronkers en W.C.Ultee (red.) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland: Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Van Gorcum, Assen: 303-325
- Drucker, P. (1969). *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society*. New York: Harper and Row.
- Duriez, B. & Van Hiel, A. (2002). The march of modern fascism. A comparison of social dominance orientation and authoritarianism. In: *Personality and Individual Differences*, 32, 7, pp. 1199-1213.
- Dutch, R. M., & Taylor, M. (1993). Postmaterialism and the economic condition. *American Journal of Political Science*, 37(3), 747-779.
- Eikemo, Terje A., Huisman, Martijn, Bambra, Clare & Kunst, Anton E. (2008). Health inequalities according to educational level in different welfare regimes: a comparison of 23 European countries. *Sociology of Health & Illness*, 30(4), 565-582.
- Eimers, T. & Verhoef, M. (2004). *Sociale uitsluiting in de kennissamenleving: Het nieuwe leren; kansen of bedreigingen voor risicogroepen? 's-Hertogenbosch: CINOP*.
- Elchardus M. & B. Spruyt (2012), *Populisme en de zorg over de samenleving*. Sociologie, verschijnt in 2012
- Elchardus, M. (1996). Class, cultural re-alignment and the rise of the populist right. In Erskine (Ed.), *Changing Europe: some aspects of identity, conflict and social justice* (pp. 41-63). Aldershot: Avebury.
- Elchardus, M. (2002). Op in rook? In: Elchardus, M. & Glorieux, I. (red.). *De symbolische samenleving*. Tiel: Lannoo, pp. 7-30.
- Elchardus, M. (2005). Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving. In P. Dekker (Ed.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society* (pp. 33-55). Driebergen: Stichting Synthesis.
- Elchardus, M. (2009). Self-control as social control. The emergence of symbolic society. *Poetics*, 37(2), 146-161.
- Elchardus, M. (2011). Classical republicanism and the contemporary voter: An empirical cultural sociology of the relationship between the private realm and the public sphere. *Poetics*, 39(5), 407-425.
- Elchardus, M. & De Groof, S. (2005). Het maatschappelijk onbehagen van Vlaamse 75-jarigen. In: *Tijdschrift voor sociologie* 26(3), pp. 209-239.
- Elchardus, M. & Pelleriaux, K. (2001). *De Nieuwe Sociale Kwestie: Begripsverduidelijking en Discussienota*. Vrije Universiteit Brussel: Vakgroep Sociologie.
- Elchardus, M. & Siongers, J. (2009) (red.). *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van ethnocentrisme*. Tiel: LannooCampus.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2001). Een wantrouwig landje: Maatschappelijk vertrouwen in Vlaanderen, In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (ed.). *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, pp. 43-71.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUB Press.

- Elchardus, M. & Smits, W. (2005). Het persoonlijk en maatschappelijk onbehagen van jongvolwassenen. Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2007). Het grootste geluk. Leuven: LannooCampus.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2009). Onveiligheidsgevoel in Vlaanderen, 1998-2008. In: Pickery, J. (red.) (2009). Vlaanderen gepeild 2009! Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 88-109.
- Elchardus, M. & Smits, W., m.m.v. Kuppens, T. (2003). Bedreigd, kwetsbaar en hulpeloos: onveiligheidsgevoel in Vlaanderen, 1998-2002. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2003) (ed.). Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2003. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, pp. 99-132.
- Elchardus, M. & Stevens, F. (2001). De speelplaats als cultureel centrum., Brussel: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep sociologie, TOR onderzoeksgroep.
- Elchardus, M., & De Keere, K. (2010). Institutionalizing the new self. A comparative analysis. *European Societies*, 12(5), 743-764.
- Elchardus, M., & De Keere, K. (2011). *Public and private in the symbolic society: comparative analysis on personal and societal satisfaction*. Paper presented at the 10th Conference of the European Sociological Association.
- Elchardus, M., & Heyvaert, P. (1990). *Soepel, Flexibel en Ongebonden*. Brussel: VUBpress.
- Elchardus, M., & Lauwers, S. (2000). De zelfreligie: een exploratie van haar betekenis en dimensies. *De Sociologische Gids*, 47(5), 330-349.
- Elchardus, M., & Pelleriaux, K. (1998). De polis verdeeld. Hoe de kiezers links en rechts herdefiniëren. In M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (Eds.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995* (pp. 183-210). Leuven: Acco.
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2005). Rationele angst of collectieve voorstelling van onbehagen. Een vergelijking van twee paradigma's ter verklaring van onveiligheidsgevoelens. In: *Mens en Maatschappij*, 80, 1, pp. 48-68.
- Elchardus, M., Herbots, S. & Spruyt, B. (2011). Onverdraagzaam en repressief worden: de rol van school en media. *Sociologie*, 7(1), 43-68.
- Elchardus, M., Hooghe, M. & Smits, W. (1999). Vrijwilligerswerk in Vlaanderen. Een stand van zaken, In: *UVV-info*, 18, 3, pp. 4-6.
- Elchardus, M., Huyse, L. & Hooghe, M. (2001). Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M., Kavadias, D. & Siongers, J. (1998). Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren? Een empirisch onderzoek naar de doeltreffendheid van waardevorming in het secundair onderwijs. VUB, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, Brussel.
- Elchardus, M., Smits, W. & Spruyt, B. (2009). Een typologie van maatschappelijke betrokkenheid. Vormen van maatschappelijke betrokkenheid en hun gevolgen. In: Pickery, J. (red.) (2009). Vlaanderen gepeild! 2009. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 110-142.
- Ellemers, N., van Knippenberg, A., De Vries, N., & Wilke, H. (1988). Social identification and permeability of group boundaries. *European Journal of Social Psychology*, 18(6), 497-513.
- Elo, I. T. (2009). Social class differences in health and mortality: patterns and explanations in comparative perspective. *Annual Review of Sociology*, 35, 553-572.
- ESDIS (2006). Health and Ageing in The Knowledge Society: Employment, Social Cohesion and E-Health Potential. Brussel: Europese Commissie.
- Espelt, Albert, Borrell, Carme, Rodríguez-Sanz, Maica, Muntaner, Carles, Pasarín, M Isabel, Benach, Joan, Schaap, Maartje, Kunst, Anton E & Navarro, Vicente. (2008). Inequalities in health by social class dimensions in European countries of different political traditions. *International Journal of Epidemiology*, 37, 1095-1105.
- Ester, P. & Vinken, H. (2001). Een dubbel vooruitzicht: doembeelden en droombeelden van arbeid, zorg en vrije tijd in de 21e eeuw: het OSA toekomst van de arbeid survey. Bussum: Couthino.
- Eurydice, The Structure of European Educational Systems, 2009/10: schematic diagrams, European Commission, Brussels
- Evans, G. A., & Heath, A. F. (1995). The measurement of left-right and libertarian-authoritarian values: a comparison of balanced and unbalanced scales. *Quality and Quantity*, 29(2), 191-206.
- Evans, G., Heath, A., & Lalljee, M. (1996). Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate. *The British Journal of Sociology*, 47(1), 93-112.
- Farnen, R. F. & Meloen, J. D. (2000). Democracy, authoritarianism and education. A crossnational empirical survey. New York: St. Martin's Press.
- Farr, R. M., & Moscovici, S. (Eds.). (1984). *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feld, S. L. (1982). Social structural determinants of similarity among associates. *American Sociological Review*, 47(6), pp. 797-801.
- Fiers, S., & Reynaert, H. (Eds.). (2006). *Wie zetelt? De gekozen politieke elite in Vlaanderen doorgelicht*. Tiel: LannooCampus.

- Fleishman, J. A. (1988). Attitude organization in the general public: evidence for a bidimensional structure. *Social Forces*, 67(1), 159-184.
- Funk, C. L. (2000). The dual influence of self-interest and societal interest in public opinion. *Political Research Quarterly*, 53(1), 37-62.
- Gadeyne, S. & Deboosere, P. (2002). De ultieme ongelijkheid: sterfteverschillen bij Belgische mannen en vrouwen naar socio-economische karakteristieken en huishoudentype. In: Belgisch Tijdschrift voor Sociale zekerheid, nr. 1/2002, pp. 57-101.
- Gallie, D. (1978). *Search of a new working class: automation and social integration within capitalist enterprise*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ganzeboom, H. B. G., & Ultee, W. C. (Eds.). (1996). *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Garfield, E. (1987). The Anomie-Deviant Behavior Connection: The Theories of Durkheim, Merton and Srole. In: *Essays of an Information Scientist* 10, pp. 272-281.
- Gesthuizen, M. (2004). *The life-course of the low-educated in the Netherlands. Social and economic risks*. Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen.
- Gesthuizen, M., & Kraaykamp, G. (2002). Verbal ability of low-educated people in the Netherlands: the downside of educational expansion. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 38(3), 191-211.
- Gesthuizen, Maurice & Scheepers, Peer. (2010). Economic Vulnerability among Low-Educated Europeans. Resource, Composition, Labour Market and Welfare State Influences. *Acta Sociologica*, 53(3), 247-267.
- Gesthuizen, Maurice, Huijts, Tim & Kraaykamp, Gerbert. (2011). Explaining health marginalisation of the lower educated: the role of cross-national variations in health expenditure and labour market conditions. *Sociology of Health & Illness*, doi: 10.1111/j.1467-9566.2011.01390.x, 1-17.
- Gesthuizen, Maurice, Solga, Heike & Künster, Ralf. (2010). Context Matters: Economic Marginalization of Low-Educated Workers in Cross-National Perspective, *European Sociological Review* (Vol. doi:10.1093/esr/jcq006).
- Gibbins, J. R. (1989). Contemporary political culture: an introduction. In J. R. Gibbins (Ed.), *Contemporary political culture, politics in a postmodern age* (pp. 1-30). London: Sage.
- Gijssels, C. & Loose, M. (2007). Wie participeert er (toch)? Patronen en factoren van verwachte en onverwachte participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen. In: Pickery, J. (red.) (2007), *Vlaanderen gepeild! 2007*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 114-140.
- Gini, A. (2000). What happens if work goes away? In: *Business Ethics Quarterly*, 10, 1, pp. 181-188.
- Gisle, L., Hesse, E., Driessens, S., Demarest, S., Van der Heyden, J. & Tafforeau, J. (2010). Gezondheidsenquête België, 2008. Rapport II – Leefstijl en Preventie. Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance, Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, Brussel.
- Glenn, N. D. (1966). The trend in differences in attitudes and behavior by educational level. *Sociology of Education*, 39(3), 255-275.
- Glenn, N. D. (1967). Massification versus differentiation: some trend data from national surveys. *Social Forces*, 46(2), 172-180.
- Glenn, N. D. (1974). Recent trends in intercategory differences in attitudes. *Social Forces*, 52(3), pp. 395-401.
- Glenn, N. D., & Alston, J. P. (1968). Distances among occupational categories. *American Sociological Review*, 33(3), 365-382.
- Goldthorpe, J. H., Lockwood, D., Bechhofer, F., & Platt, J. (1969). *The affluent worker in the class structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grabb, E.G. (1979). Working-Class Authoritarianism and Tolerance of Outgroups: A Reassessment. In: *Public Opinion Quarterly*, 43, pp. 36-47.
- Green, A., Preston, J. & Janmaat, J.G. (2008). Education, Equality and Social Cohesion. A Comparative Analysis. Hampshire & New York: Palgrave Macmillan.
- Green, F., D. Ashton, B. Burchell, B. Davies & A. Felstead (2000). Are British Workers Becoming More Skilled? In: Borghans, L. & A. de Grip (eds.), *The Overeducated Worker? The Economics of Skill Utilization*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 77-106.
- Groenez, S. (2010). Onderwijsexpansie en -democratisering in Vlaanderen. *Tijdschrift voor Sociologie*, 31(3-4), 199-238.
- Grosskopf, A. (2008). Explaining the democratic trust conundrum: The sources of institutional trust in the reunited Germany. In: *International Social Science Review* 83(1&2), pp. 3-26.
- Grunberg, G., & Schweisguth, E. (1990). Libéralisme culturel et libéralisme économique. In D. Boy & N. Mayer (Eds.), *Lélecteur Français en question* (pp. 45-69). Paris: Presses de Sciences.
- Guest, A. M. (1974). Class consciousness and American political attitudes. *Social Forces*, 52(4), 496-510.
- Haandrikman, K. (2010). Waar ontmoeten partners elkaar? Social differentiatie in ontmoetingsplaatsen. *Mens en Maatschappij*, 85(2), pp. 176-195.
- Hainsworth, P. (1992). *The extreme right in Europe and the USA*. London: Pinter.
- Hakhverdian, A., Van der Brug, W., & de Vries, C. (2012) (forthcoming). The emergence of a 'diploma democracy'? The political education gap in the Netherlands, 1971-2010. *Acta Politica*.
- Hart, J. de & Dekker, P. (2000). Kerkelijkheid en maatschappelijke participatie in Nederland. In: Hooghe, M. (red.). *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal, en politieke cultuur* (pp. 147-174). Leuven: Acco.

- Hart, J. de & Devilee, J. (2005). Participatie. In: SCP, *De sociale staat van Nederland*, Den Haag, p181-209.
- Hawkins, K.A. (2009) Is Chavez populist? Measuring populist discourse in comparative perspective. *Comparative Political Studies* 42 (8) 1040-67.
- Healy, Tom. (2006). What can policy makers do with this information? In R. Desjardins & T. Schuller (Eds.), *Measuring the Effects of Education on Health and Civic Engagement: Proceedings of the Copenhagen Symposium* (pp. 127-140). Parijs: OECD.
- Heidemann, W. (2001). Knowledge and Skills for the New Economy: The Role of Educational Policy. In: *Training Matters: Working Paper Series* (Labour Education and Training Research Network).
- Hellemans, S. (1990). *Strijd om de moderniteit. KADOC studies 10*. Leuven: Universitaire Pers Leuven
- Herrnstein, R.J. & C. Murray (1996) *The Bell Curve. Intelligence and Class Structure in American Life*. New York :Simon and Schuster
- Hirtt, N., Nicaise, I. & De Zutter, D. (2007). *De school van de ongelijkheid*. EPO: Berchem.
- Hooghe, M. & Pelleriaux, K. (1998). Compulsory voting in Belgium: an application of the Lijphart thesis. In: *Electoral studies*, 17, 4, pp. 419-424.
- Horn, D. (2009). Age of selection counts: A cross-country analysis of educational institutions. *Educational Research and Evaluation*, 15, 343-366.
- Hou, F., & Myles, J. (2008). The changing role of education in the marriage market: assortive marriage in Canada and The United States since the 1970s. *Canadian Journal of Sociology*, 33(2), pp. 337-366.
- Houtman, D. (2003). Lipset and "Working-Class" Authoritarianism. In: *The American Sociologist*, 34, 1-2, pp. 85-103.
- Houtman, D., & Achterberg, P. (2010b). Two lefts and two rights. *Sociologie*, 1(1), 61-76.
- Houtman, D., Achterberg, P., & Derks, A. (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick: Transaction publishers.
- Huang, Jian, Maassen van den Brink, Henriëtte & Groot, Wim. (2009). A meta-analysis of the effect of education on social capital. *Economics of Education Review*, 28, 454-464.
- Hustinx, L. (1998). Jongeren en hun vrijwillig engagement: een nieuwe stijl van vrijwilligerswerk? In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 19, pp. 111-148.
- Inglehart, R. (1984). The changing structure of political cleavages in Western society. In R. J. Dalton, S. C. Flanagan & P. A. Beck (Eds.), *Electoral changes in advanced industrial democracies* (pp. 25-69). Princeton: Princeton University Press.
- ISPL (2007). *Information Society and Health: Linking European Policies*. Brussel: Europese Commissie.
- Jackman, M. R. (1994). *The velvet glove: paternalism and conflict in gender, class, and race relations* Berkeley: `University of California Press.
- Jackman, M. R., & Muha, M. J. (1984). Education and intergroup attitudes: moral enlightenment, superficial democratic commitment, or ideological refinement? *American Sociological Review*, 49(6), 751-769.
- Jackson, J. W. (1993). Realistic group conflict theory: a review and evaluation of the theoretical and empirical literature. *The Psychological Record*, 43(3), 395-413.
- Jacobs, D. , Abts, K., Phalet, K. & Swyngedouw, M. (2001). Verklaringen voor etnocentrisme. De rol van sociaal kapitaal, sociaal-economische onzekerheid, sociale integratie en gevoelens van discriminatie. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (red.) (2001). *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*, Brussel, pp.99-130.
- Jacobs, D., Janssens, M. & Swyngedouw, M. (2003). Optimisme en pessimisme in Vlaanderen. Op zoek naar determinanten van algemene en persoonlijke toekomstverwachtingen. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (red.) (2003). *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2003*, Brussel, pp. 199-229.
- Jacobs, D., Rea, A., Teney, C., Callier, L. and Lothaire, S. (2009). *L'ascenseur social reste en panne. Les performances des élèves issus de l'immigration en Communauté française et en Communauté flamande*. Brussels: KBS-FRB
- Jacobs, D., Rea, A., Teney, C., Callier, L. and Lothaire, S. (2009). *L'ascenseur social reste en panne. Les performances des élèves issus de l'immigration en Communauté française et en Communauté flamande*. Brussels: KBS-FRB.
- Jaeger, M. M. (2006). What Makes People Support Public Responsibility for Welfare Provision: Self-interest or Political Ideology? *Acta Sociologica*, 49(3), 321-338
- Jenkins, S.P., Micklewright, J. and Schnepf, S.V. (2008). Social segregation in secondary schools: how does England compare with other countries. *Oxford Review of Education*, 34, 21-37.
- Jensen, A.T. (1995). Interpersonal Values and the New Political Issues. *Sociale Wetenschappen*, 38(4), 54-84.
- Josten, E. (Author). (2010). *Minder werk voor laagopgeleiden? : Ontwikkelingen in baanbezit en baankwaliteit 1992-2008*. SCP-publicatie 2010-10. Den Haag: Den Haag : SCP, 2010.
- Kalmijn, M. (1991). Status homogamy in the United States. *The American Journal of Sociology*, 97(2), pp. 496-523.
- Kalmijn, M. (1998). Inter-marriage and homogamy: causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24, 395-421.
- Kalmijn, M., & Flap, H. (2001). Assortive meeting and mating: unintended consequences of organized settings for partner choices. *Social Forces*, 79(4), pp. 1289-1312.

- Kalmijn, M., & Kraaykamp, G. (2007). Social stratification and attitudes: a comparative analysis of the effects of class and education. *The British Journal of Sociology*, 58(4), 547-576.
- Kampen, J. & Van de Walle, S. (2003). Het vertrouwen van de Vlaming in de overheid opgesplitst naar dimensies en indicatoren. In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (red.) (2003). Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2003, Brussel, pp. 177-197.
- Katrnak, T., M.Kreidl, L.Fonadova (2006) Trends in Educational Assortive Mating in Central Europe: The Czech Republic, Slovakia, Poland and Hungary, 1988-2000. *European Sociological Review*, 22,3:309-322
- Kavadias, D., Siongers, J. & Stevens, F. (1999). Jongeren en politiek. In: Samenleving en Politiek, 6, (6), pp. 19-33.
- Cluegel, J. R., & Smith, E. R. (1986). *Beliefs about inequality. Americans' views of what is and what ought to be* New York: Aldine De Gruyter.
- Komter, A., Burgers, J. & Engbersen, G. (2000). Het cement van de samenleving. Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kriesi, H.-P. (1998). The transformation of cleavage politics: the 1997 Stein rokkan lecture *European Journal of Political Research*, 33(2), 165-185.
- Kriesi, H.-P., E. Grande, R. Lachat, M.Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (red.) (2008) *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge: Cambridge University Press
- Kriesi, H.-P., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschieer, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: six European countries compared. *European Journal of Political Research*, 45(6), 921-956.
- Lee, C. (2008). Internet Engagement and SES-Based Health Knowledge Gap. Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, TBA, Montreal, Quebec, Canada, May 22, 2008.
- Lewis, M. (1978). *The culture of inequality*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Lipset, S. M. (1959). Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review*, 24(4), 482-501.
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (1967). Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction. In S. M. Lipset & S. Rokkan (Eds.), *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives* (pp. 1-64). New York: The Free Press.
- Lubienski, C. (2005). Public Schools in Marketized Environments: Shifting Incentives and Unintended Consequences of Competition-Based Educational Reforms. *American Journal of Education*, 111, 464-486.
- Lubienski, C., Gulosino, C. and Weitzel, P. (2009). School Choice and Competitive Incentives: Mapping the Distribution of Educational Opportunities across Local Education Markets, *American Journal of Education*, 115, 601-647.
- Lucas, S. R. (2001). Effectively maintained inequality: education transitions, track mobility, and social background effects. *American Journal of Sociology*, 106(6), pp. 1642-1690.
- Machin, S. (2001). The Changing Nature of Labour Demand in the New Economy and Skill-Biased Technology Change. In: *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 63, pp. 753-776.
- Mansell, R. & Wehn, U. (1998). *Knowledge Societies: Information Technology for Sustainable Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Manssens, J. (2000). De nieuwe sociale kwestie gewikt en gewogen. Een kritische analyse van een academische modebegrip. *Tijdschrift voor Sociologie* 21(2), 159-179.
- Mare, R. D. (1991). Five decades of educational assortive mating. *American Journal of Sociology*, 56(1), pp. 15-32.
- Marx, I. (2007). *A new social question? On minimum income protection in the postindustrial era*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Marx, I., & Passot, L. (2003). De economische marginalisering van de lagergeschoolden. In B. Cantillon, M. Elchardus, P. Pestiau & P. Van Parijs (Eds.), *De nieuwe sociale kwesties* (pp. 31-61). Antwerpen: Garant.
- Matthys, C., De Henauw, S., Maes, L., Verbeke, W., Viaene J. & De Backer G. (2004). Onderzoek naar de sociale stratificatie in voedingsgedrag en de mogelijke impact daarvan op de volksgezondheid. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale zekerheid*, nr. 2/2004, pp. 247-291.
- Meeusen M.J.G., Van Wijk E.E.C., Hoogendam K., Ronteltap A., Van 't Riet J. (2010). *Eetgewoonten van laagopgeleiden*. Landbouw Economisch Instituut.
- Mény, Y. en Y. Surel (red.) (2002) *Democracies and the populist challenge*. Basingstoke: Palgrave.
- Meuleman, B. & Billiet, J. (2003). De houding van Vlamingen tegenover 'oude' en 'nieuwe' migranten: Diffuus of specifiek? In: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (red.) (2003). Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2003, Brussel, pp. 137-176.
- Middendorp, C. P. (1978). *Progressiveness and conservatism*. Mouton: The Hague.
- Middendorp, C. P. (1979). *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Minkenberg, M. (1992). The New Right in Germany. The transformation of conservatism and the extreme right. *European Journal of Political Research*, 22(1), 55-81.
- Minkenberg, M., & Inglehart, R. (1989). Neoconservatism and value change in the USA: tendencies in the mass public of a postindustrial society. In J. R. Gibbens (Ed.), *Contemporary*

- political culture, politics in a postmodern age* (pp. 81-109). London: Sage.
- Mishler, W. & Rose, R. (1997). Trust, Distrust and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies. In: *Journal of Politics*, 59, 2, pp. 418-451.
- Morrens, B. (2008). Sociaal kapitaal en gezondheid: een overzicht van de recente onderzoeksliteratuur. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 2-3, pp. 138-157.
- Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. *Government and opposition*, 39(4), 541-563.
- Mutz, D. C. (2006 [1998]). *Impersonal influence. How perceptions of mass collectives affect political attitudes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nixon, D. (2006). 'I just like working with my hands': Employment aspirations and the meaning of work for low-skilled unemployed men in Britain's service economy. In: *Journal of Education and Work*, 19, 2, pp. 201-217.
- OECD (2007). *PISA 2006 Science Competencies for Tomorrow's World*. Paris: OECD.
- OECD (2010). *Education at a Glance 2010. OECD Indicators*. Paris: OECD
- Oenen, van G. (2011) De afkeer van volk en elite. *Beleid en Maatschappij*, 38,1:80-85
- OESO (2010) *Education at a Glance*. Parijs: OECD Publishing.
- Onderwijsraad (2003). *Leren in een kennissamenleving*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Pascarella, E.T. & Terenzini, P.T. (2005). *How College Affects Students. Volume 2. A Third Decade of Research*. San Francisco: John Wiley en Sons.
- Pasquino, G. (2008). Populism and democracy. In D. Albertazzi & D. McDonnell (Eds.), *Twenty-first century populism. The spectre of Western European democracy* (pp. 15-29). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Passeron, J.-C. (1986). Theories of socio-cultural production. *International Social Science Journal*, 38(4), 619-629.
- Pelleriaux, K. (1998). *De keerzijde van de onderwijsdemocratisering*. Vrije Universiteit Brussel: Onderzoeksgroep TOR.
- Pelleriaux, K. (2001). *Demotie en burgerschap. De culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*. Brussel: VUBpress.
- Pfeffer, F. T. (2008). Persistent Inequality in Educational Attainment and its Institutional Context. *European Sociological Review*, 24(5), 543-565.
- Pope, H. & Ferguson, M. D. (1982-1983). Age and anomia in middle and later life: a multivariate analysis of a national sample of white men. In: *International Journal of Aging and Human Development*, 15(1), pp. 51-74.
- Potter, J., & Litton, I. (1985). Some problems underlying the theory of social representations. *British Journal of Social Psychology*, 24, 81-90.
- Preston, John & Green, Andy. (2003). *The Macro-Social Benefits of Education, Training and Skills in Comparative Perspective*. London: The Centre for Research on the Wider Benefits of Learning.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Quarterly*, 73(4), 679-703.
- Ragi, T. (2005). Citoyenneté et participation des jeunes en France. In: Pelleriaux, K. (red.) (2005). *Vivre ensemble? Pistes de réflexion pour une accessibilité des associations de jeunesse en Flandre, à Bruxelles et en Wallonie*. Leuven: Acco, pp. 131-146.
- Reese, B. (2009). Determinants of the Fear of Crime. The Combined Effects of Country-level Crime Intensity and Individual-level Victimization Experience. In: *International Journal of Sociology*, 39, 1, pp. 62-75.
- Reimer, B. (1989). Postmodern structures of feeling: values and lifestyles in the postmodern age. In J. R. Gibbens (Ed.), *Contemporary political culture, politics in a postmodern age* (Vol. 110-126). London: Sage.
- Ridder, J. den & P. Dekker (2011) *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rosanvallon, P. (2000 [1995]). *The new social question. Rethinking the welfare state* Princeton: Princeton University Press.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton: Princeton University Press.
- Sachdev, I., & Bourhis, R. Y. (1987). Status differentials and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 17(3), 277-293.
- Sassi, F. & Hurst, J. (2008). The prevention of lifestyle-related chronic diseases: an economic framework. *OECD Health Working Paper*, No. 32.
- Scheepers, P. & Janssen J. (2001). Informele aspecten van sociaal kapitaal. *Ontwikkelingen in Nederland 1970-1998*. In: *Mens & maatschappij*, 76 (3), 183-201.
- Scheepers, P., Felling, A. & Peters, J. (1992). Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: Update of a classic theme and an empirical test. In: *Politics and the Individual*, 2(1), pp. 43-59.
- Scheepers, P., Felling, A., & Peters, J. (1990). Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested *European Sociological Review*, 6(1), 15-29.
- Schnabel, P, R.V. Bijl, J. de Hart (red.) (2008), *Betrekkelijke betrokkenheid. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008.
- Schnabel, P. (2004). Het zestiende Sociaal en Cultureel rapport kijkt zestien jaar vooruit. In SCP (Ed.), *In het zicht van de toekomst. Sociaal en cultureel rapport 2004* (pp. 45-90). Den Haag: SCP.

- Schneeberger, A. (2006). Skills for the knowledge and service society. Trends determining future pre-service and in-service VET needs. In: European journal of vocational training, 38, 2, pp. 6-23.
- Schultz, T.W. (1961). Investment in human capital. In: The American Economic Review, Volume L1, March 1961, pp. 1-17.
- Schwartz, C., & Mare, R. D. (2005). Trends in educational assortive marriage from 1940 to 2003. *Demography*, 42(4), pp. 621-646.
- SCP (2004). In het zicht van de toekomst. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2010). Maatschappelijke participatie. Via [http://scp.nl/Onderwerpen/JtmO/Maatschappelijke participatie](http://scp.nl/Onderwerpen/JtmO/Maatschappelijke%20participatie), laatst geraadpleegd op 26/10/2010.
- SCP. (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel planbureau.
- Secker, I. (2000). Representatives of the Dutch people: the smooth transformation of the parliamentary elite in consociational democracy 1849-1998. In H. Best & M. Cotta (Eds.), *Parliamentary representation in Europe 1848-2000* (pp. 270-309). Oxford: Oxford University Press.
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R., & Sherif, W. W. (1988[1961]). *The Robbers Cave experiment. Intergroup conflict and cooperation*. Middletown: Wesleyan University Press.
- Siongers, J. (2010). De grenzen van verdraagzaamheid. Over de houding ten aanzien van andere culturen bij jongeren. In: Vettenburg, N., Deklerck, J. & Siongers, J. (red.). *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen van de JOP-monitor 2*, Leuven: Acco, pp. 259-282.
- Skopek, J., Schulz, F., & Blossfeld, H.-P. (2011). Who contacts whom? Educational homophily in online mate selection. *European Sociological Review*, 27(2), pp. 180-195.
- Smits, J. (2003). Social closure among the higher educated: trends in education homogamy in 55 countries. *Social Science Research*, 32(2), pp. 251-277.
- Smits, J., Ultee, W., & Lammers, J. (1998). Educational homogamy in 65 countries: an explanation of differences in openness using country-level explanatory variables. *American Sociological Review*, 63(2), 264-285.
- Smits, W. (2004). *Maatschappelijke participatie van jongeren. Bewegen in de sociale, vrijetijds- en culturele ruimte. Eindverslag van het Programma Beleidsgericht Onderzoek 'Maatschappelijke participatie van jongeren'*, Brussel: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep sociologie, TOR onderzoeksgroep.
- Smits, W. & Elchardus, M. (2009). Vlaanderen sociaal bekeerd. In: Verleyden, N., Callens, M. & Noppe, J. (red.). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 235-278.
- Söderström, M. and Uusitalo, R. (2005). *School Choice and Segregation: Evidence From an Admission Reform*. Uppsala: IFAU.
- Solga, H. (2002). 'Stigmatization by negative selection': Explaining Less-Educated People's Decreasing Employment Opportunities. *European Sociological Review*, 18(2), 159-178
- Spruyt B. (2012) *Living apart together? Proefschrift ingediend met het oog op het behalen van de titel van doctor in de sociale wetenschappen: Sociologie*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel
- Stack, S. (2003). Authoritarianism and support for the death penalty: A multivariate analysis. *Sociological Focus*, 36(4), 333-352.
- Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*, 13(1), 95-110.
- Stehr, N. (1994). *Knowledge Societies*. London: Sage Publications.
- Stenner, K. (2005). *The authoritarian dynamic*. New York: Cambridge University Press.
- Stevens, E. (2003a). *Onderwijsongelijkheid: hoog en droog*. In: Steunpunt WAV-SSA, Reeks De Arbeidsmarkt in Vlaanderen, Jaarboek, editie 2003. Leuven: Acco/Garant, pp. 163-172.
- Stockemer, D. & Carbonetti, B. (2010). Why do richer democracies survive?—The non-effect of unconventional political participation. In: *The Social Science Journal*, 47, 2, pp. 237-251.
- Stolle, D., Hooghe, M. & Micheletti, M. (2005). Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation. In: *International Political Science Review*, 26, (3), pp. 245-269.
- Stubager, R. (2006). *The education cleavage: new politics in Denmark*. Aarhus: Politica.
- Stubager, R. (2008). Education effects on authoritarian-libertarian values: a question of socialization. *The British Journal of Sociology*, 59(2), 327-350.
- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. *European Journal of Political Research*, 48(2), 204-233.
- Stubager, R. (2010). The development of the education cleavage: Denmark as a critical case. *West European Politics*, 33(3), 505-533.
- Taggart, P. (2002). Populism and the pathology of representative politics. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge* (pp. 62-80). Basingstoke: Palgrave.
- Tieben, N., P.M. de Graaf, N.D. de Graaf (2010) Changing effects of family background on transitions to secondary education in the Netherlands: Consequences of educational expansion and reform. *Research in Social Stratification and Mobility*, 28,1:77-90

- Tolsma, J. & M.H.J. Wolbers (2010) Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland, Raad voor Wetenschappelijke Ontwikkeling, Den Haag.
- Tolsma, J., van der Meer, T., Gesthuizen, M. (2009) The Impact of Neighbourhood and Municipality Characteristics on Social Cohesion in the Netherlands. *Acta Politica*, 44,3:286-313
- Topf, R. (1989). Political change and political culture in Britain, 1959-1987. In J. R. Gibbens (Ed.), *Contemporary political culture, politics in a postmodern age* (Vol. 52-80). London: Sage.
- Trommsdorf, G. (1994). Future time perspective and control orientation: social conditions and consequences. In: Zaleski, Z. (1994). *Psychology of future orientation*. Lublin: Towarzystwo Naukowe, KUL, pp. 39-62.
- UNESCO (2005). *Towards Knowledge Societies*. Paris: UNESCO Publishing.
- Uunk, W. J. G. (1996). Who marries whom? The role of social origin, education and high culture in mate selection of industrial societies during the twentieth century. Unpublished Dissertation, University of Nijmegen, Nijmegen
- Van Baal, M. & Mares, A. (2002). Praten over politiek. Helft van de bevolking geïnteresseerd in politiek, In: *Index*, 4, pp.8-9.
- Van de Werfhorst, H., & De Graaf, N. D. (2004). The sources of political orientations in post-industrial society: social class and education revisited. *The British Journal of Sociology*, 55(2), 211-235.
- Van de Werfhorst, Herman. (2011). *Skill and Education Effects on Earnings in 18 countries: The Role of National Educational Institutions*. Social Science Research, Forthcoming.
- Van den Berg, E. & de Hart, J. (2008). Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Van der Brug, W., & Fennema, M. (2003). Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties have developed into two separate groups by 1999. *European Journal of Political Research*, 36(3), 309-329.
- Van der Brug, W., Fennema, M., & Tillie, J. (2000). Anti-immigrant parties in Europe: ideological or protest vote. *European Journal of Political Research*, 37(1), 77-102.
- Van der Heyden, J., Gisle, L., Demarest, S., Drieskens, S., Hesse, E. & Tafforeau, J. (2010). *Gezondheidsenquête België, 2008. Rapport I – Gezondheidstoestand*. Operationele Directie Volksgezondheid en surveillance, Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, Brussel.
- Van der Waal, J., Achterberg, P., & Houtman, D. (2007). *Class Is Not Dead—It Has Been Buried Alive: Class Voting and Cultural Voting in Postwar Western Societies (1956–1990)*. *Politics & Society*, 35(3), 403-426.
- Van Droogenbroeck, M. & Adriaenssens, S. (2004). De stratificatie van representatie: veranderingen in de representatieve kwaliteit van Belgische parlementsleden (1937-2003). In: *Tijdschrift Sociale Wetenschappen*, 47, 3, pp. 41-58.
- Van Eijck, K. & Bargeman, B. (2004). The changing impact of social background on lifestyle: “culturalization instead of individualization?” *Poetics*, 32(6), 439-461.
- van Hoof, J. (1987). *De arbeidsmarkt als arena: arbeidsmarktproblemen in sociologisch perspectief*. Amsterdam: SUA.
- van Houwelingen, P., J. de Hart & P. Dekker (2011). *Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid*. In: Bijl, R., Boelhouwer, J., Cloin, M. & Pommer, E. (eds.), Jenkins, S.P., Micklewright, J. and Schnepf, S.V. (2008). *Social segregation in secondary schools: how does England compare with other countries*. *Oxford Review of Education*, 34, 21-37.
- Vandenbrande, T. & Ver Heyen, W. (2009). *De risico's van het vak? Een analyse van EAK-data naar het voorkomen en de achtergrond van arbeidsongevallen*. HIVA, K.U.Leuven, in samenwerking met Steunpunt Werk en Sociale Economie, WSE report 2009, via www.steunpuntwse.be, laatst geraadpleegd op 17/02/2011.
- Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe, J. (red.) (2009). *De sociale staat van Vlaanderen*. Studiedienst Vlaamse Regering, Brussel.
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of Happiness*. Dordrecht/Boston/Lancaster: D. Reidel Publishing Company.
- Verhue, M., Schockaert, E., & Omey, E. (1999). De kloof tussen laag- en hogeschoolden en de politieke houdbaarheid van de Belgische werkloosheidsverzekering: een empirische analyse. *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, 53(1), 41-77.
- Verlet, D. & Callens, M. (2010). *De contente Vlaming. Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen*. In: *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*, SVR-studie, 3, pp. 35-66.
- Vissers, S., Hooghe, M. & Moraes, M.-A. (2009). *De relatie tussen internetgebruik en politieke participatie in Vlaanderen*. In: Pickery, J. (red.) (2009). *Vlaanderen gepeild! 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, pp. 273-297.
- Vlek, R. (1997). *Inactieven in actie: Belangenstrijd en belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden in de Nederlandse politiek 1974-1994*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vranken, J., Campaert, G., Dierckx, D. & Van Haarlem, A. (red.) (2009). *Armoede en sociale uitsluiting*.
- Vriend I, Kampen B van, Schmikli S, Eckhardt J, Schoots W, Hertog P den. (2005). *Ongevallen en Bewegen in Nederland 2000-2003: Ongevalsletsels en sportblessures in kaart gebracht*. Amsterdam: Consument en Veiligheid.

- Waeye, H. & Agneessens, F. (2001). Impressies over sociale relaties, waarden en tradities. Vijf jaar vragen naar de verhoudingen tussen individu en gemeenschap. In: Lemaître, J. & Van Geel, H. (red.) (2001). Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001, Brussel: Administratie Planning en Statistiek, pp. 133-156.
- Wattenberg, Martin P. (2002). *Where Have All the Voters Gone?* London: Harvard University Press.
- Wildeboer Schut, J.M., Vrooman, J.C. & de Beer, P.T. (2000). De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen. Den Haag: SCP.
- Wiles, P. (1969). A syndrome, not a doctrine: some elementary theses on populism. In G. Ionesco & E. Gellner (Eds.), *Populism* (pp. 166-179). London: Weidenfeld and Nicolson.
- Wimmer, A. (2000). Racism in nationalised states: A framework for comparative research. In J. ter Wal & M. Verkuyten (Eds.), *Comparative Perspectives on Racism* (pp. 47-72). Aldershot: Ashgate.
- Young, M. (1979). *The rise of the meritocracy, 1870-2033: an essay on education and equality*. Middlesex: Penguin Books.
- Zborovskii, G.E. & Shuklina, E.A. (2007). Education as a Resource of the Information Society. In: *Russian Education and Society*, 49, 2, pp. 40-53.

Colofon

Dit is een publicatie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het Ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het SCP en de RMO.

Publicatienummer: 004-610700

Klopt het
publicatienummer?

Auteurs:

Prof. Dr. Beate Völker

Prof. Dr. Mark Elchardus

Vormgeving:

Vijfkeerblauw

Druk:

Vijfkeerblauw

Uitgave:

Juni, 2012

ISBN:

...

Is er een ISBN nummer
nodig?